

Ager Tarraconensis

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Volum 2

Ager Tarraconensis 2

El poblament The population

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Two chapters in English

DOCUMENTA 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2011

5. ESTUDI DELS MATERIALS

5.1. Producció i importació de ceràmiques a l'*ager Tarraconensis*. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana

Ramon Jàrraga i Josep Abela

Introducció

La realització del PAT ha donat com a resultat la recollida, classificació i estudi d'una gran quantitat de materials arqueològics, especialment ceràmics, de prop de 34.000 unitats, entre les prospeccions intensives i extensives del PAT i l'estudi de col·leccions museístiques, als quals s'han afegit els materials de les prospeccions realitzades per Carreté, Keay i Millett (1995) (fig. 1). El conjunt d'aquests materials ens permet efectuar una aproximació força acurada del que degué ésser l'economia i el comerç en època romana a l'*ager Tarraconensis*, ja que una bona part, tant per la seva mateixa funció com en el paper de recipients, varen ésser objecte d'importació o exportació, per la qual cosa tenen una gran importància com a elements d'estudi a l'hora d'efectuar una aproximació amb base arqueològica a l'economia antiga de la zona. D'altra banda, una altra funció important de l'estudi dels materials arqueològics ha estat, òbviament, la datació dels jaciments, la qual cosa ha fet possible establir les diferents fases de l'evolució del poblament.

Tot i que una important quantitat dels materials procedeix de les prospeccions efectuades directament

sobre el terreny (ca. 9.500 fragments, un 28 % del total) per part de l'equip que ha estat integrat dins del projecte, cal no oblidar la presència d'una majoria dels materials que tenen procedències diverses: ca. 9.800 fragments, el 28,7 %, corresponents a l'estudi de Carreté, Keay i Millett (1995), i ca. 14.700, el 43,3 %, del total, que actualment formen part de diverses col·leccions, especialment de museus, estudiades també en aquest projecte. Totes aquestes referències han estat incloses a la base de dades perquè s'ha pretès aplegar la major part possible de les dades existents sobre els materials arqueològics a l'àrea estudiada al PAT, tot i tenir en compte la diversitat dels mètodes de recol·lecció. Tanmateix, aquest recull del conjunt creiem que ens permet aconseguir una visió més real que limitar-nos a una única font, a més de completar, des del punt de vista empíric, la totalitat de les dades existents.

No obstant això, en el present estudi ens centrem únicament en la ceràmica d'època ibèrica i romana identificable, la qual cosa ens porta a analitzar un univers de prop de 23.500 fragments ceràmics des d'època ibèrica fins a la tardoantiguitat (fig. 2). Per tant, deixem de banda el material recollit en les prospeccions intensives d'època prehistòrica, musulmana o medieval, així com tot el material classificat com a romà indeterminat, majoritàriament constructiu, com tègules, *lastrae*, *opus signinum*, etc.

Cal dir que hi ha alguns materials d'atribució cronològica dubtosa, com són els d'època republicana i/o altimperial, els dubtosos d'època altimperial o baiximperial i, molt especialment (per la seva quantitat i

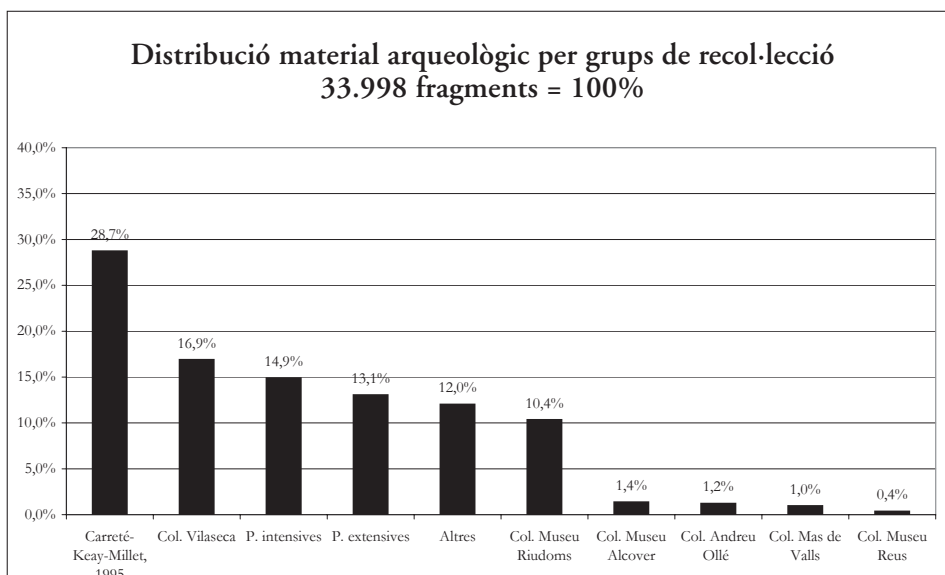

Figura 1. Distribució del material arqueològic per grups de recol·lecció.

la problemàtica que això implica) els d'època ibèrica i/o republicana. Per tant, s'ha efectuat una calibració d'aquests materials, el resultat de la qual es reflecteix en un gràfic (fig. 2 bis) que proporciona un panorama probablement més real de la distribució ceràmica per èpoques.

Procedència del material. Prospeccions i col·leccions

Pel que fa als materials procedents de les prospeccions, en primer lloc hem de considerar els de les prospeccions extensives, és a dir, que corresponen al reconeixement directe de jaciments arqueològics que ja eren coneguts en la bibliografia, concretament en la documentació dipositada a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC), del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya, així com per di-

ferents fonts escrites (articles, monografies locals) que en feien esment. D'una bona part d'aquests jaciments, tot i que eren coneguts, no se'n tenia cap dada referent als materials que s'hi havien localitzat, per la qual cosa les prospeccions efectuades arran del projecte han permès aportar informació per primera vegada.

D'altra banda, les prospeccions extensives i intensives han permès tant constatar l'existència de materials en superfície corresponents a jaciments ja coneguts com (i això és el més transcendent) documentar-ne de nous, amb la qual cosa s'ha pogut recollir una sèrie de materials que permeten efectuar una aproximació a la seva cronologia, i alhora, a la seva activitat econòmica en època romana.

Les col·leccions tenen una procedència més diversa, ja que provenen tant de prospeccions com d'excavacions arqueològiques més o menys programades (totes elles anteriors a la creació del Servei d'Arqueologia de la

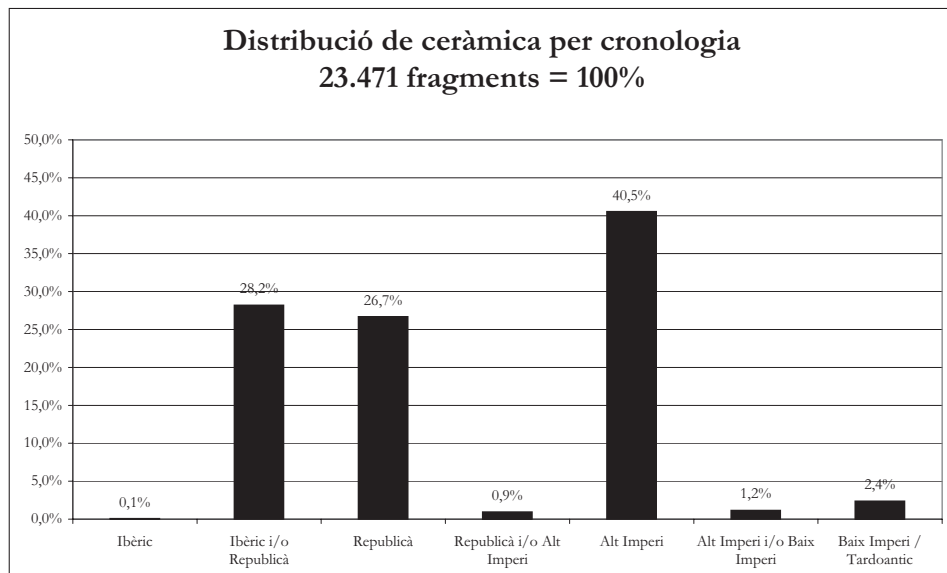

Figura 2. Distribució de la ceràmica per cronologia.

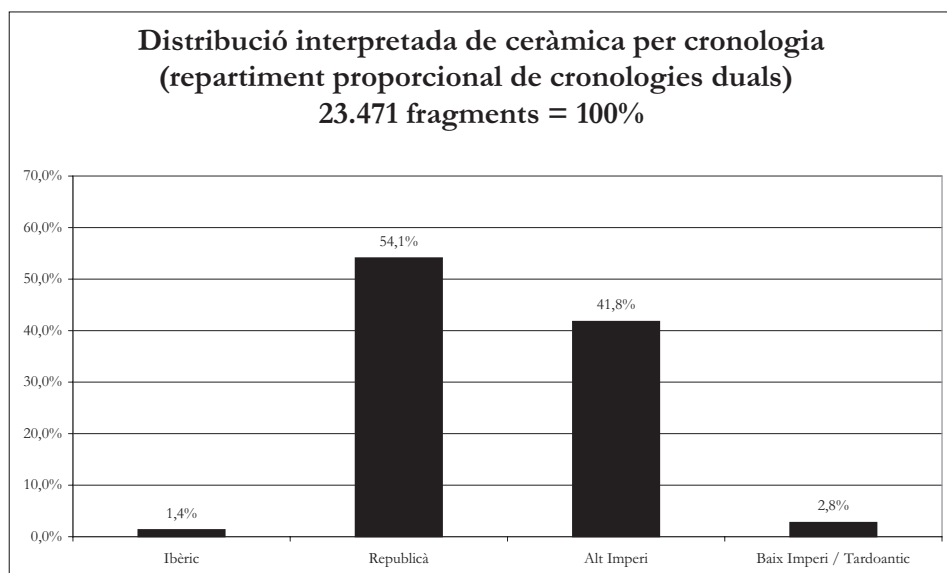

Figura 2 bis. Distribució interpretada de la ceràmica per cronologia.

Generalitat de Catalunya en els anys vuitanta del segle xx i de l'organització del procés d'excavació i documentació que això comportà). Per tant, tenim col·leccions de materials de vegades fins i tot ingents, com la de la vil·la romana dels Antigons (Reus), procedent d'unes excavacions de salvament dirigides en 1976-78 per la Dra. Lluïsa Vilaseca, amb la direcció tècnica de Jaume Massó i Ramon Capdevila. Els materials es conserven al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, a Reus.

Una altra sèrie de materials de col·lecció són els dipositats a l'esmentat Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, on a més dels trobats a la vil·la dels Antigons n'hi ha d'altres procedències (l'Hort Lluny, la Buada...), aplegats (en total, només 126 fragments) en la seva major part a partir de l'activitat del Dr. Salvador Vilaseca, durant la primera meitat i a mitjan segle xx. Així, aquest museu és un dels de referència a l'hora d'estudiar la romanització a l'àrea de l'antic *ager Tarraconensis*.

Un dels altres museus importants pel volum de la seva col·lecció de materials (*ca.* 3.500 unitats) i per la significació d'aquests és el Museu Municipal de Riudoms. La major part dels materials arqueològics dipositats en aquest museu són fruit de l'intens treball de prospecció dut a terme per Valeriano Romero, que va realitzar una sèrie de treballs d'excavació a la vil·la romana de Molins Nous, situada al terme municipal de Riudoms, a més d'una intensa activitat prospectorà, que ha donat com a resultat que Riudoms i les àrees del voltant (singularment el terme de Cambrils) sigui una de les zones més ben conegudes (si més no, quant a volum de materials arqueològics) de tot el Camp de Tarragona.

A part dels abans esmentats, hi ha altres conjunts que han aportat un volum menor de materials, però que tot i així cal tenir en compte: es tracta de la col·lecció del Museu Municipal d'Alcover (Alt Camp), on hi ha una sèrie de materials recollits pel Sr. Andreu Barbarà i altres afeccionats locals; la del Mas de Valls (Reus, Baix Camp), on es troben els materials procedents de les excavacions dutes a terme en els anys 30 i 40 del segle passat per Salvador Vilaseca; la col·lecció Ferrando (Vila-seca, Tarragonès), fruit dels treballs de l'estudiós local Joan Ferrando, i finalment la col·lecció d'Andreu Ollé, que aplega alguns materials arqueològics recollits en diferents jaciments del terme municipal de la Selva del Camp. Cal dir que, per diverses raons que no són responsabilitat de l'equip que ha conformat el PAT, ha estat impossible estudiar els fons dipositats al Museu Nacional Arqueològic de Catalunya (MNAT), tot i que hi ha constància de l'existència d'alguns (com els del Mas d'en Bosch de Constantí). Per tant, malauradament cal constatar aquesta mancança, malgrat la voluntat de poder incloure aquests conjunts, que resten així inèdits.

Malgrat tot, entre les col·leccions preexistents i els materials recollits directament en les prospeccions del projecte (tant les extensives com les intensives) s'ha po-

gut aplegar una important col·lecció de materials ceràmics, que ens permeten apropar-nos a través seu no sols a aspectes merament tipològics i cronològics, sinó també efectuar una aproximació històrica al comerç i l'economia en època romana d'aquesta àrea de l'*ager Tarraconensis*, de la qual cosa ens ocuparem seguidament.

Tanmateix, abans d'entrar en matèria no volem deixar d'indicar que els materials de la vil·la dels Antigons, pel seu volum i significació, són objecte d'un estudi monogràfic a part, encara que les conclusions que en podem treure seran també contrastades aquí, per tal de posar-los en relació amb la resta de jaciments i materials documentats a la resta de la zona estudiada de l'*ager Tarraconensis*, sens dubte una de les més riques i més ben documentades.

També cal tenir en compte els materials de la vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca), que ja han estat publicats (Járrega 2003; Járrega i Sánchez, 2008) i que hem tractat estadísticament igual que els materials del projecte PAT. La base de dades pròpia ens proporciona un conjunt de *ca.* 56.300 fragments de materials, els quals es redueixen a *ca.* 21.900 unitats quan considerem només el material ceràmic d'època ibèrica i romana identificables, tal com s'ha tingut en compte dins del PAT.

El material dels Antigons i del Mas d'en Gras no s'ha considerat com a part de l'estadística, sinó que s'ha utilitzat com a element comparatiu, ja que no forma part de la base de dades del PAT, principalment perquè el gran volum de materials documentats hauria distorsionat el conjunt de la base de dades.

El període ibèric (segles VI/V-III aC)

Per les raons històriques que siguin, i que s'analitzen a l'apartat corresponent, a la riba dreta del Francolí hi ha molt poques proves de poblament ibèric dispers anterior a l'ocupació romana. Per aquesta raó, els materials que es poden atribuir a aquesta època són força escadussers, uns 20 fragments, com s'observa a la fig. 3. D'altra banda, en molts jaciments romans s'han localitzat en superfície ceràmiques ibèriques i importacions itàliques, amb el problema, quan no es coneixen formes o quan la cronologia d'aquestes és massa àmplia, que no és fàcil determinar si corresponen a un hàbitat ibèric preromà o bé a un establiment cronològicament tardorepublicà; tanmateix, tot apunta que majoritàriament corresponen a aquest segon supòsit.

Per tant, els materials de cronologia ibèrica plena o bé preromana estudiats (essencialment dels segles IV-III) es limiten pràcticament als poblats de Santa Anna (Reus) —en el qual no hem recollit materials en superfície— i la Timba del Castellot (Riudoms) —on sí que n'hem trobat—, i a més s'han estudiat els materials dipositats al Museu Municipal de Riudoms. També són de plena època ibèrica els assentaments de Rescat

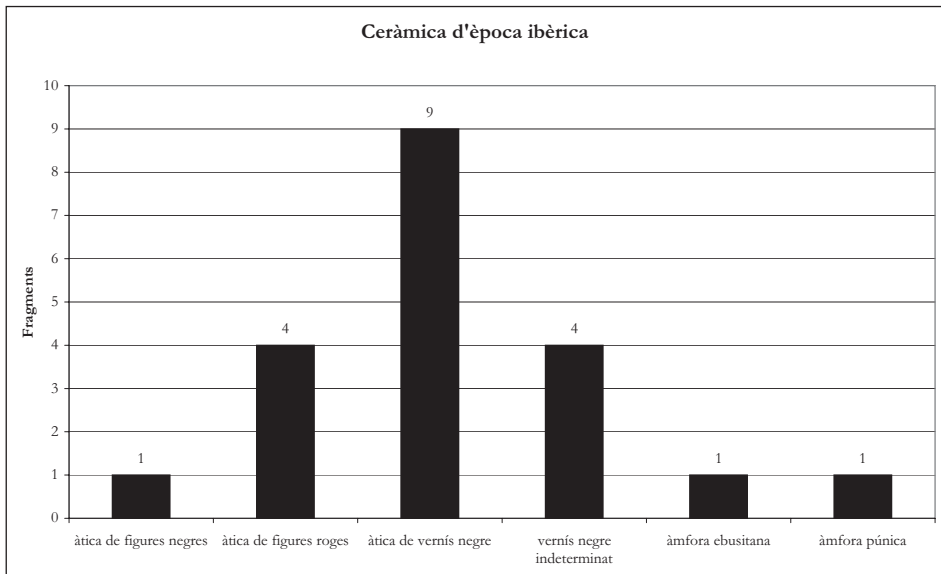

Figura 3. Ceràmica d'època ibèrica.

de Baix (Vila-seca), amb ceràmica àtica de figures negres i de figures roges, i els Castellots (Vila-seca), amb ceràmica àtica de vernís negre. D'altra banda, alguns establiments menors, com el Mas de Serapi II (Constantí) o el Mas de Valls (Reus) podrien començar en aquesta època.

Com a materials d'importació més antics, podem fer esment de la troballa de fragments de ceràmiques àtiques de figures roges, que aparegueren als jaciments de la Timba del Castellot (Riudoms) i Rescat de Baix (Vila-seca; àtica de figures negres i figures roges), materials que remunten al segle VI (ceràmica de figures negres) i v o iv aC, però que, de tota manera, es documenten en molt poca quantitat. Al segle III correspon el *guttus* del Degotall (Alcover).

També a aquest moment podrien correspondre alguns dels fragments informes d'àmfores púniques, que poden també ser d'època romana republicana, per la qual cosa ens hi referirem més endavant. Pel que fa a les àmfores ebusitanes, encara que les poques que apareixen a l'*ager Tarraconensis* són majoritàriament d'època republicana, ja es troben en aquest període, com ho indica el fragment de vora de la forma PE-14 trobat al Camí de l'Horta (la Selva del Camp), o els dos de PE-15 apareguts al jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca). S'han recollit també alguns fragments de vores de la forma PE-15 o PE-16 a la zona de Nulles (Carreté, Keay i Millett 1995, 100-101), i per tant, fora de l'àrea estudiada al PAT. Aquestes formes es daten en els segles IV i III aC (Ramon 1981 i 1995).

Finalment, d'àmfores itàliques, tot i que en alguns casos s'han documentat fins a 17 vores segures d'àmfores grecoitàliques (i un altre tant de possibles), probablement no n'hi ha cap que sigui anterior a l'arribada dels romans, per la qual cosa s'han d'atribuir al període següent. És a dir, les àmfores grecoitàliques, tot i que apareixen en certa abundància i tenen un origen més

antic, probablement corresponen (en els casos documentats en aquest estudi), si no en la seva totalitat, sí majoritàriament al segle II aC.

Les ceràmiques comunes ibèriques (més de 4.900 fragments) són difícils d'enquadrar cronològicament, ja que, sense anar més lluny, formes característiques com els *kalathoi* (170 fragments) començaren a produir-se en el segle III aC; tanmateix, la major part d'aquests materials correspon també al període iberoromà.

Aquesta realitat contrasta amb l'intent de l'equip catalanobritànic que va efectuar prospeccions a l'*ager Tarraconensis* als anys noranta del segle XX. Aquests autors (Carreté, Keay i Millett 1995, 118-134) varen proposar una diferenciació entre materials del període ibèric ple i de l'etapa ceràmica ibèrica tardana, en època republicana, basant-se en el contrast amb altres exemplars similars trobats en contextos arqueològics ben datats. Fins i tot a partir d'aquestes dades varen elaborar un mapa de jaciments diferenciat per al període ibèric i per al romà republicà, que actualment sembla molt arriscat pel que fa a la primera etapa; com aquests mateixos autors indiquen (Carreté, Keay i Millett 1995, 57), aquest és el problema més difícil al qual ens enfrontem a l'hora de delimitar les fases cronològiques en què es pot dividir el poblament de l'*ager Tarraconensis*. Tanmateix, els darrers anys ens han permès conèixer millor les produccions ceràmiques ibèriques, amb la qual cosa ens trobem que determinades formes, com les vores amb el perfil anomenat de coll de cigne (n'hem identificat 71 fragments), que es consideraven anteriorment com a pròpies de períodes més antics, actualment sabem que es produïen encara durant el període republicà. Es pot dir el mateix dels plats de vora reentrant, derivats sens dubte dels models àtics i que es troben també en campaniana A (forma Lamboglia 27), que tenen una llarga perduració; per tant, no se'ls pot fer objecte de datacions massa acura-

des, com han proposat Carreté, Keay i Millett (1995, 131). En darrer terme, el tipus 11 de la classificació d'aquests autors, que daten al segle VI aC, sembla tenir perduracions al segle IV i possiblement el III aC (tot i així, seria un dels tipus més antics), mentre que el tipus 15, molt comú (plats i bols), pot perdurar amb posterioritat al segle III aC.¹ Per tant, en absència d'un context arqueològic concret, és molt arriscat proposar una datació per als materials ibèrics a partir de trets tipològics, a excepció dels *kalathoi*, que com hom sap, es desenvoluparen especialment a partir del segle III aC.

Per tant, és força probable que els jaciments datats per Carreté, Keay i Millett a partir dels criteris abans esmentats en època ibèrica plena s'hagin de dur en realitat al període romà republicà. Tan sols en el cas que hi hagi importacions es pot plantejar l'existència d'un hàbitat més antic (que amb les dades que tenim no podem afirmar ni negar), però ara com ara només la presència, ben escadussera, de ceràmica àtica, àmfores púniques i ebusitanes o qualsevol altra importació anterior a l'època romana republicana pot utilitzar-se per saber amb certesa si algun dels hàbitats actius durant el període republicà tingué una fase anterior o no. En aquest sentit, per les raons esmentades més amunt, podem dir que les ceràmiques ibèriques (tant les anomenades comunes com les àmfores) no poden, per si soles, ésser utilitzades per postular una datació en el període ibèric ple, ans ben al contrari. La presència de *kalathoi*, així com d'altres materials tals com la ceràmica grisa ibèrica de la costa catalana, la ceràmica d'engalba blanca i la presència d'àmfores itàliques (a les quals ens referirem més endavant), fa pensar clarament en el període ibèric tardà, o el romà republicà. En aquest sentit, caldria revisar les conclusions de Carreté, Keay i Millett i prendre-les amb molta cura.

D'altra banda, Carreté, Keay i Millett (1995, 79, fig. 5.12) publiquen una suposada imitació d'àmfora massaliota feta amb pasta local. Tanmateix, a la vista del dibuix, que correspon només a un fragment de vora, no ens atreviríem a mantenir aquesta atribució tipològica, menys encara tenint en compte que es tracta de material trobat en superfície, per la qual cosa no es pot descartar que correspongui a alguna altra producció (potser una variant atípica de la forma Dressel 2-4?), i per tant no pot ésser utilitzada per postular aquesta mena d'imitacions ni com a element de datació.

En definitiva, l'escadusser nombre d'importacions i materials clarament atribuïbles al període preromà són la causa que ens manquin dades suficients per fer estadístiques amb aquests materials.

L'època tardorepublicana (segles II-I aC)

En contrast amb el període anterior, són molt abundants els jaciments tardorepublicans (124 d'un total de 222 jaciments registrats) de l'*ager Tarraconensis*, als quals podem sumar les ceràmiques trobades en vil·les i assentaments d'època imperial, la qual cosa ens permet pensar que corresponen a hàbitats que s'originen en aquesta època.

No obstant això, trobem una gran quantitat de ceràmica que no es pot adscriure clarament a aquesta època o a l'anterior, ja que pel context de manca de proves netament ibèriques dels jaciments, però de clara tipologia ibèrica dels fragments recollits, les hem de catalogar com a ceràmica d'època ibèrica i/o republicana, tal com es reflecteix en la fig. 4. Tanmateix, si (com sembla probable) es pot atribuir aquests materials al període republicà i els acumulem a aquest (fig. 2 bis), resulta que aquest període és el que presenta una

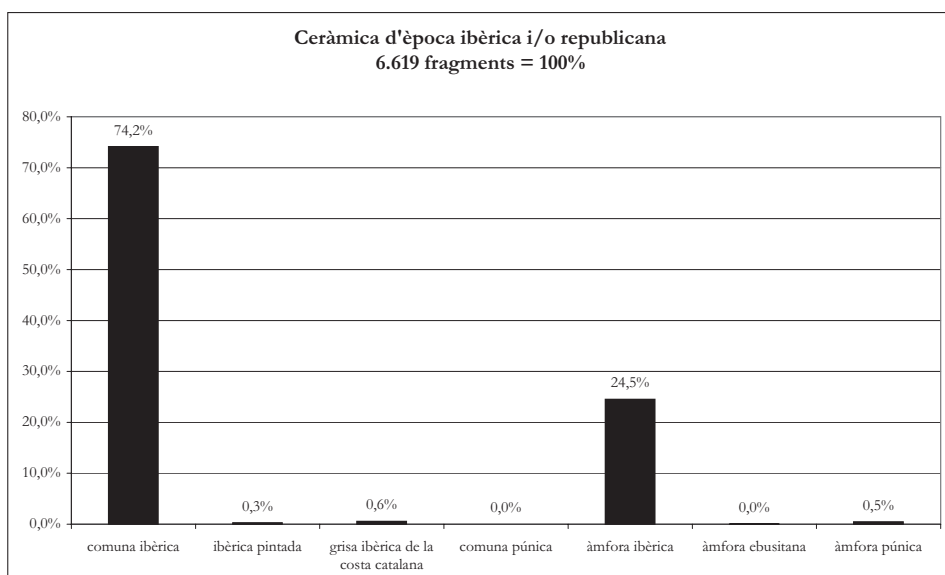

Figura 4. Ceràmica d'època ibèrica i/o republicana.

1. Agraïm als Srs. Ramon Coll i David Asensio, grans coneixedors de les ceràmiques ibèriques, el seu assessorament en aquestes qüestions.

major abundància de materials de tots els que s'han estudiat.

Tot i tenir en compte el fet abans esmentat, també podem considerar que hi ha un clar augment de les ceràmiques d'importació, encapçalades per les àmfores itàliques, com es manifesta a la fig. 5. La presència d'aquestes és molt important en el conjunt estudiat al PAT (3.927 fragments), ja que constitueix el 34,7 % del total de les àmfores, i a més, es documenta en una gran quantitat de jaciments (el 30 % del total). Si ho comparem amb el cas concret del Mas d'en Gras, veiem que constitueix el 26,7 % d'un total de 7.317 fragments d'àmfores, un percentatge similar.

D'altra banda, la producció anomenada DB per Nolla (1976), que presenta un característic i abundant desgredant d'olivina, presenta uns percentatges (en relació amb el total d'àmfores itàliques) poc homogenis, que es presenten al quadre següent:

Procedència	Quantitats	Percentatges
PAT	117	5 %
Mas d'en Gras	411	21 %
Els Antigons	20	31,7 %

Atès que al PAT les àmfores de pasta DB corresponen aproximadament al 5 % del total de les àmfores itàliques, el 95 % restant tenen una altra procedència, que no podem per ara determinar, però cal no oblidar les di-

verses produccions campanianes i lacials documentades (com, per exemple, el taller d'Albínia; vegeu Benquet i Mancino 2006) o fins i tot l'àrea tirrena, on es documenta –a Cosa– la cèlebre producció de *Sestius* (Lyding Will 1979). En canvi, els valors són considerablement més alts en el cas del Mas d'en Gras, i encara més a la vil·la dels Antigons, però no hem d'oblidar que en aquest darrer jaciment la mostra és molt reduïda, ja que es tracta de 20 fragments sobre un total de només 63 exemplars. Per tant, considerant l'acusada diferència entre aquests resultats, no podem presentar dades concloents que ens permetin calibrar adequadament la representació percentual efectiva de la producció DB davant del total de les àmfores itàliques a l'àrea estudiada.

Les àmfores itàliques les tenim constatades als jaciments següents:

3.1, 3.2, 3.4 i 3.6 (Alcover).

3.5 (Alcover; Dressel 1 A).

Camí del Molí (Alcover; Dressel 1 A, B i C).

Els Segalés (Alcover; tipus DB).

Mas del Xaranga i els Masos (Cambrils).

Les Bassasses (Cambrils; grecoitàlica i DB).

La Mineta i Mas Rovira (Cambrils).

1.2 (Constantí).

1.4 (Constantí; tipus grecoitàlic i Dressel 1 A, B i C).

1.5 i 1.7 (Constantí).

1.8 (Constantí; grecoitàlica i Dressel 1 B).

Les Gavarres (Constantí).

Les Gavarres II (Constantí; tipus DB i itàlic comú).

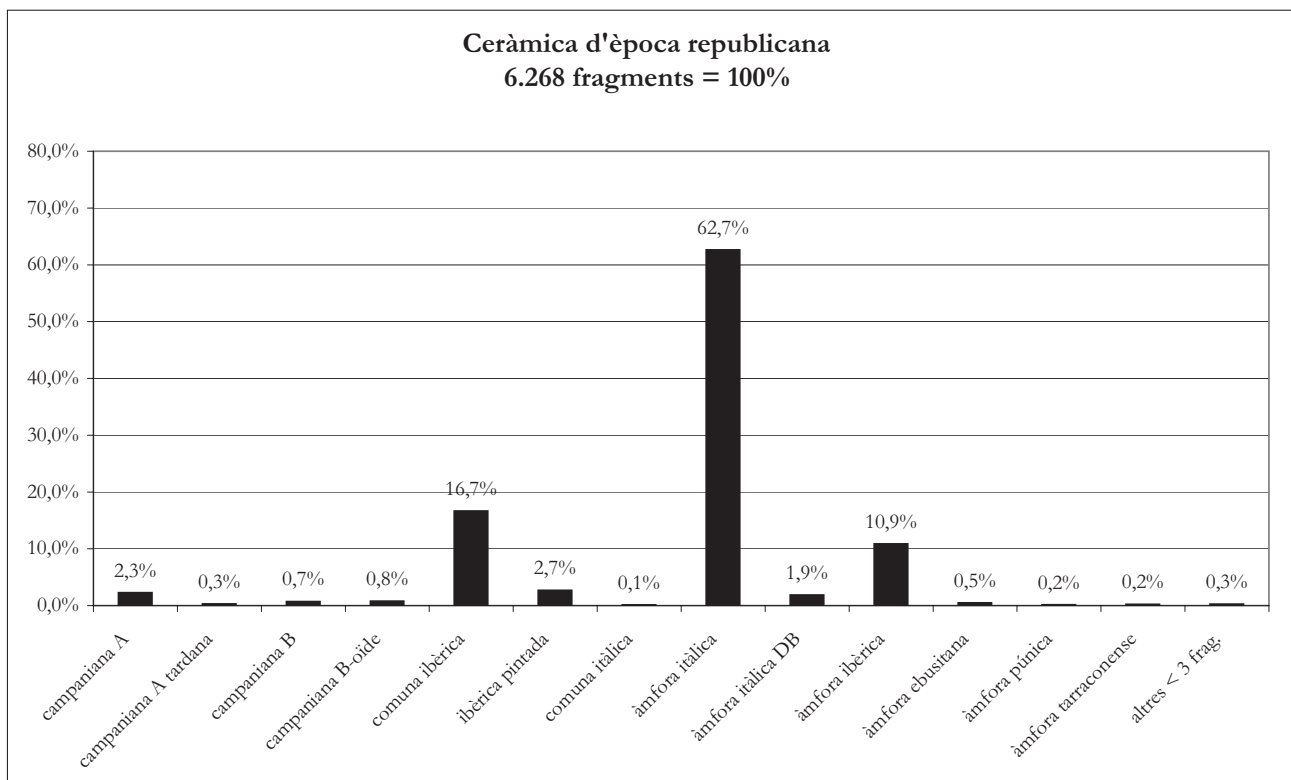

Figura 5. Ceràmica d'època republicana.

Mas d'en Bosch i Mas dels Frares (Constantí).
 Mas de Serapi (Constantí; grecoitàlica, Dressel 1 A i B).
 Sant Llorenç (Constantí; Dressel 1 A).
 Mas de Serapi II (Constantí; grecoitàlica i Dressel 1 A).
 Els Antigons (Reus; grecoitàlica i Dressel 1 A, B i C, alguns de tipus DB).
 La Buada (Reus; Dressel 1 A, a més de presència de tipus DB).
 El Brugar (Reus; tipus DB i itàlic comú).
 Mas de l'Ambrós (Reus; grecoitàlica i Dressel 1 A).
 Mas del Rofes (Reus).
 Mas de Valls (Reus; Dressel 1 A).
 Mas de Barenys (Riudoms; Dressel 1 A).
 Mas d'en Toda (Riudoms; Dressel 1 A).
 Molins Nous (Riudoms; grecoitàlica, Dressel 1 A, en un cas tipus DB; Dressel 1 B i C).
 La Timba del Castellot (Riudoms; grecoitàlica i Dressel 1 A; tipus DB i itàlic comú).
 573 (Salou).
 590 (Salou; grecoitàlica).
 Vil·la de Barenys (Salou) i Pla del Maset (Salou).
 2/1 (la Selva del Camp; Dressel 1 A).
 Mas Nolles (la Selva del Camp; Dressel 1 tipus DB, i itàlic comú).
 Mas d'en Bertran, Mas del Cristià, Camí de l'Horta o Mas Murillo i el Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp; Dressel 1 tipus DB).
 Els Mongons I (Tarragona; tipus DB).
 El Cogoll (Vilallonga del Camp).
 Els Aragalls (Vila-seca; Dressel 1).
 La Canaleta (Vila-seca; grecoitàlica, Dressel 1 B –amb segell Q.MAEN.ANT– i C, i tipus DB).
 Mas d'en Gras (Vila-seca; Dressel 1 A, B i C).
 Parcel·la 57 i els Castellots (Vila-seca).
 Uniquímica (Vila-seca; grecoitàlica i Dressel 1 A).
 Torre de Virgili (Vila-seca; tipus DB).
 Pel que fa a les formes (que ha estat possible documentar en sols un 13,3 %), tot i que hi ha una presència discreta d'àmfores grecoitàliques, la immensa majoria correspon a la forma Dressel 1, especialment a la variant A; així, la Dressel 1 correspon al 44 % del total de les formes d'àmfores itàliques, mentre que les variants B i C corresponen com a molt al 2,8 % conjuntament.
 Carreté, Keay i Millett (1995, 80, fig. 5.13) publiquen alguns fragments de vores d'àmfores grecoitàliques que, per la seva pasta, semblen produccions locals. A la vista dels dibuixos publicats, hem de dir que un ens sembla més aviat una Dressel 1 A, per tenir la vora més alta que ampla, com és característic en aquestes produccions. Tanmateix, no es pot descartar que, al segle II aC, es comencés la producció local d'àmfores que imiten els prototipus itàlics, que inicialment s'inspirassin en les grecoitàliques, però que de seguida adoptessin la forma Dressel 1.

Hem de considerar tant l'eclosió del poblament rural com l'abundant presència d'àmfores itàliques en els segles II-I aC com un fruit directe de la implantació de la ciutat romana a *Tarraco* durant la segona meitat del segle II i la primera meitat de l'I aC. Tot i que en la major part dels casos no ha estat possible datar els materials (ja que corresponen a prospeccions superficials), podem considerar que les àmfores itàliques documentades corresponen a aquest període. Això quadra amb la cronologia de la forma Dressel 1, que aparegué vers l'any 130 aC i es documenta a *Hispania* per primera vegada als campaments numantins (Sanmartí 1985), i ben segur que també a *Tarraco* i a la zona costanera en general.

Cal destacar també un fragment d'àmfora apulio-ta, de la forma Beltrán 85, trobat al jaciment de Mas d'en Gras (Vila-seca) (Járrega 2003, 117; 153, fig. 3.3; Járrega i Sánchez 2008, 80; 83, fig. 3, núm. 3).

En contrast amb aquesta important presència d'àmfores, la ceràmica de vernís negre té una representació relativament esquifida. Possiblement és menor que en altres àrees costaneres, com el nord-est de Catalunya o el Maresme. Aquest fenomen s'hauria de quantificar també en altres àrees per tal que poguéssim argumentar-ho amb dades sòlides, però la impressió que fa tot plegat és que es produí una importació gairebé massiva de vi itàlic envasat en àmfores (primer grecoitàliques i després Dressel 1), mentre que la corresponent vaixel·la de vernís negre té una presència força més migrada.

De ceràmica de vernís negre (possiblement anterior a les campanianes) en tenim al jaciment de Molins Nous (Riudoms; forma Morel 4750). També al Mas d'en Gras (Vila-seca) s'ha trobat un fragment ceràmic que podria atribuir-se a la forma Morel 2520, producció etrusca datada cap als anys 230 a 170 aC (Járrega 2003, 110; Járrega i Sánchez 2008, 77 i 119).

La **ceràmica campaniana A** (142 fragments) es documenta als jaciments següents:

3.4 i 3.5 (Alcover).

Camí del Molí (Alcover).

El Degotall (Alcover; Lamb. 2, 5, 28, potser 48 A i Morel 8180).

Les Bassasses (Cambrils; forma Lamb. 5-7 de la campaniana A tardana).

Hostal Don Juan (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; Lamb. 5).

Mas de Serapi (Constantí).

Mas de Serapi II (Constantí).

Sant Llorenç (Constantí; forma Lamb. 27).

Els Antigons (Reus; Lamb. 2, 3, 5, 5-7, 5-7 o 8, 7, 27 i 27 o 33).

Mas de Valls (Reus; Lamb. 27, Morel 2574a1, 2654 i 2721a1).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms).

L'Hort del Pelat (Riudoms; Lamb. 5 i 36).

Mas de Barenys (Riudoms).

Mas d'en Toda (Riudoms; Lamb. 33 A i 48 o 49).
Molins Nous (Riudoms; Lamb. 23, 27, 31 i 36 i possible Morel 2312).

La Timba del Castellet (Riudoms; Lamb. 1, 3, 5, 7 i 48 o 49).

Sala Galas (Salou; Lamb. 48, 49 o 68).

El Prat (la Selva del Camp).

Vil·la Ceratònia (Tarragona).

El Cogoll (Vilallonga del Camp).

La Canaleta (Vila-seca; Lamb. 36).

Zona de Vila-seca, probablement la Canaleta (Lamb. 5-7 i 36).

Vil·la de Barenys (Salou).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Lamb. 5 - Morel 2250; Lamb. 5 - Morel 2252c1, Lamb. 6 A - Morel 1430, Lamb. 8 B - Morel 2242 A, Lamb. 27 - Morel 2820, Lamb. 27 - Morel 2900, Lamb. 28 - Morel 2640, Lamb. 31 - Morel 2570; Lamb. 31 - Morel 2574a; Lamb. 36 - Morel 1300; Lamb. 48 - Morel 3100).

Uniquímica (Vila-seca; Lamb. 27).

Com es pot veure, sobta el contrast entre la migrada presència d'aquestes ceràmiques i la gran abundància d'àmfora itàlica.

Pel que fa a la **campaniana B** (93 fragments), apareix als jaciments següents:

3.3 i 3.5 (Alcover).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja).

Mas del Xaranga (Cambrils).

1.4 (Constantí).

Les Gavarres II (Constantí; Lamb. 5 o 7).

Els Antigons (Reus; Lamb. 2, 5 i 5-7 o 8).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms).

Mas d'en Toda (Riudoms).

Molins Nous (Riudoms; Lamb. 5).

El Prat (la Selva del Camp; Lamb. 1).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca; Lamb. 10 o 11).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Lamb. 1 - Morel 2322 A; Lamb. 1-8 - Morel 2566; Lamb. 2 - Morel 1220; Lamb. 3 - Morel 7500; Lamb. 3 A - Morel 7541a1; Lamb. 4 - Morel 1410; Lamb. 5 - Morel 2250; Lamb. 5 - Morel 2255c1; Lamb. 5-7; Lamb. 7 - Morel 2286A1; Lamb. 7 - Morel 2272; Lamb. 8 B; Lamb. 33).

Parcel·la 57 (Vila-seca).

Uniquímica (Vila-seca; Lamb. 3).

Té, per tant, una presència molt menor que la campaniana A.

La **producció de B-oïde** (49 fragments) l'hem documentat als jaciments següents:

Camí del Molí (Alcover).

Els Segalés (Alcover; Lamb. 5-7).

Mas del Xaranga (Cambrils; Lamb. 5-7).

Les Gavarres II (Constantí).

L'Hort del Pelat (Riudoms).

La Timba del Castellet (Riudoms; Lamb. 2).

Molins Nous (Riudoms; Lamb. 5-7 i possibles Lamb. 2, 7 i 33).

Vil·la Ceratònia (Tarragona).

Vil·la de Barenys (Salou; Lamb. 5-7).

Els Aragalls i la Canaleta (Vila-seca).

Zona de Vila-seca, probablement la Canaleta (Lamb. 5-7).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Lamb. 1 - Morel 2300; Lamb. 3 - Morel 7500).

Uniquímica (Vila-seca; Lamb. 5-7).

Per tant, la presència de la campaniana B-oïde és més gran que la de campaniana A.

D'altra banda, segons Carreté, Keay i Millett (1995), al jaciment 1.8 (Constantí) s'ha trobat un fragment i al jaciment del Mas de Serapi dos fragments de **ceràmica campaniana C**. Tenint en compte que aquesta producció, d'origen sicilià, té una escadussera presència a *Hispania*, i que s'han detectat diverses imitacions locals de la ceràmica campaniana en pasta grisa, és possible que en realitat correspongui a una d'aquestes darreres produccions.

Quan ha estat possible determinar-ne les formes, hom pot apreciar com en general la campaniana A correspon a formes tardanes, per la qual cosa està influïda pel que seguint Lamboglia es va anomenar campaniana B i, per tant, presenta una cronologia que es pot centrar en el darrer quart del segle II i la primera meitat de l'I aC, que quadra també amb la de les àmfores que abans hem vist. I naturalment, hi és present també la campaniana B, encara que aquesta producció presenta un problema de denominació i de determinació del seu origen.²

2. Efectivament, després de considerar que la producció més genuïnament corresponent a la campaniana B se situa a l'àrea de l'antiga Etrúria, les altres produccions de menor qualitat varen ésser anomenades *B-oïdes* per Morel (1981). Posteriorment, Pedroni (2001) va proposar anomenar-les *calenes*, per haver-se documentat un centre productor a la ciutat de Cales; tanmateix, el fet que possiblement no es produïren exclusivament en aquesta ciutat fa que aquesta denominació no resulti satisfactòria. Actualment els especialistes en la matèria tendeixen a anomenar aquesta producció de campaniana B no etrusca *cercle de la B* i a bandejar la denominació de *B-oïde* per inconcreta. Tanmateix, i sense voler esmenar la plana als més grans especialistes en la matèria, ens sembla que *cercle de la B* és encara una denominació més inconcreta que les anteriors (no resta clar què s'entén per *B*, sense cap epítet geogràfic ni tipològic que l'acompanyi), per la qual cosa, tot i els problemes que comporta, preferim continuar utilitzant aquí la denominació de *B-oïde*.

Agraïm les observacions que amablement ens ha fet el Dr. Jordi Principal sobre el tema, insistint que els especialistes en la matèria ja no utilitzen la denominació *B-oïde* i opten per *cercle de la B*, però a risc de semblar que defensem una denominació obsoleta (a favor de la qual no ens tanquem pas), continua semblant-nos encara pitjor parlar de *cercle de la B*, precisament perquè no resta pas implícit ni explícit què és la «B». Ens semblaria potser més acceptable parlar de *cercle de la campaniana B*, tot i acceptar que probablement no procedeix de la Campània, de la mateixa manera que no totes les sigil·lades portaven *sigilla*, i que el que anomenem vernís en la ceràmica és en realitat, tècnicament, una engalba.

Si considerem la campaniana A en contrast amb la B i la B-oïde (considerades aquestes dues conjuntament) ens trobem els percentatges següents, contrastats entre el conjunt del PAT i els jaciments del Mas d'en Gras i els Antigons:³

Procedència	Campaniana A	Campaniana B i B-oïde
PAT	57,5 %	35,1 %
Mas d'en Gras	46,5 %	53,5 %
Els Antigons	62,8 %	37,1 %

Discriminant entre les produccions B i B-oïde, veiem seguidament quin és el percentatge de cadascuna d'elles en relació amb el total de les campanianes de cada conjunt:

Procedència	Campaniana B	Campaniana B-oïde
PAT	15,3 %	19,8 %
Mas d'en Gras	36,1 %	17,4 %
Els Antigons	22,8 %	14,2 %

D'aquestes xifres podem deduir que no hi ha pas un patró fix, sinó variacions, però que en tot cas les produccions A per un cantó i el grup format per la B i la B-oïde per l'altre s'apropen a una proporció del 50 % cada un. Pel que fa a les dues darreres, els resultats del Mas d'en Gras i els Antigons semblen atorgar una certa precedència percentual a la producció B etrusca enfront de les produccions B-oïdes (és a dir, probablement calenes), però en canvi els resultats generals de l'*ager* (que, recordem-ho, no inclouen aquests dos jaciments) presenten la situació inversa. Caldria establir comparacions amb altres àrees per contrastar millor aquestes dades.

En relació amb les importacions de ceràmiques de vernís negre podem esmentar la descoberta, sempre ocasional, de llànties tardorepublicanes, i algunes també de vernís negre, com la peça sencera de la forma Ricci C trobada al Mas de Valls (Reus).

Per tant, la presència majoritària d'importacions itàliques datables a partir del darrer quart del segle II aC correspon, com dèiem, a l'assentament de la ciutat romana de *Tarraco*, la qual cosa lliga també amb la gran expansió dels petits nuclis rural tardorepublicans que es desenvoluparen llavors a l'*ager*. Això va anar acompanyat, com hem vist, d'una eclosió de les importacions itàliques, singularment del vi de Campània i d'altres

procedències (Laci?, Etrúria?), representat per l'abundant difusió de les àmfores de la forma Dressel 1.

Una producció itàlica que s'inicia en època tardorepublicana però que té una continuïtat al llarg del segle I de la nostra era és la ceràmica comuna engalbada coneguda com a **ceràmica de vernís intern roig pompeïà**. Aquesta duplictat cronològica, a cavall entre dos períodes (la República i l'alt Imperi romà), dificulta la utilització d'aquesta ceràmica en qualsevol consideració percentual que afecti algun d'ambdós períodes, ja que en molts casos no es pot precisar a quin dels dos correspon. De tota manera, la seva presència, com diem, és molt reduïda (17 fragments), per la qual cosa és evident que la seva arribada fou testimonial i no es pot posar en relació amb l'arribada, molt més abundant, de les ceràmiques de vernís negre i de les àmfores. Es documenta només als jaciments que esmentem a continuació:

1.8, Les Gavarres II i Sant Llorenç (Constantí).

La Buada (Reus).

Mas de l'Ambrós (Reus).

Molins Nous (Riudoms; possible forma Goud. 35).

Mas de la Boella (Tarragona; forma Goud. 13).

La Canaleta (Vila-seca; forma Goud. 13).

Mas d'en Gras (Vila-seca).

Val a dir que la forma Goudineau 35 té una àmplia cronologia compresa entre la segona meitat del segle II aC i tot l'I dC, però la forma Goudineau 13 té una cronologia centrada en el període d'August i Tiberi, entre els anys 25 aC i 25 de la nostra era, aproximadament. Per tant, són indicis d'activitat en època augustiana, la qual cosa està en consonància amb el que sabem del jaciment de la Canaleta.

Un cas similar al de la ceràmica de vernís intern roig pompeïà és el de la **ceràmica comuna itàlica**, clarament recognoscible, en especial pel seu desgredant d'origen volcànic. La tenim documentada tan sols als jaciments següents:

Mas del Xaranga (Cambrils; forma COM-IT 3e).

Les Gavarres I (Constantí).

Mas d'en Bosch I o les Tries (Constantí; un possible fragment de la forma COM-IT 6).

La Timba del Castellot (Riudoms; morter COM-IT 8d).

Mas de Serapi I (la Selva del Camp).

Mas del Cristià (la Selva del Camp; possible COM-IT 7 a).

El Cogoll (Vilallonga del Camp).

Els Aragalls (Vila-seca).

La Canaleta (COM-IT 3d, 6a i 6c).

Indústries Bayer (Vila-seca).

Mas d'en Gras (Vila-seca; COM-IT 6c, 7a, 7c, 7e, 8e, 8f i similar a 8a).

3. S'han calculat sobre el total de les ceràmiques de vernís negre. Tot i que en el cas del Mas d'en Gras i els Antigons només hi ha ceràmica campaniana, al conjunt del PAT es troben també altres produccions.

A l'ager *Tarraconensis*, a partir de les dades que hem pogut aplegar tant en prospeccions com en l'estudi de les col·leccions, la seva presència també és força reduïda (55 fragments, 47 dels quals, però, es poden adscriure a l'època republicana o altimperial), i cronològicament s'estén també entre els segles I aC i I de la nostra era, per la qual cosa presenta una problemàtica similar a la de la ceràmica de vernís intern roig pompeïà, amb la qual té una clara relació tipològica i geogràfica. Pot ser molt bé que es tracti de produccions que procedeixin de les mateixes terrisseries.

La ceràmica de parets fines és una producció típicament itàlica que es produïx entre el darrer quart del segle I aC i la primera centúria de la nostra era (97 fragments entre els períodes republicà i altimperial). Per la seva extrema fragilitat (recollida en la denominació mateixa, moderna, que li donen els arqueòlegs) és un producte molt difícil d'estudiar des del punt de vista tipològic, ja que els fragments informes sovint no permeten una identificació, i fins i tot les formes ofereixen diverses possibilitats. De tota manera, les formes majoritàries d'època republicana (Mayet 1 i 2) s'han identificat en escassa quantitat (2 fragments), tot i que completen, de forma molt més escadussera, la panòpia de ceràmiques d'origen itàlic que apareixen en les nostres terres en època romana republicana. Al Mas d'en Gras (Vila-seca) s'han identificat alguns fragments de les formes Mayet 1 i Mayet 2 A.

El que sí que és molt abundant, i difícilment quantificable en alguns casos (singularment en les col·leccions, que han estat objecte d'un procés de selecció), és la ceràmica ibèrica, particularment l'oxidant (ca. 5.950 fragments), que constitueix (amb totes les reserves que pugui implicar fer-ne un càlcul, tenint en compte les limitacions que acabem d'esmentar) el 48 % del total de les produccions d'època ibèrica i tardorepublicana (que hem hagut de considerar juntes, tenint en compte que no podem distingir de quines de les dues es tracta).

Quant a la tipologia, tenint present que el 75 % dels fragments de ceràmica ibèrica no es pot determinar, podem esmentar unes quantes mostres de *kalathoi* o «barrets de copa», forma majoritària en els contextos iberoromans (segles II-I aC). Moltes vegades no resulta fàcil distingir si es tracta de produccions pintades o no, pel fet d'identificar-se només fragments de vores, alguns força rodats; no obstant això, el *kalathos* és bàsicament un producte pintat. Els *kalathoi* constitueixen el 2,8 % del total de la ceràmica ibèrica que hem recollit. Hi ha també altres formes, algunes de més gran tradició, en què destaca el tipus anomenat coll de cigne, que constitueix l'1,2 % del total de la ceràmica ibèrica. També són importants les pàteres i bols, generalment d'imitació de les formes de vernís negre (especialment de la Lamboglia 27), de què resulta la forma COM-IB Cp1 de la ceràmica ibèrica, que té una presència, però, més discreta (1 fragment de comuna ibèrica i 11 de campaniana A).

S'ha documentat la presència de ceràmica ibèrica en una bona sèrie de jaciments:

3.1, 3.2, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7, 3.8 i els Segalés (Alcover).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja; ibèrica pintada).

El Burguet (Alcover; coll de cigne).

Camí del Molí (Alcover; *kalathoi*, coll de cigne),

El Degotall (Alcover; coll de cigne, tenalles, *kalathoi*).

Les Prades o Mas Roig (Alcover; *kalathoi*).

Les Bassasses (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; coll de cigne).

La Mineta (Cambrils).

Mas d'en Bosch (Constantí; ibèrica pintada i coll de cigne).

Mas dels Frares (Cambrils; coll de cigne).

Mas Rovira (Cambrils; *kalathos* pintat).

1.2, 1.4, 1.8, les Gavarres I i II, Riudarenes I i Sant Llorenç (Constantí).

Mas de Serapi (Constantí; ibèrica oxidant i grisa).

Mas de Serapi II (Constantí; coll de cigne, *kalathoi* i tenalles).

Els Antigons (Reus; *kalathoi* Mata-Bonet 2711 i 2721; COM-IB Jr1; COM-IB Jr 4; Ib. Peinte 1222, 2221c i 2222b i c; imitació de la Lamb. 27 de la ceràmica campaniana A).

La Buada (Reus; coll de cigne).

Camí de la Pedra Estela (Reus).

Mas del Rofes (Reus; *kalathoi*).

Mas de Valls (Reus; ibèrica pintada i *kalathoi*).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; *kalathoi*).

L'Hort del Pelat (Riudoms; *kalathoi*).

Mas d'en Toda (Riudoms; coll de cigne, *kalathoi*).

Molins Nous (Riudoms; *kalathoi*).

La Timba del Castellot (Riudoms; coll de cigne, olles, gerres, plats, *kalathoi* Mata-Bonet 2711; imitació de la Lamb. 27 de la ceràmica campaniana A).

590 (Salou).

Pla del Maset (Salou).

2.1 (la Selva del Camp).

Camí de l'Horta o Mas Murillo (la Selva del Camp; coll de cigne).

Mas del Cristià (la Selva del Camp; tenalla).

Els Mongons I (Tarragona).

Els Mongons II (Tarragona; coll de cigne).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; *kalathoi* i coll de cigne).

Vil·la de Barenys (Salou; *kalathoi*).

Els Aragalls (Vila-seca; *kalathoi*).

La Canaleta (Vila-seca; ibèrica pintada; COM-IB Cp1; tenalles; *kalathoi*).

Els Castellots (Vila-seca).

Mas d'en Gras (Vila-seca; COM-IB 6B4, plat, *kalathoi*).

Parcel·la 57 (Vila-seca; *kalathoi*).

Rescat de Baix i Torre de Virgili (Vila-seca).

Tossal de la Ganyada (Vila-seca; *kalathoi*).

Uniquímica (Vila-seca; gran vas; *kalathoi* Mata-Bonet 2712 i 2721).

La ceràmica de coccio reductora, tant la feta amb torn com l'anomenada «grollera», feta a mà (de tradició prehistòrica), té una presència poc abundant (353 fragments), encara que moltes vegades és difícil valorar-ho tenint en compte que en les col·leccions aquests materials han estat de vegades negligits o deixats de banda. La tenim documentada als jaciments de Mas de Valls (Reus; amb decoració de cordons), Camí de l'Horta o Mas Murillo (la Selva del Camp), Mas del Cristià i el Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp; grisa ibèrica), Tossal de la Ganyada i Rescat de Baix (Vila-seca).

Tampoc està gaire representada la ceràmica **grisa ibèrica de la costa catalana** (anteriorment anomenada emporitana): se n'han documentat 40 fragments. N'hem pogut identificar un fragment de gerreta en la col·lecció del Mas de Valls (Reus), però en coccio oxidant, no reductora. Aquesta darrera producció, la més típica, la trobem a la vil·la romana d'Alforja (Alforja), el Degotall (Alcover), Mas del Xaranga (Cambrils; forma Cp1 o Cp2), el jaciment anomenat 1.4 (Constantí), els Antigons (Reus; formes Cp1 i Cp2), la Timba del Castellot (Riudoms; forma COT-CAT Gb1 a Gb8) i Molins Nous (Riudoms). També s'ha identificat a l'àrea de Vila-seca, probablement de la Canaleta (col·lecció Ferrando).

També és interessant la **ceràmica d'engalba blanca**, producció d'època tardorepublicana que sembla procedir del nord-est de Catalunya, i que es troba als jaciments dels Antigons (Nolla 5 *similis*), la Canaleta (forma Nolla 5 A), Mas d'en Gras (Nolla 5 B) i Uniquímica (forma Nolla 5 A), tots ells a l'actual terme municipal de Vila-seca.

Finalment, hem de tornar a fer esment de les àmfores, ja que en el període tardorepublicà tenim constatada una primera producció d'**àmfora tarraconense** que imita clarament la forma Dressel 1 de les àmfores itàliques, la qual cosa indica una primera eclosió del vi tarraconense. Aquestes àmfores (principalment del tipus Dressel 1 B) han estat localitzades principalment a l'àrea de l'Alt Camp, on s'han documentat alguns exemplars amb segells ibèrics, que s'han intentat relacionar amb l'àrea terrissera de Fontscaldes, on es produïen ceràmiques comunes ibèriques (Carreté, Keay i Millett 1995; Lafuente 1992). A l'àrea del PAT només s'han trobat dues vores a Molins Nous, a les quals potser podríem afegir una vora de Dressel 1 de producció indeterminada procedent de la Boella.

D'altra banda, al jaciment del Vilar (Valls) s'ha documentat una gran quantitat d'àmfores d'aquest tipus, de diferents grandàries (algunes d'elles semblen ser ve-

ritables amforetes), per la qual cosa degué haver-hi un taller pels voltants (Adserias i Ramón 2008). Aquesta producció, radicada, per tant (segons sembla) a l'Alt Camp, es pot datar vers la segona meitat del segle II i la primera de l'I aC.

Carreté, Keay i Millett (1995, 277) criden l'atenció sobre l'aparent absència d'aquestes Dressel 1 tarraconenses a l'àrea més propera a *Tarraco*, i utilitzen aquest argument, juntament amb la distribució de les àmfores punicoebusitanes, per suposar un lligam econòmic amb l'àrea de la Laietània a través del Penedès i relacionar, per tant, les produccions amfòriques de l'Alt Camp amb els circuits comercials laietans. En realitat, hem de dir que aquest esquema no resulta gaire probable, tant per l'escàs nombre d'àmfores punicoebusitanes (a les quals ens referirem més endavant) com pels escassos o absents indicis que ens permetin relacionar les produccions de Dressel 1 localitzades a l'àrea de l'Alt Camp amb les de la Laietània. Les marques ibèriques documentades només es circumscriuen, per ara, a l'Alt Camp. Tampoc no és cert que les Dressel 1 tarraconenses no es trobin a l'àrea més propera a *Tarraco*, com es demostra en el llistat que reproduïm més avall; si bé és cert que tenen una presència relativament important a la zona d'Alcover, que es pot relacionar amb la producció del Vilar i de l'Alt Camp en general, també les trobem documentades en jaciments de la zona de Reus, Cambrils i Vila-seca. Caldria revisar les estratigrafies urbanes de *Tarraco* per poder copsar la seva presència al nucli urbà de la ciutat.

Hem documentat exemplars de Dressel 1 tarraconenses als jaciments següents:

3.5 i 3.6 (Alcover; Dressel 1 A).

Camí del Molí (Alcover).

Els Segalés (Alcover; Dressel 1 B).

Mas dels Frares (Cambrils).

Mas de l'Ambròs (Reus; Dressel 1 A).

Mas de Gomandí (Reus).

Mas d'en Corts / les Planes del Roquís i Molins Nous (Riudoms).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Dressel 1 B).

Com diem més amunt, la possible presència a l'àrea urbana de *Tarraco* d'aquestes àmfores està encara per valorar. *A priori* no sembla haver estat una producció gaire important, sinó més aviat testimonial, i no sembla haver estat objecte d'exportació, si més no en grans quantitats.

Cal pensar que la majoria de les **àmfores ibèriques** que es documenten en els nostres jaciments, així com les àmfores púniques, corresponen al període tardorepublicà. Les primeres les tenim atestades als jaciments següents:

3.1, 3.2, 3.4, 3.5, 3.6, 3.8 i les Prades o Mas Roig (Alcover).

Mas del Xaranga (Cambrils).

1.2, 1.5, 1.7, 1.8, les Gavarres I i II, Mas d'en Bosch, Mas de Serapi, Mas de Serapi II, Riudarenes I i Sant Pol (Constantí).

Els Antigons, la Buada, Camí de la Pedra Estela, Mas del Rofes i Mas de Valls (Reus).

La Timba del Castellot (Riudoms).

590 (Salou).

Pla del Maset (Salou).

2.1 i Camí de l'Horta o Mas Murillo (la Selva del Camp).

El Cogoll (Vilallonga del Camp).

Els Aragalls, parcel·la 57 i Tossal de la Ganyada (Vila-seca).

La Canaleta i Uniquímica (Vila-seca).

Pel que fa a les **àmfores púniques**, apareixen als jaciments següents:

3.1, 3.2, 3.3 i 3.5 (Alcover).

Camí del Molí (Alcover; Mañá C 2 a).

L'Esquirol (Cambrils).

Les Bassasses (Cambrils; dos fragments de la forma Mañá C o T-2.2.1.3 i T-7.4.4.1 de J. Ramón).

1.2 (Constantí; forma Mañá C 2).

1.4 i 1.8 (Constantí).

Els Antigons (Reus; Mañá C 2 b; T-7.4.3.3).

Mas de Valls (Reus; Mañá C 2 b).

Camí de l'Horta o Mas Murillo (la Selva del Camp)

Mas d'en Gras (Vila-seca; Mañá C 2 A, C 2 B i probablement C 2 C; T. 7111; possible Mañá D/E).

Cal assenyalar la seva possible presència al jaciment del Pla del Maset (Salou). Per tant, la seva presència és més aviat limitada (42 fragments), en comparació amb les àmfores ibèriques i especialment les itàliques. També s'hi pot relacionar una amforeta en miniatura, que imita les formes de les àmfores púniques, trobada al jaciment de la Timba del Castellot (Riudoms).

En íntima relació tipològica amb les àmfores púniques d'origen centremediterrani no hem d'oblidar les **àmfores punicoebusitanes**. Tanmateix, d'aquesta producció (32 fragments), s'han documentat gairebé sempre només fragments informes als jaciments que seguidament s'indiquen:

3.3 (Alcover).

1.7 i Mas de Serapi (Constantí).

Mas de Valls, el Polvorí i els Cinc Camins (Reus).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms).

Camí del Pla del Maset (Salou).

2.1 (la Selva del Camp).

Parcel·la 57 i Tossal de la Ganyada i vil·la dels Aragalls (Vila-seca).

Tot i que probablement tots aquests casos (o la seva majoria) corresponen a contextos ibèrics, no podem descartar que alguns puguin correspondre a l'etapa imperial, quan aquestes àmfores tingueren una continuïtat de producció però amb canvis tipològics.

La distribució de les àmfores punicoebusitanes, que en les prospeccions catalanobritàniques dels anys noranta del segle xx semblava limitada a la zona de l'Alt Camp, ha servit per proposar que no devien haver arribat a través del port de *Tarraco*, sinó probablement des de la Laietània, pel Penedès, segons proposen Carreté, Keay i Millett (1995, 277). En realitat, en el seu estudi s'havien trobat només uns pocs exemplars, entre els quals, alguns de la forma PE-18 (Carreté, Keay i Millett 1995, 100-101). Igual que en les prospeccions esmentades, tampoc no ha estat una producció molt abundantment constatada en les prospeccions actuals. Tanmateix, la distribució que hem vist més amunt demostra que no solament apareix en les àrees més interiors de la zona prospectada (termes d'Alcover, la Selva del Camp i Constantí), sinó que apareix també a la resta del territori, com als actuals termes de Reus, Riudoms, Vila-seca i Salou. Tot i tenir en compte que en alguns casos poden correspondre a produccions d'època romana imperial, creiem que les dades esmentades ens permeten afirmar la presència, sempre moderada, d'àmfores punicoebusitanes en tot el territori, i desestimar la hipòtesi de Carreté, Keay i Millett abans esmentada. Per tant, creiem que és ben probable que la porta d'entrada al territori d'aquests materials no fos altra que el port de *Tarraco*.

Finalment, podem esmentar un fragment de vora d'**àmfora tripolitana** d'època republicana al jaciment de Camí del Molí (Alcover). D'altra banda, al Mas d'en Gras (Vila-seca) es va recollir un exemplar semisencer de la forma Tripolitana I, a més de dos fragments de vores (Járrega 2003, 119-121; 154, fig. 4, núm. 4-5; Járrega i Sánchez 2008, 81; 83, fig. 75, núm. 5; 84, fig. 76, núm. 5-6; 119).

Valoració general del període

En resum, doncs, podem assenyalar per als jaciments de cronologia romana republicana una abundància de ceràmica ibèrica i també una àmplia importació i dispersió del vi itàlic, envasat en àmfores del tipus grecoitàlic i Dressel 1, molt més important en el cas d'aquesta darrera forma. En canvi, la presència d'importacions de vernís negre és menys abundant, comparant-la amb les àmfores, i majoritàriament correspon al període datable entre els anys 130/125 i 50 aC, amb la presència de campaniana A tardana, B i B-oïde. Aquesta situació contrasta en part amb la que proporcionen les troballes del nucli urbà de *Tarraco* (Díaz 2000; Díaz i Otiña 2002), on, a diferència del que constatem al camp, la ceràmica campaniana A és molt abundant (més que la B), i hi ha una important presència de ceràmica comuna itàlica, però on també (igual que a l'ager) apareixen en gran quantitat les àmfores itàliques, tot i que amb una presència prou important d'àmfores púniques i d'altres procedències,

malgrat mantenir-se el paper preponderant de les importacions itàliques.⁴

Creiem que aquesta dispersió de materials datables fonamentalment en la segona meitat o darrer quart del segle II i la primera meitat del I aC s'ha de posar en relació amb el desenvolupament de la primera ciutat romana de *Tarraco*, que arribaria a un punt important arran de la concessió del títol de colònia per part de Cèsar, però que ja mostra una gran activitat en el període en què es construí la muralla que unia el vell *praesidium* amb el nucli portuari d'origen ibèric, i que correspon, creiem, al moment d'implantació de la ciutat romana, entre els anys 130/100 aC.

D'altra banda, tot i que hi ha, aparentment, una distribució de les imitacions tarraconenses de Dressel 1 focalitzada a la zona de Valls i de l'Alt Camp, hem començat a documentar exemplars en jaciments més propers al nucli urbà de *Tarraco*, amb la qual cosa la distribució d'aquestes produccions, que probablement hem de situar a l'Alt Camp (relacionant-les amb el centre del Vilar de Valls i la terrisseria ibèrica de Fontscaldes), resta encara per estudiar, tot i que creiem més lògic relacionar-les amb el centre urbà de *Tarraco* (i eventualment el port) que no pas amb la Laietània, com s'ha suposat, ja que aquesta hipòtesi s'ha recolzat en l'aparent concentració d'imitacions de Dressel 1 i en la troballa d'àmfores punicoebusitanes a l'àrea interior del territori, a l'Alt Camp i els seus voltants, mentre que les dades que aquí hem analitzat demostren el contrari, especialment en el cas de les àmfores punicoebusitanes.

Cal dir que hi ha una sèrie de materials (comuna itàlica, àmfora ebusitana, ceràmica de parets fines i roig intern pompeïà) que, quan no se'n coneix la for-

ma concreta, no es pot precisar si són d'època republicana o altimperial. Fins i tot en el cas de la ceràmica del tipus roig pompeïà hi ha formes que estan a cavall de les dues èpoques. Aquest grup concret està reflectit en la fig. 6.

L'alt Imperi

Des del punt de vista ceramològic, podem afirmar que el període altimperial és el de la implantació definitiva de models ceràmics plenament romans, que varen donar lloc a una estandardització de la producció, en alguns casos en gran escala, que en bona part es mantingué encara en el període baiximperial. Bàsicament, podem indicar tres trets característics d'aquest període:

L'aparició de la vaixel·la de taula que hom anomena de vernís roig o sigil·lada (en llatí, *terra sigillata*), des d'època d'August fins l'antiguitat tardana.

La diversificació del mercat de productes envasats en àmfores, amb la pràctica desaparició de les importacions itàliques i la concurrència de productes d'altres àrees (*Baetica, Africa, Gallia Narbonensis*) i fonamentalment dels vins produïts a l'àrea catalana i als encontorns de la mateixa *Tarraco*. Aquest procés de canvi, com en el cas de la vaixel·la, s'inicia en època d'August.

La implantació de models de ceràmica comuna netaament romans. Certament, sembla que la desaparició de la ceràmica de tradició ibèrica s'ha de situar també en l'època d'August. Malgrat tot, potser caldria matisar-ho, ja que al País Valencià i altres àrees es constata una perduració al llarg de l'època julioclàudia, i la manca d'estratigrafies ens impedeix pronunciar-nos amb seguretat sobre l'àrea que aquí estudiem. Malgrat

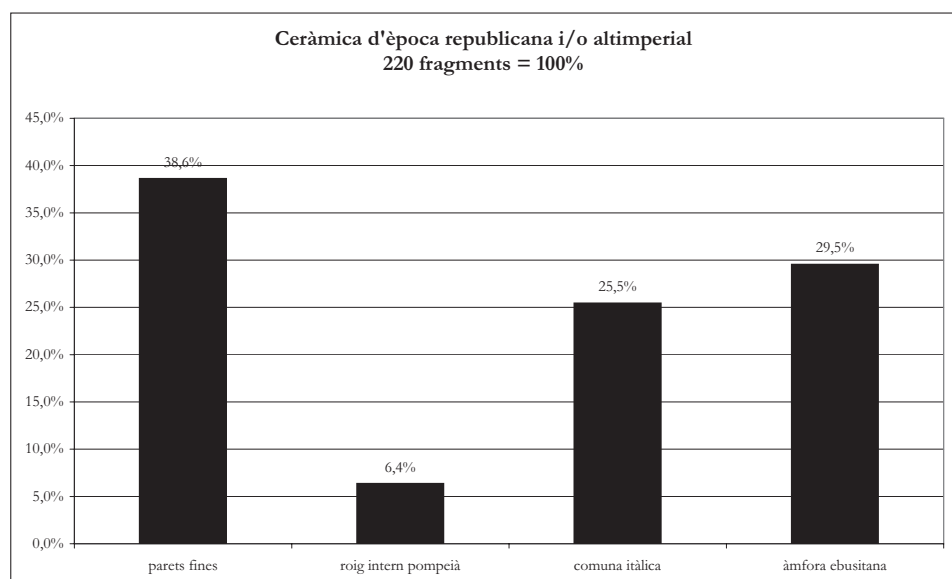

Figura 6. Ceràmica d'època republicana i/o altimperial.

4. Cal dir que Díaz i Otiña (Díaz 2000; Díaz i Otiña 2002) publiquen una considerable quantitat de materials, però no disposem de dades estadístiques que puguem contrastar amb les de l'ager, per la qual cosa les apreciacions sobre una major o menor incidència d'un determinat tipus ceràmic no es poden, per ara, quantificar en el cas del nucli urbà de *Tarraco*.

tot, la impressió que fa és la que acabem d'indicar més amunt. Això dona lloc a la implantació d'uns models (formes obertes de tipus plats i bols, formes tancades com gerres i olles) que vénen a formar una certa *koiné* a la Mediterrània occidental, i que en bona part encara estan per estudiar.

La presència i diferent incidència dels materials d'aquest període, en l'àmbit del nostre estudi, es pot contrastar en la fig. 7.

A partir dels principals corrents comercials que ens permeten restituir les diferents produccions, podem dividir el període altimperial en tres o quatre grans moments:

Les èpoques julioclàudia i flàvia (27 aC-98 dC)

Aquest període abasta, gairebé de forma matemàtica, el darrer quart del segle I aC i pràcticament tota la primera centúria de la nostra era. Coincideix amb el canvi polític de la República a l'Imperi, i l'economia i el comerç també se'n fan ressò, ja que els canvis tipològics i de model econòmic són una conseqüència clara dels canvis polítics esdevinguts en el pas de la República al Principat.

La vaixella de taula

L'aparició de la ceràmica anomenada de vernís roig, evidentment un canvi de moda les raons del qual se'n escapen, apareix representada per les **ceràmiques aretines o itàliques**, que caracteritzaren tot el període del

regnat d'August, amb alguna perduració de formes en època de Tiberi i Claudi. Aquesta ceràmica ben aviat tingué una àmplia difusió al Mediterrani occidental i va substituir arreu les ceràmiques campanianes de vernís negre.

La ceràmica aretina és anomenada així perquè es va començar a produir a la ciutat etrusca d'*Arretium* (Arezzo), o almenys allà es varen produir els vasos de més anomenada. Inicialment hom ha anomenat aquesta ceràmica sigil·lada aretina, per l'aparició del *sigillum* amb el nom del terrisser que moltes vegades (no sempre) trobem al fons intern. Tanmateix, la recerca recent ha preferit canviar aquesta denominació i anomenar aquesta producció sigil·lada itàlica, perquè es va produir en diferents zones d'Itàlia (Nàpols, Pozzuoli, etc.) a més d'Arezzo. Tanmateix, aquesta denominació ens sembla també problemàtica, tenint en compte que ben aviat es va produir també a la Gàl·lia, i fins i tot avui es coneixen produccions legionàries dels campaments hispànics de la vall del Pisuerga. D'altra banda, la denominació d'*aretina* es troba ja en els autors antics (com ho recull sant Isidor, *Etymologiarum libri*, XX, 4, 5), i sembla que això no indica una procedència, sinó més aviat una denominació genèrica per a un tipus de ceràmica el referent de la qual eren les produccions d'*Arretium*.

La sigil·lada itàlica té sempre una presència percentual força discreta en relació amb altres produccions immediatament posteriors (les sigil·lades gèl·liques, hispàniques i africanes) però també anteriors (les cerà-

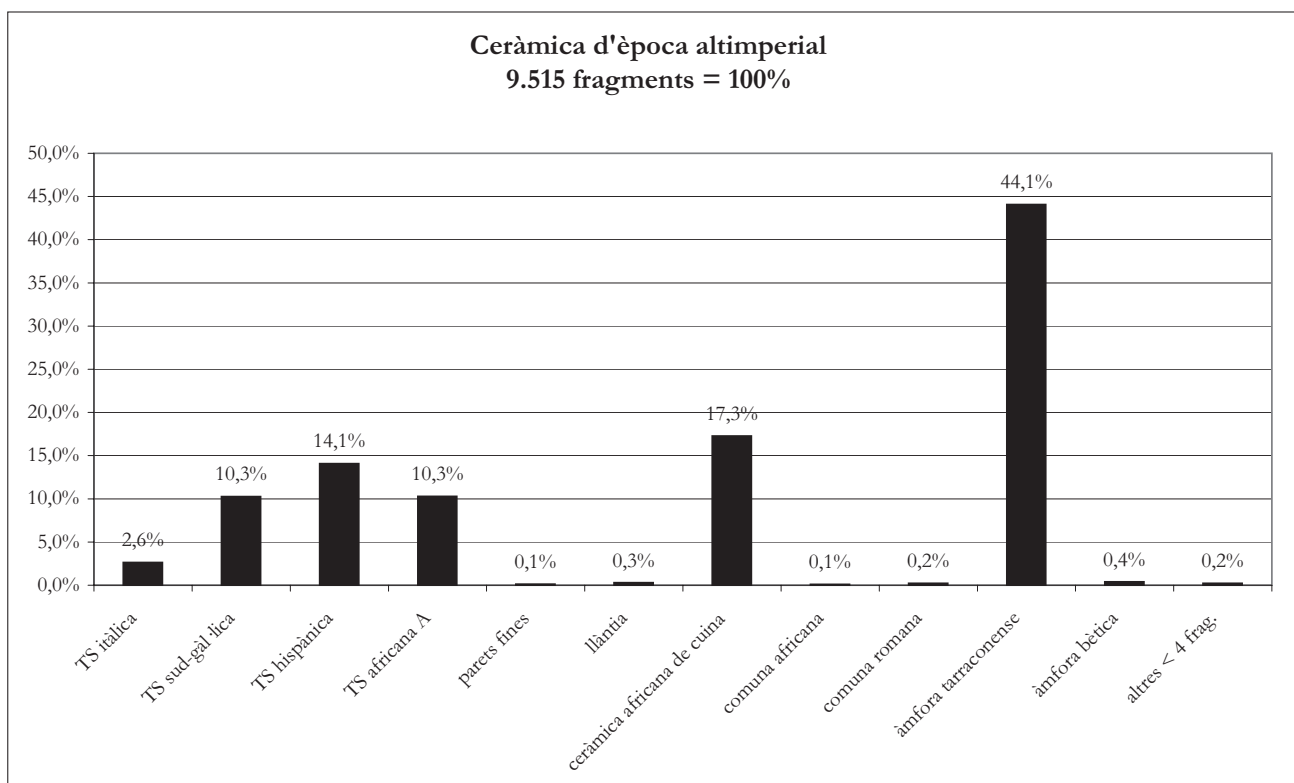

Figura 7. Ceràmica d'època altimperial.

miques campanianes), que calculem en relació amb el total de sigil·lades altimperial (itàlica, gèl·lica, hispànica i africana A):

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	251	7,1 %
Mas d'en Gras	26	1,1 %
Els Antigons	74	1,2 %

Aquesta baixa representativitat es pot deure a diverses raons. Creiem que fonamentalment dues:⁵

– que és una ceràmica molt pròpia de l'època d'August i de Tiberi, i que la seva curta durada pugui explicar la seva escadussera presència, i

– que el seu volum de producció fos més discret que en els casos de les altres ceràmiques que acabem d'esmentar.

És difícil decantar-se per una de les dues opcions, però sí que és útil efectuar estadístiques sobre els materials que hem estudiat, així com fer comparacions amb altres àrees. Veiem, per exemple, que la representació d'aquesta ceràmica, a l'àrea estudiada de l'*ager Tarracensis*, es concreta en els jaciments següents:

Camí del Molí (Alcover; Conspectus 7, 12 i 14.3).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja).

Hostal Don Juan (Cambrils; possible Conspectus 17).

Mas del Xaranga (Cambrils; forma Conspectus 12.4 o 12.5; Conspectus 20 o 21; Conspectus 27; Conspectus, forma decorada R 2.1 o R 4.1).

Els Masos (Cambrils; formes Conspectus 36.1 i 36.4).

Mas d'en Bosch (Constantí; possible forma Pucci XXIII, 6).

Mas de Serapi (Constantí).

Sant Pol (Constantí; forma Conspectus 23).

Les Gavarres I (Constantí).

Les Gavarres II (Constantí; formes Conspectus 21 i Conspectus 22, 23 o 24).

Riudarenes I (Constantí).

Els Antigons (Reus; Conspectus 1.1; 1, 3 o 4; 11.1.4; 12.1; 12.3; 12 o 14; 14.1; 17.3; 17, 22 o 23; 17 o 23; 19; 19 o 20; 20.1; 20.4 o 21.3; 21; 23.2; 26.1; 27; 31.1 i 2; 32.4; 38; 41.1; formes decorades R 1.2, R1 o R2, R 6.1 i R 7.1; segells ANTER / RASIN, P CORN, [T]ET[TI] / [SA]MIA, CEL, MVR, QVA I ZOILI).

La Buada (Reus; formes Conspectus 17 i forma decorada R.12.1).

Mas de l'Ambrós (Reus; forma Conspectus 4, 5, 10 o 11 i un fragment de fons amb marca fragmentària en

cartel·la rectangular, on només es llegeix: L...; un fons amb lectura ...III).

Mas del Rofes (Reus; n'hi ha una relativa abundància, en què s'identifica la forma Conspectus 18 i la sigil·lada itàlica decorada).

Mas de Valls (Reus; Conspectus 14.2).

Monterols (Reus; Cons. R 9.1).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; 12.3, 20 o 21, 21.2 i potser 10 o 11).

L'Hort del Pelat (Riudoms; Conspectus 20.3).

Mas de Barenys (Riudoms).

Mas d'en Toda (Riudoms).

Molins Nous (Riudoms; formes Conspectus 12.1, 12 o 14, 20 i 36.2).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Conspectus 33).

El Prat (la Selva del Camp; formes Conspectus 14.2, 15.1 i 18.3, i segell il·legible en cartel·la ovalada).

Mas del Belltall (la Selva del Camp).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Conspectus 6.2).

Mas del Cristià (la Selva del Camp).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Conspectus 12.3 i fragment de forma decorada, possible Conspectus R.10.2.1).

El Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp; forma decorada Conspectus R.2.1.1).

El Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp).

Mas de la Boella (Tarragona; forma Conspectus 21.3).

Els Mongons I (Tarragona).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; formes Conspectus 19.1, 22 i forma decorada Cons. R.1.1).

Vil·la de Barenys (Salou; formes Conspectus 1.1, 12.4, 20.3 o 20.4, 21.2, forma decorada Conspectus R 1 o R 2 i potser Conspectus 23).

Els Aragalls (Vila-seca; una possible forma Conspectus 34, un fons amb segell trencat).

La Canaleta (Vila-seca; Cons. 20 o 23).

Zona de Vila-seca, possiblement de la Canaleta (Conspectus 4; Conspectus 13 o 14, segell [OF] PATR; Conspectus 19.2; Conspectus 20.4; Conspectus 22.5, amb segell DECIM/FELIX; Conspectus 23.2, amb segell *in planta pedis* NAE.AT?; Conspectus 26.1, amb segell [E]RAS/TVS; Conspectus 26, amb segell de possible lectura MP BROE / HEROP; possible Conspectus 14.2).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca, Conspectus R1, R 2, R 6 o R 9).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Conspectus 1.1, 4.6, 12.1, 17, 18.1, 19, 20.4, 22.5 i 31, i potser 18 o 20 i

5. També cal tenir present que, en el cas de les vil·les del Mas d'en Gras i els Antigons, fonamentalment es varen estudiar contextos de finals del segle II i inicis del III, la qual cosa podria explicar que el percentatge sigui considerablement més baix que al conjunt de l'*ager*.

24; exemplar decorat probablement de la forma Conspectus R. 1, 2 o 3; segells ATEI I.PIDUS/...CRIS).

Uniquímica (Vila-seca).

Òbviament, hi ha casos en què aquesta presència és més important, com el de la Canaleta (Vila-seca), que presenta una important activitat en època julioclàudia i on la fase augustiana, d'acord amb l'activitat terrissera del forn, presenta un alt nombre de sigil·lades aretines. Els 5 fragments d'aquestes conformen el 12,8 % del total dels 39 fragments de les sigil·lades del jaciment.⁶ No és una quantitat considerable, però cal tenir en compte que a la col·lecció Ferrando hi ha una quantitat més gran de sigil·lada itàlica, que probablement procedeix, si no en la seva totalitat sí en la major part, de la Canaleta.

Des del punt de vista tipològic, es detecta una presència de les formes més antigues (Conspectus 1, 4 o 7), tot i que les més abundants són les que podem situar ja dins el segle I dC; per tant, podem deduir (com passa arreu) que el període més gran de difusió fou el de plena etapa augustiana, bàsicament entre els anys 10 aC i 14 dC, amb una durada considerable en època de Tiberi. Hem pogut constatar la presència d'alguns *sigilla* d'aquestes ceràmiques, concretament [OF]PATR, DECIM/FELIX, NAE.AT?, MP.BROE/HEROP, PLO[T], [E]RAS/TVS, EX..., L. [...], ...ITI..., AIOISI... i ...ATI.

D'altra banda, la sigil·lada aretina o itàlica es caracteritza també per la seva acurada decoració, molt sovint figurada, però la fragilitat d'aquesta producció fa que sigui molt difícil estudiar-la, ja que, com en el cas de la ceràmica de parets fines, apareix molt troscejada. No obstant això, podem fer esment d'un magnífic exemple de got de ceràmica aretina decorada, trobat a Montorols (Reus) sense context arqueològic conegut (pràcticament és l'únic exemplar que es coneix), corresponent a la forma Conspectus R 9.1, en el qual es representa una màscara (potser de Bacus o un silè) a la base de la nansa, envoltada de motius florals i rosetes. Es podria atribuir al taller dels *Annii* d'*Arretium* (Arezzo).⁷

La sigil·lada gèl·lica, concebuda inicialment com una imitació de les produccions aretines, constitueix la vaixel·la fina de taula per excel·lència del període comprès entre Tiberi i Domicià (14-98 dC), encara que en dura competència, des dels anys centrals del segle I, amb la sigil·lada hispànica. Aquesta ceràmica, com hom sap, es caracteritza per una major qualitat tècnica (amb coccions a temperatures molt altes). Tot i que hi hagué diversos centres productors a la Gàl·lia (Montans, Lézoux) la principal terrisseria fou la de La Graufesenque, situada a la *Gallia Narbonensis*. Tot i que les formes més antigues imiten les itàliques, ben

aviat es va desenvolupar un repertori propi, així com una decoració ben diferenciada, en la qual, tot i que hi hagué representacions figurades, aquestes tendien a estar aïllades (a diferència de les escenes de la sigil·lada itàlica), i sobretot guanyaren terreny les representacions florals i geomètriques.

A partir de les tècniques decoratives i especialment dels *sigilla* es poden atribuir els materials trobats a un taller o un altre. Tanmateix, en gran part dels casos això no és possible. El que es constata arreu a casa nostra és que la terrisseria que més material va exportar a la *Hispania* mediterrània va ser la de La Graufesenque, que es distribuïa en grans quantitats a través del port de *Narbo* (Narbona).

En comparació amb la sigil·lada itàlica, la implantació d'aquesta producció és molt més gran, si la comparem amb la resta de sigil·lades altimperial:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	976	27,5 %
Mas d'en Gras	156	6,7 %
Els Antigons	534	8,5 %

Hi ha una diferència considerable entre el conjunt del PAT (que supera percentualment la quarta part de les sigil·lades altimperial) i el cas dels Antigons i el Mas d'en Gras, que en canvi presenten xifres baixes però força similars entre si. Probablement això es deu al fet que en ambdós jaciments es varen documentar sobretot conjunts de finals del segle II i inicis del III dC.⁸

La sigil·lada gèl·lica la tenim documentada als jaciments següents:

3.2, 3.3, 3.5, 3.6, 3.7, 3.8 (Alcover).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja; Drag. 24/25 i 27).

Les Bassasses (Cambrils; Drag. 18).

El Cap de Sant Pere (Cambrils).

Hostal Don Juan (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; forma Drag. 15, 18, 24/25 B, 27 A i B; Drag. 29 A, B i C; Drag. 33, 35, 36 i 37).

Mas Rovira (Cambrils).

Els Masos (Cambrils).

Les Gavarres I (Constantí; Drag. 27).

Les Gavarres II (Constantí).

Mas d'en Bosch i Mas dels Freres (Constantí).

Mas de Serapi (Constantí; Drag. 27).

Mas de Serapi II (Constantí).

Sant Pol (Constantí; Drag. 15).

6. El problema d'aquest jaciment, pel que fa a la col·lecció reunida per Joan Ferrando, és que de vegades no és possible determinar-ne amb seguretat la procedència; tanmateix, el jaciment ha estat excavat recentment per part de C. Pociña, i sembla que els resultats de les excavacions confirmen els de la col·lecció.

7. Informació que devem al Sr. Joan-Francesc Clariana, especialista en sigil·lada itàlica, a qui l'agraïm.

8. Vegeu la nota 4.

Sant Llorenç (Constantí; possible Drag. 37).

1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.7, 1.8 i Riudarenes I (Constantí).

Els Antigons (Reus; Drag. 11; 15a1; 15a2; 15b1; 15, 16, 17 o 18; 17 A; 18 A; 24/25 B i C; 27 A, B i C; 29 B; 30; 33; 35 o 36; 37 i 44; Ritt. 8 I 9 B; Hermet 2 I potser 4; possible Haltern 14; segells SA. AP+, OF CREST, ...TVS, IVC i OF VIN).

El Brugar (Reus; fragments decorats).

La Buada (Reus; Drag. 24/25 i potser 30).

Mas de l'Ambrós (Reus; Drag. 15/17, 24/25, 27, 29 B, 30 i 33; fragments decorats).

Mas d'en Rofes (Reus; informes llisos i decorats).

Mas de Valls (Reus; Drag. 18, 27 B, 33, 36 i 37, i Hermet 2).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; Drag. 18, 24/25 i 27 B).

L'Hort del Pelat (Riudoms; Drag. 27).

Mas de Barenys (Riudoms).

Mas de Gomandí (Riudoms; Drag. 18).

Mas d'en Toda (Riudoms; Drag. 24/25, 29, 30, 33, 35/36 i 37; Ritt. 8 i 12; un fons amb segell il·legible).

Molins Nous (Riudoms; Drag. 15/17, 18, 27, 29, 30 i 33).

Sota la Timba del Castellet (Riudoms; Drag. 15.17, 29, 33 i 37).

2.1 (la Selva del Camp).

Mas del Belltall (la Selva del Camp; Drag. 37).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Drag. 24/25 B i Ritt. 9 B).

Mas del Cristià (la Selva del Camp; Drag. 37 A).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Drag. 24/25 i potser 29).

El Prat (la Selva del Camp; Drag. 18, 27 C, 29 B i 36).

El Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp).

El Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp; Drag. 37 A).

Mas de la Boella (Tarragona; Drag. 27 C, Ritt. 12 i fragments decorats).

Els Mongons I (Tarragona; Drag. 27 B i probable 37).

Els Mongons II (Tarragona).

Castell dels Mongons (Tarragona; Drag. 37).

573 (Salou; Drag. 27).

590 (Salou).

Barranc de la Donzella (Salou; Drag. 18 i 37).

Vil·la de Barenys (Salou; Drag. 15 B, 18, 27 B, 29, 33, 37; Ritt. 8).

Els Aragalls (Vila-seca).

La Canaleta (Vila-seca; Drag. 24/25, 27 C i 29; Ritt. 8).

Zona de Vila-seca, possiblement de la Canaleta (Drag. 15, 15/17; Drag. 18 A, amb segell DAMONVS; Drag. 18 A, amb segell MINICI en lectura retrògrada; Drag. 24/25 B, amb segell APRIV?; Drag. 27 C, amb

segell PAT; Drag. 27 C, amb grafit MI; Drag. 29 B, amb segell OF.IVCVND; Drag. 29 o 37, amb segell N...; Drag. 33 i 37; Ritt. 9 B).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Drag. 11 D, 15, 15/17, 17 B, 18 A, 24/25, 27, 29, 30, 33, 36 i 37; Ritt. 5 C; segells [MIC]CIO I OF.MAS).

Torre del Virgili (Vila-seca).

Uniquímica (Vila-seca; Drag. 18, 33, 37 i possible Drag. 27).

A la zona estudiada de l'ager *Tarraconensis* podem constatar una implantació més gran de les formes de plena època julioclàudia (Dragendorff 24/25, 27 i 29), així com altres que apareixen en època flàvia (Dragendorff 18, 33, 37). És interessant, però, posar en relleu la presència d'algunes formes (Drag. 24/25 C, 27 C, 44) que, tot i ésser minoritàries, corresponen ja a la primera meitat del segle II. Per tant, podem demostrar que la sigil·lada gàl·lica, bé que en quantitats molt menors a la de les altres ceràmiques d'aquella centúria (especialment la sigil·lada hispànica i l'africana A) fou encara importada esporàdicament a *Tarraco* i al seu territori en època de Trajà i Adrià.

Una veritable subespècie dins la producció de la sigil·lada gàl·lica és l'anomenada *marmorata* que, com el seu nom indica, presenta un tipus d'engalba que vol recordar conscientment les vetes del marbre, amb una coloració groguenca i taques vermelles. Curiosament, sembla clarament una imitació del marbre africà conegut com a *giallo antico* (o *marmor numidicum*). La sigil·lada *marmorata* és una producció molt limitada en el temps, en època de Neró (54-68 dC). És una producció bàsicament de la terrisseria de La Graufesenque, i sempre apareix en un percentatge minoritari en relació amb les altres produccions gàl·liques. Així, en el nostre cas només en coneixem 6 exemplars (0,3 % del total de les sigil·lades gàl·liques): un fragment de plat de la forma Drag. 29 A del jaciment de la Canaleta (Vila-seca), un de la forma Drag. 15 o 17 del Mas d'en Gras i 4 exemplars dels Antigons (Reus), tres dels quals són de forma indeterminada i l'altre és un fragment de la forma Drag. 24/25.

La darrera de les espècies de terra sigil·lada que podríem anomenar «clàssiques», per formar part del nucli d'origen itàlic de vernís roig i en contraposició amb les ceràmiques «clares» de Lamboglia (bàsicament totes elles africanes i que, més enllà de subtils tipològiques, marquen un altre període en la història comercial de l'Imperi), és la que hom anomena **sigil·lada hispànica**. Aquesta producció deriva clarament (des del punt de vista tipològic) dels models gàl·lics, dels quals repeteix el repertori formal. Tanmateix, n'hi ha algunes que són de repertori genuïnament hispànic, però són sempre molt minoritàries. Així, en el nostre cas, les formes exclusivament hispàniques (Mezquíriz 2, 4 i 16, així com altres de possibles) constitueixen, amb 15 fragments,

únicament el 4,8 % de les formes documentades en sigil·lada hispànica; el 95,2 % restant són les formes d'origen gàl·lic.

La sigil·lada hispànica es documenta als jaciments següents:

3.3 i 3.5 i Mas d'en Burguet (Alcover).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja; Drag. 29).

Les Bassasses (Cambrils; Drag. 27 i 37, i possible Mezq. 54).

CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils; Drag. 33, 37 i potser 29).

L'Esquirol (Cambrils; Ritt. 8).

Hostal Don Juan (Cambrils; Drag. 29 B i 37 ametllada).

Mas Rovira (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; Drag. 27, 29 B, 36, 37, 37 ametllada; Mezq. 4 i possible Mezq. 2).

Els Masos (Cambrils; Drag. 37, Ritt. 8, possible Drag. 33).

1.3 (Constantí).

Les Gavarres I (Constantí; Drag. 37).

Les Gavarres II (Constantí).

Mas d'en Bosch (Constantí; Drag. 37).

Mas dels Frares (Constantí; Drag. 37, Mezq. 16 i Mezq. 4/5 o 17).

Mas de Serapi (Constantí; forma Mezq. 2).

Mas de Serapi II (Constantí; decorada, possible Drag. 37).

Riudarenes I i II (Constantí).

Sant Pol (Constantí).

Els Antigons (Reus; Drag. 15, 15 o 17, 17 A, 24/25, 27 A i C, 29 B, 30, 33, 35, 37, 44 A i B; Ritt. 8; Hermet 13; Mezq. 2, 2 o 26, 4 o 5, 4 o 17, 6, 7, 17, 20, 20 o 21, 54 o 56; portallànties, ampolla, gerra i forma tancada indeterminada, a més de possibles Mezq. 19, 21, 60 i 68; possibles Beltrán 740 i Roca 1, 56).

El Brugar (Reus).

La Buada (Reus; Drag. 29 B, possible Drag. 33 i fragments decorats).

Camí de la Pedra Estela (Reus).

Mas de l'Ambròs (Reus; Drag. 18, 24/25, 27 B, 29 B, 37 i Ritt. 8).

Mas de Valls (Reus; Drag. 27 B, 29 C, 33, 35, 36, 37, 37 de vora ametllada).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; Drag. 15/17, 24/25, 29 B, 37 i 37 ametllada).

L'Hort del Pelat (Riudoms; Drag. 24/25, 37, 37 ametllada i possible Drag. 36).

Mas de Gomandí (Riudoms; Drag. 29 B, Ritt. 8).

Mas del Toda (Riudoms; Drag. 15/17, 24/25, 27, 29, 30, 37 A i B, i possible Ritt. 8).

Molins Nous (Riudoms; Drag. 15/17, 27, 29 B, 33, 37 i 44, Ritt. 8 i possible Mezq. 2).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Drag. 18, 27 C, 33, 36 i 37, i Mezq. 4).

Barranc de Sales (la Selva del Camp).

Mas del Belltall (la Selva del Camp).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Drag. 37 A i B).

Mas del Cristià (la Selva del Camp; Drag. 37 A).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Drag. 29 B i 37 A).

El Prat (la Selva del Camp; Drag. 29 C, 33, 37, Drag. 37 ametllada, Drag. 44 i potser Drag. 18 i Mezq. 6).

El Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp).

El Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp; possible Drag. 37).

Mas de la Boella (Tarragona; possible Mezq. 50 i producció decorada).

Els Mongons I (Tarragona; Mezq. 16 o 19).

Els Mongons II (Tarragona; producció decorada).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; Drag. 15/17, 18 A, 24/25, 27 B i C, 29 B, 29/37, 33 i 37).

590 (Salou).

Barranc de la Donzella (Salou; possible Drag. 37).

Vil·la de Barenys (Salou; Drag. 29 B, 33, 37 i 44).

Els Aragalls (Vila-seca; Drag. 15/17, 27 i 37).

La Canaleta (Vila-seca; Drag. 44).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca; Ritt. 8).

Indústries Bayer (Vila-seca; Ritt. 8).

Mas d'en Gras (Vila-seca; formes Drag. 15/17, 17, 18, 27, 29, 33, 35, 36 i 37; Ritt. 8; Mezq. 81; segells OF.SE.MAN, EX O S N i OF.SE...).

Torre del Virgili (Vila-seca).

Uniquímica (Vila-seca; Drag. 33 i possible Drag. 27).

Les formes més abundants de sigil·lada hispànica són les Drag. 15/17, 18, 24/25 i 27 entre les formes llises, i la Drag. 37 entre les decorades. Per tant, són importants tant les que s'inicien en el període julio-claudi com les que es generalitzen en època flàvia. Fa de mal dir quan s'originen i prenen volada aquestes produccions, però en general podem situar la seva aparició en època clàudia, a mitjan segle I, encara que la producció en si sembla que s'origina en època tibetiana. Hi ha algunes formes més tardanes, que corresponen ja als segles II i III, i de les quals ens ocuparem més endavant. D'altra banda, destaca també la presència de formes exclusives de la producció hispànica, concretament les Mezq. 2, 4/5 o 17, 16, i possibles Mezq. 50 i 54.

La producció decorada de la sigil·lada hispànica, tot i que té també elements figurats com la gàl·lica, és molt més senzilla, basada principalment en la representació de cercles concèntrics que és tan pròpia d'aquesta producció. A aquesta temàtica corresponen pràcticament tots els fragments decorats de sigil·lada hispànica que s'han identificat a l'àrea estudiada, corresponents sobretot a la forma Drag. 28 i, molt especialment, la Drag. 37.

S'han identificat molt pocs segells corresponents a aquesta producció. Concretament, quatre segells il·legibles, a més d'un amb la marca AOMOX...? i un altre amb OF MAN. A la vil·la dels Antigons es varen trobar dos fons (un d'ells de possible forma Dragendorff 27), ambdós il·legibles.

Si la considerem percentualment en relació amb la resta de les sigil·lades altimperials, com hem fet abans amb les sigil·lades itàlica i gal·lica, la sigil·lada hispànica presenta els valors següents:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	1.339	37,7 %
Mas d'en Gras	958	41,4 %
Els Antigons	1.940	31,2 %

Cal posar en relleu la importància percentual de la sigil·lada hispànica a la zona. Aquesta producció, ben documentada en diverses àrees de l'interior peninsular (especialment a La Rioja) i a Andalusia (Andújar), s'ha considerat fins no fa gaire poc abundant a la costa catalana. Així, es constata per exemple a les comarques del nord-est català, tot i que a la zona del Maresme ja és relativament més abundant: arriba al 25 % del total de les sigil·lades (Prevosti 1981, 554). Tanmateix, a la ciutat de *Tarraco* és força abundant en nivells d'inicis del segle II (García Noguera *et al.* 1997, 198): el 65 % del total. Una xifra similar la tenim, més al sud, a la vil·la romana de Casa Blanca, al terme municipal de Tortosa, on arriba al 47 % del total de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172). Més al sud encara, aquesta producció té una presència important a València, amb valors compresos vers el 80 % en estrats d'època flàvia, amb una distribució força important encara en la primera meitat del segle II (Escrivà 1991, 182). Per tant, actualment podem afirmar que, encara que es rarifica clarament al llarg de la costa en direcció cap al nord, a l'àrea costanera de *Tarraco* i al País Valencià aquesta producció és relativament abundant, amb un percentatge alt, que oscil·la entre el 31 i el 41 % del total de les sigil·lades altimperials a la zona de l'*ager Tarraconensis* que hem estudiat.

Tenint en compte aquesta situació, podem suposar que la via de l'Ebre, així com la via romana de penetració cap a l'interior a partir de *Tarraco*, devia facilitar la presència més abundant en aquesta ciutat que en altres àrees de ceràmiques que, en principi, procedeixen de l'interior peninsular. De tota manera, s'han

identificat alguns motlles clarament corresponents a la producció de sigil·lada hispànica a la terrisseria de Mas d'en Corts (Riudoms-Reus), amb una cronologia, segons sembla, de segona meitat del segle I (Vilaseca i Adiego 2000, 278-279; Gebellí 2007, 62 i 156), el Velòdrom (Mont-roig) (Pallejà 1994, 16) i els Masos (Cambrils).⁹ També es coneix un motlle, que creiem més dubtós de relacionar amb la sigil·lada hispànica, al Mas de Gomandí (Riudoms) (Juan Tovar 1988-89, 13-17). Per tant, encara que això està per estudiar, es pot documentar una producció de sigil·lada hispànica al Camp de Tarragona, tot i que no es pot determinar el seu abast, ni tenim dades tipològiques ni arqueomètriques que ens permetin determinar si aquesta producció local tingué gaire importància, o bé si eren majoritaris els productes forans.

Dins de la vaixella de taula, a més de les anomenades sigil·lades, tenim documentada en el segle I una altra producció prou remarcable: la de **ceràmiques de parets fines**, que s'inicia en època tardorepublicana i arriba fins a l'època flàvia. Aquesta producció constitueix el 0,4 % de la vaixella de taula d'època altimperial, si la contrastem amb les sigil·lades contemporànies de vernís roig, és a dir, les itàliques, gal·liques i hispàniques. Ja hem fet abans referència a la dificultat que comporta la seva identificació, tenint en compte la fragilitat d'aquesta producció, que provoca una gran fragmentació del material que dificulta la seva identificació tipològica. D'altra banda, cal tenir en compte que aquestes ceràmiques eren produïdes en diverses àrees, bàsicament Itàlia i la Bètica. Si incloem els materials informes, la ceràmica de parets fines presenta els percentatges següents en relació amb la vaixella de taula:¹⁰

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	95	2,7 %
Mas d'en Gras	171	6,8 %
Els Antigons	150	5,5 %

Per tant, el Mas d'en Gras i els Antigons ens donen un valor força similar, entorn del 6 %, considerablement més alt que la resta de l'*ager*, la qual cosa crida l'atenció considerant que en aquests jaciments es varen documentar especialment conjunts de materials de final del segle II i inici del III dC, en els quals la ceràmica de parets fines és clarament residual. Potser l'explicació més adient és que, per tractar-se de materials d'excavació, s'han conservat millor, mentre que al conjunt de l'*ager*, que en gran part correspon a materials de

9. Inèdit. Agraïm la informació a Peir Cots i Pedro Otiña.

10. Cal tenir en compte que no es pot precisar si correspon a l'època republicana o a l'altimperial, ja que no es pot descartar que algun fragment informe pugui correspondre a parets fines d'època republicana.

prospecció, la ceràmica de parets fines és més difícil de documentar.

S'ha pogut constatar una producció de ceràmica de parets fines a l'àrea catalana, concretada en les formes López Mullor 54 i 56. Aquestes ceràmiques han estat estudiades per Albert López Mullor (1981*a* i *b*; 2008) i se'n poden destacar els exemplars del jaciment dels Antigons, que està situat a l'àrea estudiada. Aquesta producció, com suggereix López Mullor, podria situar-se a la zona del Camp de Tarragona, tot i que no s'ha pogut documentar fins ara cap taller concret.

Tenint en compte el que s'ha dit, seria lògica una relativa superioritat numèrica de la forma López Mullor 54 a l'àrea que estudiem, tot i que només coneixem 2 fragments segurs i 3 de probables d'aquesta forma, d'un total de 14 fragments. D'altra banda, s'han documentat també altres formes (Mayet 24, 34, 35, 36, 37, 42 A i 43), considerant els jaciments dels Antigons i Mas d'en Gras. Un grup específic dins de la ceràmica de parets fines és l'anomenat ceràmica de clofolla d'ou, perquè és la producció més fina dins d'aquestes ceràmiques, de parets molt primes que li donen l'aspecte veritable d'una clofolla d'ou. Aquesta producció presenta un curiós paral·lelisme cronològic amb la sigil·lada *marmorata*, ja que es data en època de Claudi i Neró. La seva presència és minoritària en relació amb el total de la ceràmica de parets fines, ja que només n'hem confirmat un fragment al jaciment de Molins Nous (Riudoms) i un altre a la Canaleta (Vila-seca).

Les ceràmiques de parets fines les tenim documentades en els jaciments següents:

L'Esquirol, Hostal Don Juan i els Masos (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; López Mullor 35 o 36).

1.2 (Constantí).

Les Gavarres I (Constantí; amb decoració de barbotina).

Les Gavarres II (Constantí).

Mas d'en Bosch (Constantí).

Mas de Serapi I i Sant Pol (Constantí).

Els Antigons (Reus; Mayet 2, 18, 35, 36, 37, 42 A i 43, i López Mullor 54 i 56, així com possibles Mayet 20 i Mayet 24 o 42).

Mas de l'Ambrós (Reus).

Mas del Rofes (Reus; amb decoració de barbotina).

Mas de Valls (Reus).

Mas de Gomandí (Riudoms).

Mas d'en Toda (Riudoms; una probable producció itàlica i una altra amb decoració de barbotina).

Molins Nous (Riudoms; producció estàndard i de clofolla d'ou).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Mayet 18 A)

Els Mongons I (Tarragona).

Vil·la de Barenys (Salou; Mayet 35?).

Els Aragalls i la Canaleta (Vila-seca).

Zona de Vila-seca, probablement la Canaleta (Mayet 24, 34 i 35; López Mullor 54).

Uniquímica (Vila-seca; López Mullor 54).

Cal tenir en compte la presència en alguns jaciments de ceràmiques vidrades romanes, que s'han datat en general en segle I. Tanmateix, hi ha una producció posterior, i no és fàcil donar-ne una cronologia concreta. Per aquesta raó, en parlarem en l'apartat corresponent al segle II i inicis del III.

Segons Carreté, Keay i Millett (1995) al jaciment 3.5 d'Alcover es varen trobar dos fragments de **sigil·lada oriental**. Malauradament, no proporcionen més dades sobre aquesta producció, que no podem identificar amb seguretat a partir d'aquesta referència.

Terra nigra i terra rubra

Als Antigons hem pogut documentar dues peces interessantíssimes que ens permeten documentar per primera vegada unes produccions gèl·liques fins ara ignotes a la nostra àrea productiva, anomenades *terra nigra* i *terra rubra* per ser respectivament oxidades i reduïdes. Es tracta de produccions típiques del segle I de la nostra era, que deriven de models gèl·lics de La Tène, però que adopten també característiques formals pròpies de les sigil·lades, com veurem.

Terra nigra

La *terra nigra* és una producció gèl·lica pròpia del segle I dC, coneguda des de fa temps (Bémont 1972; Vichy, Poncet i Picon 1981; Joly 1996; Lallemand 2005; Séguier 2006), que deriva de les ceràmiques gal·les del període de La Tène D2. Tanmateix, incorpora també algunes influències de la sigil·lada, com es pot comprovar en el cas de l'exemplar conegut als Antigons. Aquest correspon a un fragment de vora tipològicament idèntic a la forma Conspectus 12.1. També hi ha un fons de plat de ceràmica de vernís negre amb pasta grisa, amb decoració de rodeta, que podria pertànyer a aquesta producció, tot i que no podem descartar que correspongui a les produccions legionàries hispàniques o fins i tot a una aretina de vernís negre.

Terra rubra

L'anomenada *terra rubra* rep aquest nom per contrast amb la *terra nigra*. En aquest cas es tracta d'una producció oxidant. La *terra rubra* és una ceràmica del centre de França i Bèlgica. La principal zona de producció és a la vall del Vesle, prop de Reims; se'n detecten també imitacions a Anglaterra. La seva àrea de difusió s'estén pel nord-est de la Gàl·lia, entre els rius Sena, Mosel·la i Rin. Es tracta d'un tipus de ceràmica encara poc conegut i per sistematitzar, tot i que en els darrers anys s'han aportat alguns estudis molt interessants que ens permeten conèixer-les (Deru 1996).

En el cas dels Antigons, tenim un fragment de vora i paret de bol carenat, de pasta rosada i amb decoració de rodeta, que a primera vista podria confondre's fàcilment amb la ceràmica de parets fines. Tanmateix, ni el perfil, ni la decoració, ni especialment el gruix de les parets (aproximadament 0,5 cm) ens permeten considerar-la com a tal. Les seves característiques i, especialment, el seu perfil, troben una comparació consistent amb els exemplars de *terra nigra* i *terra rubra* coneguts a França. Així, per exemple, bols molt similars s'han trobat a la vall baixa de l'Alíer, al centre de França, on hi ha perfils molt similars (Lalemand 2005, 56).

Tot i que molt minoritaris, la presència d'aquests materials obre la via a estudiar la presència, bé que molt minoritària, a la nostra àrea de productes que fins ara no s'havia pensat que hi haguessin arribat mai.

La ceràmica comuna

No hem d'oblidar la presència (molt minoritària) en el segle I de la nostra era de dues produccions estretament lligades entre si, i que, com hem dit, s'originen en època tardorepublicana. Tanmateix, hi ha formes que es poden datar al llarg del segle I, com les comunes itàliques COM-IT 3 e i potser també COM-IT 6 c i 7 constatades als jaciments de Mas del Xaranga, la Canaleta i Mas del Cristià. Pel que fa a la ceràmica de vernís roig intern pompeïà, s'han constatat les formes Goud. 13, 15 i 16 als jaciments de la Boella, la Canaleta i la Buada. Tanmateix, la seva presència és mínima (7 fragments).

La ceràmica comuna és en certa manera una veritable «ventafocs» dels estudis ceramològics, ja que ha estat objecte de pocs estudis, dependents encara moltes vegades de la classificació de M. Vegas (1973). Manquen encara estudis acurats que ens permetin obtenir seriacions tipològiques, així com estudis que possibilitin la identificació de les àrees de producció i distribució. Podem tenir en compte els treballs efectuats a la zona nord-est de Catalunya (Casas *et al.* 1990) i el Maresme (Puerta 2000), que van permetent, a poc a poc, establir unes primeres seriacions vàlides per a l'alt Imperi. Recentment s'han publicat alguns contextos del nucli urbà de *Tàrraco* (Fernández i Remolà 2008) que permeten documentar diversos materials, també d'època altimperial.

A la zona estudiada de l'*ager Tarraconensis* se n'han trobat fragments més o menys significatius, però per al període que ara ens ocupa són importants les troballes del jaciment de la Canaleta (Vila-seca), on es va produir ceràmica comuna (bols i gerres), d'una característica coloració groguenca en la seva pasta, similar a la de les àmfores tarraconenses. Tot i que aquest jaciment va ser

objecte d'excavacions de salvament per part de l'afecionat local senyor Joan Ferrando (de les quals procedeixen els materials que hem estudiat), en els darrers anys ha estat objecte d'investigacions científiques, que encara no han estat publicades. Evidentment, qualsevol aproximació estadística als materials que hem estudiat restaria esbiaixada, ja que els materials de prospecció resulten molt fragmentaris (i només n'hem recollit les formes) i també els materials procedents de col·lecció han estat també objecte d'una selecció.

Cal no deixar de banda la producció del taller de Mas d'en Corts (Riudoms-Reus), on, a més d'àmfores i material constructiu, es va produir ceràmica comuna durant el segle I dC, consistent en una sèrie de formes de bols i gerres.¹¹

Les llànties

Les llànties són un tipus de ceràmica molt específic, considerant la seva funció concreta com a eina d'il·luminació, en contrast amb les altres ceràmiques estudiades, que majoritàriament (deixant de banda els materials constructius) tenen una funció relacionada amb l'alimentació, ja sigui en relació amb el transport, el consum o la conservació dels productes. Les llànties presenten una problemàtica similar a la de les parets fines, ja que la seva fragilitat i la poca espessor de les seves parets (sobretot en època altimperial) provoquen que apareguin sovint molt fragmentades (fins al punt que alguns fragments informes poden confondre's amb la ceràmica de parets fines).

El tipus de llàntia propi del segle I és l'anomenada llàntia de volutes (per la forma del bec, que recorda un parell de volutes), que correspon a la forma Dressel 9. Se n'han documentat algunes a l'àrea estudiada de l'*ager Tarraconensis*, concretament a la zona de Vila-seca (probablement del jaciment de la Canaleta). L'altre gran tipus de llàntia d'època altimperial és la Dressel 20 o llàntia de disc, que, tot i que s'origina en el segle I, té el seu període de difusió més gran en els segles II i III, per la qual cosa en parlarem més endavant. Fragments de llànties imperials de tipus indeterminat s'han trobat al Mas d'en Toda (Riudoms) i la vil·la de Barenys (Salou). Als Antigons (Reus) s'han documentat dos o tres exemplars de llàntia de volutes: un exemplar sencer, de la forma Dressel 9, amb representació d'un *puttus* que toca un instrument, així com un fragment de disc i bec, i un margo que possiblement pertany també a aquest tipus.

Pel que fa als segells, a la vil·la dels Antigons (Reus) hem documentat el ben conegut C CLO.SVC, que es data en època de Claudi (Oswald i Davies Pryce 1920, 6; Bonnet 1988, 150), tot i que es relaciona amb altres (com «OPPI»), d'època flàvia (Nieto *et al.* 1989, 121).

11. Vegeu l'estudi monogràfic d'Iban Cabrelles i Pere Gebellí, en aquest mateix volum.

Les àmfores

Les àmfores constitueixen un element arqueològic de gran importància per a l'estudi del panorama ceràmic en el segle I dC, ja que corresponen al període de producció i difusió dels vins tarraconenses. Com a residu de la gran presència de vi italià al període tardorepublicà (que, com hem vist, fou molt abundant) hi podem considerar les **àmfores itàliques** de la forma **Dressel 2-4**, generalment produccions de l'àrea vesuviana que poden ser datables en època d'August, i que en molt poca quantitat arriben ocasionalment a la costa catalana. Així, la tenim constatada a Mas d'en Bosch (Constantí), Mas de Gomandí i Molins Nous (Riudoms).

En contrast, el segle I és el període de gran producció d'**àmfores tarraconenses**, que transportaven el vi produït a la zona. Sabem fonamentalment per Plini el Vell (*Naturalis Historia* XIV, 71) que hi havia diverses àrees de producció, equivalents, en certa manera, al que avui anomenem denominació d'origen; així, aquest autor ens indica que el vi laietà (de la costa central catalana) era conegut per la seva abundor, tot i que de mala qualitat, mentre que el vi lauredià (que sembla localitzar-se a l'àrea del Vallès Oriental) i el tarraconense podien competir (segons ell) amb els millors d'Itàlia.

Des d'un punt de vista arqueològic, fa poc que aquests vins tarraconenses han pogut començar a ser coneguts, fonamentalment gràcies a l'estudi de les àmfores. A partir d'aquesta via, s'ha pogut comprovar la producció d'àmfores vineres de base plana de la forma **Oberaden 74** a la terrisseria de la Canaleta (Vila-seca). Aquesta producció correspon bàsicament a l'època d'August, amb alguna petita perduració en època julioclàudia; això quadra bé amb l'abundant presència de sigil·lada itàlica (i, en menor nombre, gèl·lica) documentada en aquest jaciment. A la Canaleta es produïen àmfores amb el segell **PHILODAMVS**, així com (sembla que en menor nombre) **SEX.DOMITI**; aquesta darrera es produïa també al forn de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre), tot i que els materials d'aquest forn tenen unes característiques físiques molt diferents de les de la Canaleta (Gebellí 1996), que presenten unes pastes groguenques similars a les d'àmfores de la forma Dressel 2-4 tarraconense que corresponen al període julioclaudi.

La forma Oberaden 74 és una producció minoritària, ja que correspon al 2,4-2,6 % de les àmfores tarraconenses (és a dir, d'un total de 4.196 fragments) i el 8,1-8,8 % dels fragments amb forma, tenint en consideració que les àmfores tarraconenses corresponen al 98,9 % de les altimperialis (4.243 fragments). En canvi, pel que fa al jaciment de la Canaleta, es mostra com la producció principal d'aquest centre terrisser, ja que correspon al 85,3 % del total de les àmfores del jaciment (95 fragments, tots d'època augustiana i

julioclàudia). D'aquesta forma se n'han documentat exemplars tan sols als jaciments que s'indiquen a continuació:

Les Gavarres I (Constantí).

Els Antigons (Reus).

La Buada (Reus).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms).

L'Hort del Pelat (Riudoms).

Mas de Gomandí (Riudoms).

Els Mongons II (Tarragona).

La Canaleta (Vila-seca).

A més, s'han documentat possibles exemplars a Mas del Xaranga (Cambrils), Mas de Serapi i Sant Llorenç (Constantí), Mas del Rofes i Mas de l'Ambrós (Reus), i el Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp), que són de classificació insegura entre aquesta forma i gerres o grans vasos.

A jutjar per les seves característiques físiques, a la Canaleta sembla haver-se produït també l'àmfora de la forma **Pascual 1** (Gebellí 2008, 51 i 58, fig. 6.7), tot i que probablement en quantitats molt minses. Això pot quadrar amb les observacions de Carreté, Key i Millett (1995, 103), segons els quals els exemplars d'àmfores de la forma Pascual 1 podrien correspondre, per la característica de les seves pastes, als tallers de la zona de *Tarraco*. Tanmateix, aquestes argumentacions es basen només en l'observació macroscòpica de les característiques físiques dels exemplars recuperats, però el fet és que, fins ara, les úniques terrisseries que semblen haver produït l'àmfora Pascual 1 són les de la zona oriental del *territorium* de *Tarraco*, és a dir, de la zona del Baix Penedès i del Garraf (López Mullor 1993), sense que en puguem estar segurs pel que fa al de la Canaleta. En tot cas, pel que sabem, podem descartar aquesta producció als tallers coneguts de la zona central del Camp de Tarragona, on coneixem només les produccions Dressel 2-4 i 7-11.

Les àmfores de la forma Pascual 1 es documenten als jaciments següents:

1.8, Mas dels Frares, Mas de Serapi i Riudarenes I (Constantí).

Els Antigons (Reus).

Mas d'en Corts / les Planes del Roquís (Riudoms-Reus).

Els Mongons I (Tarragona).

La Canaleta (Vila-seca).

Indústries Bayer, Parcel·la 57 i Uniquímica (Vila-seca).

A més, s'han documentat possibles exemplars al Mas de Serapi II (Constantí), les Bassasses (Cambrils) i la Buada (Reus).

Un fet que cal posar en relleu a les terrisseries de l'*ager Tarraconensis* és l'aparició de fragments d'àmfores de la forma Pascual 1 que, a jutjar pels segells que presenten i per les característiques de la pasta, proce-

deixen de l'àrea laietana. L'àmfora Pascual 1 és només el 0,3-0,4 % del total de les àmfores tarraconenses, incloent-hi els fragments informes, al conjunt del PAT i el 1,2-1,5 % dels fragments amb forma, per la qual cosa la seva representació és molt minsa, tant la produïda (aparentment) a la Canaleta com la procedent de la Laietània.

El mateix podríem dir de la forma anomenada **Tarraconense 1** o **Laietana 1**, de la qual s'ha documentat un fragment de vora al jaciment dels Segalés (Alcover) i uns altres dos a Molins Nous (Riudoms), però que no hi ha constància que siguin de procedència local, com proposen Carreté, Keay i Millett (1995, 193) basant-se en l'observació macroscòpica dels escadussers exemplars que varen poder detectar a la zona estudiada per ells. Ara com ara és millor ser prudents davant d'aquesta possibilitat, i plantejar-ho només com a hipòtesi, tot i que les dades proporcionades pels centres terrissers coneguts, fins i tot el de la Canaleta (que és el més antic, dins dels d'època romana imperial) inviten a pensar que aquesta forma no fou produïda a l'*ager Tarraconensis*, almenys no a la seva àrea central.

A la Canaleta s'han documentat dos exemplars de la forma Dressel 2-4, en una variant de llavi estret i vora de secció arrodonida que recorda força els models italics contemporanis. Tanmateix, en aquest cas no sembla correspondre a una producció d'aquest taller, sinó a una importació;¹² per tant, no podem incloure aquesta forma entre les produïdes a la Canaleta. Aquest taller sembla un cas únic a l'àrea estudiada, i mostra una datació més antiga que la resta de jaciments de l'*ager Tarraconensis*, tret dels de la zona oriental (Baix Penedès, Garraf), on la producció d'àmfores de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4 ens indica una datació d'època augustiana, en algun cas amb datació estratigràfica (com en el cas de Darró, a Vilanova i la Geltrú; vegeu López Mullor 1993). Això ens indica un curiós fenomen, ja que, com veurem, la majoria dels tallers (concretament, tots els situats a l'àrea del Baix Camp) tenen una datació més moderna, a diferència d'aquests de l'àrea oriental del *territorium* de *Tarraco*, a més de la Canaleta, que resulta, en l'àrea estudiada, una excepció difícil d'explicar.

D'acord amb el que acabem d'indicar, cal posar en relleu que la major part de les terrisseries aquí estudiades, tot i que majoritàriament no ens han ofert encara estratigrafies, tenen una cronologia posterior, de finals d'època d'August o ja d'època tiberiana (Járrega 1995, 1996, 1998, 2002 i 2009). L'absència de la forma Pascual 1 en aquestes terrisseries (tret d'alguns productes importats de la Laietània) en podria ser un indicador, però especialment ens sembla significatiu el fet que no hi hagi àmfores tarraconenses de les formes Dressel 2-4 i Dressel 7-11 en les estratigrafies d'època d'August del

teatre de *Tarraco* i del solar conegut com a PERI 6 d'aquesta ciutat (Gebellí 1996, 73). Per tant, sembla que, per la raó que sigui, la producció a gran escala de vi tarraconense per a la seva exportació és un fenomen que es produí potser a final de l'època d'August o ja, més probablement, en època de Tiberi i Claudi. Aquest fenomen coincideix amb el temps (sense que sapiguem si s'hi pot establir cap relació) amb el canvi de ruta comercial que experimentaren els vins de la costa catalana, que en època d'August es dirigiren bàsicament vers la Gàl·lia i el *limes* germànic, mentre que a mitjan segle I es produí un canvi que donà com a resultat que Roma i Itàlia fossin el mercat preferent, i que s'utilitzés la ruta d'alta mar per l'estret de Bonifacio, que separa Còrsega i Sardenya, com ho indiquen els nombrosos derelictes documentats (Corsi-Sciallano, Liou 1985).

Tot i que, com s'ha dit, manquen encara contextos estratigràfics, havent-se excavat fins ara només unes poques terrisseries (Mas d'en Corts / les Planes del Roquís, la Canaleta, el Vila-sec), la majoria d'aquestes encara per publicar en detall, tot i que hi ha alguns treballs de síntesi (Gebellí 2007; Vilaseca i Adiego 1998-99, 1999 i 2002), coneixem quelcom sobre les àmfores produïdes en les terrisseries del Baix Camp en època julioclàudia. La forma més important que es va produir va ser la **Dressel 2-4**, amb vores que presenten la característica secció semicircular, o bé triangular. Aquesta forma es va produir als tallers del Vila-sec (Alcover), Mas d'en Corts / les Planes del Roquís (Riudoms-Reus), Mas de Gomandí (Riudoms), els Antigons, la Buada i el Brugar (Reus), així com al jaciment de Sota la Timba del Castellot (Riudoms), tot i que en aquest darrer podria haver-se limitat a la variant Dressel 2-4 evolucionada, a la qual es farà referència més endavant.¹³ Resulta força evident que aquesta forma amforal era la que es destinava a contenir el *vinum Tarraconense* que esmenta Plini.

La forma Dressel 2-4 la tenim atestada als jaciments següents:

Mas d'en Burguet i el Vila-sec (Alcover).

Les Bassasses, CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1, el Cap de Sant Pere, l'Esquirol i els Masos (Cambrils).

1.3, 1.4, 1.8, les Gavarres II, Mas dels Frares, Mas de Serapi i Sant Llorenç (Constantí).

Els Antigons, la Buada, el Brugar, Camí de la Pedra Estela, Mas de l'Ambrós, Mas del Rofes i Mas de Valls (Reus).

Mas d'en Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; segells GALLIC i SILVAN).

L'Hort del Pelat i Mas de Barenys (Riudoms).

Mas de Gomandí (Riudoms; segells P, GALLIC i SILVAN).

Mas de Gomandí II, Mas d'en Toda, Molins Nous i Sota la Timba del Castellot (Riudoms).

12. Concretament, un dels dos fragments porta un segell amb el text MARI, que és una producció de la Gàl·lia Narbonesa.

13. Vegeu l'estudi de Ramon Járrega i Marta Prevosti sobre les terrisseries de l'*ager Tarraconensis* en aquest mateix volum.

Barranc de la Donzella (Salou).

Mas del Belltall, Mas d'en Bertran, Mas Nolles, el Vilar de la Font de l'Albelló i el Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp).

Mas de la Boella (Tarragona).

El Cogoll (Vilallonga del Camp).

Els Aragalls (Vila-seca).

La Canaleta (Vila-seca; segell MARI).

Mas d'en Gras (Vila-seca).

S'ha trobat també un possible exemplar d'aquesta forma al jaciment de l'església de la Verge Maria (Riudoms), fora de context. La majoria dels exemplars presenten el característic llavi de secció circular, però també n'hi ha que tenen un perfil triangular. A més, s'ha documentat la Dressel 2-4 evolucionada, de la qual parlarem més endavant.

Val a dir que a la vil·la de Molins Nous s'ha documentat un fragment de vora que, per les seves característiques físiques, correspon clarament a la producció del Maresme. Això ens demostra la importació d'àmfores Dressel 2-4 procedents de la costa central catalana, com hem documentat també en altres casos, ja que es dedueix de la presència de segells propis d'aquella zona (vegeu l'estudi de Cabrelles i Gebellí en aquest mateix volum). Pel que fa a la seva representació, contrastarem el conjunt del PAT amb el del Mas d'en Gras a partir de dos barems: en primer lloc, el total dels fragments d'àmfores tarraconenses, i en segon lloc, el total dels fragments amb forma, amb la qual cosa incloem un element de calibració que probablement ens permet una major aproximació a la realitat. El total de fragments que s'inclouen en el quadre següent pertany a la forma Dressel 2-4:

Procedència	Quantitat Dr. 2-4	Percentatge total	Percentatge formes
PAT	1.002	23,9 %	82,2 %
Mas d'en Gras	313	7,3 %	75 %

Si considerem només els fragments amb forma (1.219 en el PAT i 3.258 en el Mas d'en Gras) del conjunt de l'ager *Tarraconensis* els resultats són molt diferents, ja que constitueixen el 82,2 % d'aquests, i un 75 % (sobre 313) en el cas del Mas d'en Gras, càlcul que considerem més proper a la realitat. La Dressel 2-4 és, per tant, la forma àmfora clarament majoritària a l'ager *Tarraconensis*, almenys durant el període julio-claudi.

Pel que fa a les característiques físiques de les àmfores de l'ager *Tarraconensis*, podem dir que la coloració de les argiles varia entre el beix ocre i el rosat ataronjat. Les pastes són sempre de fractura granulosa; el desgredant és compost bàsicament per grans de quars, feldspat, pedra calcària i (en menor quantitat) mica, tot molt triturat. Aquestes pastes han estat descrites a nivell macros-

còpic (Járrega 1995, 184-185; Járrega 1995, 432-433; Járrega 2002, 436) i s'han proposat dos tipus d'argiles (Carreté, Keay i Millett 1995, 292, tipus 12 i 13; Gebellí 1996, 70-71, i Gebellí 1998, 224-225, tipus 1, 2 i, principalment, 3), que de tota manera tan sols presenten petites variacions. Generalment, no tenen engal·ba. S'ha dut a terme també una anàlisi per difracció de raigs X de la composició mineralògica de les pastes del 35 % de les àmfores del derelict de Berà conservades al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, que ha permès identificar la presència de quars, calcita, diòpsid, feldspat, mica, analcima i gehlenita (Pérez Martín 2007, 55). Els diàmetres de les vores també són variables, i oscil·len entre els 15 i els 21 centímetres en les Dressel 2-4, encara que la majoria es situen entorn dels 17 centímetres; en les Dressel 7-11 oscil·len entre els 18,5 i els 20,5 centímetres.

Juntament amb la forma Dressel 2-4, en alguns tallers (els Antigons, la Buada, Mas de Gomandí) es varen produir també àmfores de la forma Dressel 7-11 (Járrega 1995, 1996, 1998, 2002 i 2009). Aquesta forma *a priori* es considera com un contenidor propi de salaons, d'acord amb els referents formals bàtics (Beltrán Lloris 1970). Tanmateix, això ens planteja un dubte, ja que alguns d'aquests tallers són a certa distància de la costa, i encara més els de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre) o Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat) (Revilla 1993; Fernández Izquierdo 2006), amb la qual cosa aquesta atribució resulta improbable, tret que les àmfores fossin transportades buides fins a la costa, on es devien omplir. És un problema històric que resta per esbrinar. D'altra banda, encara que no en conservem cap perfil sencer, els fragments coneguts (vares, colls, nanses) permeten atribuir-los, dins de la forma Dressel 7-11 (que no deixa de ser un «calaix de sastre» que inclou diversos tipus diferents), a un tipus més esvelt, relacionable amb el Dressel 8 «emporità» que va proposar Nolla (1974; vegeu també Tremoleda 2000). Tenint en compte tot el que s'ha dit, creiem probable que aquestes àmfores, més que per a salaons devien servir per contenir algun altre tipus de producte, bé sigui un vi diferent del de les àmfores Dressel 2-4 o bé alguna altra producció, com algun tipus de fruita, o bé *defrutum*, és a dir, un tipus de vi molt dens per a ús bàsicament culinari.

La forma Dressel 7-11, amb 7 fragments segurs i 5 més probables, és el 0,2-0,3 % del total de les àmfores tarraconenses i el 0,6 % de les àmfores amb forma al conjunt del PAT. Representa, per tant, un volum força discret en contrast amb la Dressel 2-4, clarament majoritària. La presència tan minoritària de la Dressel 7-11 s'ha documentat als jaciments següents:

Els Antigons i la Buada (Reus).

L'Hort del Pelat (Riudoms).

Mas d'en Toda (Riudoms).

La Canaleta i Uniquímica (Vila-seca).

A més, se n'ha documentat un possible exemplar a les Bassasses (Cambrils). Val a dir que l'exemplar del Mas d'en Toda presenta un defecte de cocció, la qual cosa és un indici (feble, però a tenir en compte) de la possibilitat que en aquest indret hi hagués una terrisseria on podrien haver-se produït àmfores de la forma Dressel 7-11.

La difusió exterior d'aquestes produccions resulta encara poc coneguda, tot i que sembla que les Dressel 2-4 tarraconenses es varen transportar a Roma; les coneixem també a Cartagena i potser a Cartago, a Tunísia (Freed 1998; Jàrraga 2002 i 2009). Aquesta difusió, poc coneguda, deu justificar ben segur l'esment que en fa Plini el Vell, i que ja hem comentat. D'altra banda, la pràctica absència de segells en aquestes àmfores (en contrast amb les Oberaden 74 de la Canaleta, que sempre anaven segellades) ens impedeix conèixer la seva difusió. Efectivament, només s'han pogut identificar uns pocs segells (sempre al coll o sota la vora): coneixem dos noms, GALLIC i [S]ILVAN(I), potser de personatges d'origen servil, així com altres segells més fragmentaris, IR, CR i P, així com SVA, que es troba al pivot, l'únic cas d'aquesta col·locació, per la qual cosa –i atès que no hem pogut revisar personalment la peça– no es pot descartar el seu origen forà, així com en el cas de la marca EVPRA. Aquests segells no reflecteixen cap conjunt de *tria nomina*, i sovint semblen noms d'origen servil, per la qual cosa podem suposar que es tracta de noms de lliberts encarregats de la producció (Jàrraga 2009, 111).

Finalment, al Mas de Gomandí (Riudoms) es va trobar un fragment de nansa de secció circular, similar a la Dressel 20, però de pasta local. Potser es podria relacionar amb la forma Oliva 3, que podem considerar una variant de la Dressel 20 produïda a la terrisseria d'Oliva, a la comarca de la Safor (País Valencià), i que es pot datar en el segle II (Gisbert 1987 i 2009). Per tant, és possible que aquesta producció, de forma minoritària, es fes també a la terrisseria del Mas de Gomandí. Tenint en compte el paral·lel tipològic, hipotèticament podem pensar que es tracta d'una àmfora oliera.

D'àmfores tarraconenses (sense més precisions) en tenim documentades als jaciments següents:

3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6 i 3.8 (Alcover).

La Mineta i Mas Rovira (Cambrils).

1.2, 1.5, 1.7, Mas d'en Bosch (Constantí), Riudarenes II i Sant Pol (Constantí).

Mas Blanc o Mas Vallets (la Pobla de Mafumet).

Mas d'en Toda (Riudoms).

590, 573 i vil·la de Barenys (Salou).

2.1, Mas d'en Bertran, Mas del Cristià i el Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp).

El Cogoll (Vilallonga del Camp).

Torre del Virgili i Uniquímica (Vila-seca).

En contrast amb l'escàs nombre de segells, són relativament abundants els grafit *post cocturam* als pivots,

que corresponen invariablement a tres models: tres petites línies paral·leles verticals o, més habitualment, un grafit que sembla una lletra R o una marca en forma d'aspa. A la vil·la dels Antigons es coneixen nou casos en què apareix incisa una lletra L. A l'Hort del Pelat (Riudoms) hi ha un pivot amb grafit en forma de V; igualment al Brugar (Reus). A Mas d'en Corts i la Buada (Reus) es documenten altres grafit.

Carreté, Keay i Millett (1995, 261 i 262, fig. 9.12) proposen, a partir de la diferent distribució de les seves pastes o *fabrics* 12 i 13, un esquema de distribució de les àmfores que cal comentar. Com hem dit més amunt, a penes es troben diferències entre ambdues, com no sigui un acabat més fi en la primera, però que, en els estats actuals dels nostres coneixements, no ens permeten efectuar diferenciacions dràstiques. Els esmentats autors indiquen que els exemplars amb la pasta 12 es concentren especialment a l'interior del territori, mentre que els de la *fabric* 13 es troben als voltants del nucli urbà de *Tarraco*, especialment en un radi d'uns 10 quilòmetres. En les nostres prospeccions no hem identificat gaires fragments d'àmfores tarraconenses a les zones més interiors, en contrast amb les del Baix Camp i el Tarragonès, i tampoc no hem efectuat distincions entre les pastes que, aparentment, són força homogènies, i es podrien atribuir sense gaire problemes en general al tipus de pasta 13 de Carreté, Keay i Millett. Ara bé, cal aclarir que a partir d'aquesta aparent dualitat geogràfica (que caldria revisar) s'ha proposat un esquema de circulació econòmica que, a grans trets, ens sembla equivocat.

Efectivament, la pretesa dualitat proposada per Carreté, Keay i Millett ha servit per suposar una difusió de les àmfores a la zona interior des de la Laietània (que s'identificarien amb la *fabric* 12) a través del Penedès, mentre que les àmfores de la *fabric* 13 serien les genuïnament produïdes a la zona de *Tarraco*, i deuriem dedicar-se a l'exportació. Aquest suposat lligam amb el Penedès (que *a priori* no sembla tenir gaire sentit, ja que costa imaginar un tràfic d'àmfores procedents de la Laietània sense passar pel port de *Tarraco*, que seria la via més lògica) s'intenta recolzar en precedents d'època republicana, que ja hem vist més amunt que tampoc no resultaven creïbles. D'altra banda, com s'ha dit abans, al jaciment de Molins Nous s'ha trobat una vora de la forma Dressel 2-4 que suposem produïda a la zona del Maresme, i al proper centre terrisser del Mas d'en Corts / les Planes del Roquís s'han identificat fragments d'àmfores amb segells de la Laietània (vegeu estudi de Cabrelles i Gebellí en aquesta mateixa obra); també als Antigons, tot i ser un centre terrisser, s'han trobat diversos exemplars de pasta vermella que probablement són també d'origen laietà. Per tant, aquesta suposada dualitat plantejada per Carreté, Keay i Millett creiem que no funciona, i que el moviment econòmic entre la Laietània i l'in-

terior de l'ager *Tarraconensis* pel Penedès no sembla pas haver estat una realitat, encara que caldria fer més estudis en aquesta zona, especialment a l'Alt Camp. Probablement, les àmfores laietanes arribaren als jaciments de l'ager *Tarraconensis* a través del port de *Tarraco* mateix.

El moment final de la producció d'aquestes àmfores no sembla clar. Al jaciment del Mas d'en Corts / les Planes del Roquís sembla que finalitzà en època flàvia (Vilaseca i Adiego 2000, 278-279) coincidint amb el que passà a la zona laietana. Tot això s'ha intentat posar en relació amb el controvertit edicte de Domicià, que ordenava arrancar la meitat dels ceps de les províncies i que no sabem ben bé a quina raó es devia ni fins a quin punt va ser obeït; s'ha suposat que aquest edicte pretenia en realitat protegir la producció de cereals de l'especulació que havia portat a una excessiva extensió del conreu del vi (Prevosti 2005, 424). D'altra banda, darrerament hem pogut documentar una perduració posterior de la producció d'aquestes àmfores, a la qual ens referirem més endavant.

A nivell orientatiu podem dir que les àmfores tarraconenses constitueixen el 28,3 % del total de 4.295 fragments de les formes de les àmfores altimperials, excloent-hi els jaciments del Mas d'en Gras i els Antigons. En aquest darrer cas, corresponen al 92 % de les àmfores altimperials, una proporció molt més aclaparadora, que potser s'explica per haver estat els Antigons un centre productor, tot i que hi ha pocs rebutjos de coccio que puguem relacionar directament amb aquesta terrisseria.

En comparació amb les àmfores tarraconenses i de la costa catalana, les altres produccions són poc significatives. Així, les **àmfores bètiques** es troben en poca quantitat, encara que sovint no en podem determinar el tipus, per tractar-se de fragments informes. En conjunt, les àmfores bètiques constitueixen dins el conjunt del PAT, amb 38 fragments, el 0,9 % de les àmfores altimperials. Tenint en compte la continuïtat de la seva producció en època tardoantiga, resulta agosarat atribuir els fragments informes a un període o altre. Tanmateix, a l'època altimperial corresponen la forma Dressel 7-11 bètica, la Beltrán 2 (àmfores de salaó o de transport de fruites) i les àmfores olieres Dressel 20. D'aquestes s'han identificat els tipus D (els Antigons i Mas de Valls) i E (els Antigons, Molins Nous i Barranc de Sales), la qual cosa apunta vers una data relativament avançada dins d'aquesta producció, en els segles II i III. De tota manera, la difusió dels salaons i l'oli bètics a l'ager *Tarraconensis* sembla ser força discreta.

Fragments d'àmfores bètiques s'han documentat als jaciments següents:

3.4 (Alcover).

3.5 (Alcover; forma Beltrán 1).

Camí del Molí (Alcover; Dressel 7-11).

CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils; Beltrán 2 B).

Els Masos (Cambrils; Dressel 20).

1.4, 1.5, 1.8 i Mas de Serapi (Constantí).

Els Antigons (Reus; Dressel 7-11, Beltrán 2 B, Dressel 20 D i E).

Mas de Valls (Reus; Beltrán 2 i Dressel 20 D).

Mas de Barenys (Riudoms).

Mas de Gomandí (Riudoms; Dressel 20).

Molins Nous (Riudoms; Dressel 20 i Dressel 20 E).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Dressel 7-11).

590 (Salou).

Barranc de Sales (la Selva del Camp; Dressel 20 E).

Mas del Belltall (la Selva del Camp; Beltrán 2).

Mas del Cristià (la Selva del Camp; Dressel 7-11 o Beltrán 2).

Mas de la Boella (Tarragona; possibles Dressel 10 o 12 i Dressel 20).

Els Mongons I (Tarragona).

El Cogoll (Vilallonga del Camp).

Els Aragalls (Vila-seca).

La Canaleta (Vila-seca; Beltrán 2 B).

Zona de Vila-seca, probablement de la Canaleta (Dressel 7-11, 20 D i F).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Beltrán 2 B, Dressel 7-11, Dressel 20 G, i possible Haltern 70).

Uniquímica (Vila-seca; Dressel 77-11 i possible Dressel 12).

Finalment, de fragments d'**àmfores sud-hispàniques**, sense poder precisar ni la procedència concreta (ja que no podem descartar que fossin lusitanes) ni la cronologia, en tenim documentats als jaciments de CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils).

Una altra producció present però tanmateix molt minoritària són les **àmfores eivissenques**, que semblen destinades a transportar el vi baleàric al qual fa referència Plini (*Naturalis Historia* XI, 122); tanmateix, val la pena recordar que per als romans les Balears eren només les actuals Mallorca i Menorca, mentre que Eivissa i Formentera formaven part de l'arxipèlag de les Pitiüses, així que aquesta atribució resulta una mica problemàtica, ja que les àmfores ebusitanes en principi foren produïdes a Eivissa, amb la qual cosa no sabem si es poden relacionar clarament amb la referència pliniana al vi baleàric. La forma PE 25 de la tipologia de Joan Ramón (1981), dels segles I i II de la nostra era, és present en contextos urbans de la ciutat de Tarragona (García Noguera *et al.* 1997, 191 i 192, fig. 7), així com a la vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca; vegeu Jàrraga 2003, 155, fig. 5.4; Jàrraga i Sánchez 2008, 85, fig. 77.4; 92) i al Camí del Molí (Alcover). Fragments informes d'àmfora puniceobusitana s'han localitzat (com hem dit més amunt, en fer esment dels materials d'època republicana) en diversos jaciments, probablement tots ells (o la seva majoria) corresponents a contextos ibèrics.

Encara més minoritàries són les **àmfores de tipus rodi**, que sembla que portaven vins del Mediterrani oriental, i que s'han documentat en molt poca quantitat als Antigons (Reus) i Mas de Valls (Reus; possible forma *Camulodunum* 184), i que tan sols resulten el 0,05 % de les àmfores altimperials. Una possible producció oriental seria també el pivot atribuïble amb dubtes a l'àmfora cnídia de la forma Mau 38, trobada al jaciment de Molins Nous (Riudoms). També poc abundant i atípica és la presència d'àmfores vineres de la forma Dressel 6, procedents de l'Adriàtic, de les quals s'han documentat una vora a la vil·la romana dels Antigons i un exemplar sencer de procedència subaquàtica, que es troba al Museu Municipal de Cambrils. Finalment, podem esmentar la presència de **Dressel 2-4 itàlica** amb pasta DB, documentada al jaciment dels Antigons, producció aquesta que podem datar aproximadament en època d'August.

Valoració general del període

Aquest és el moment de l'aparició de les anomenades sigil·lades, de les quals destaquen, per la seva implantació, la gèl·lica i especialment la hispànica, que té una important presència a la zona de *Tarraco*, tant al nucli urbà com a l'*ager*, fins al punt que serà el tipus de ceràmica d'aquest grup més abundant de l'època romana, encara que cal matisar que les produccions africanes del període següent, sumant-hi la ceràmica comuna i la sigil·lada africana A, seran encara més abundants.

El panorama ceràmic d'aquest moment està evidentment dominat per les àmfores tarraconenses, tant la producció de la Canaleta, d'època d'August, centrada en la fabricació d'àmfores de la forma Oberaden 74 (a les quals corresponen els segells *PHILODAMVS* i *SEX. DOMITI*) com l'estesa producció a l'àrea estudiada pel PAT, en època julioclaudia, de les àmfores vineres de la forma Dressel 2-4 i, d'una forma molt minoritària, la Dressel 7-11, per a la qual resta encara obert el problema de la identificació del seu contingut. La presència de les àmfores tarraconenses és clarament massiva, en contrast amb les importacions, sempre minoritàries, d'altres produccions, procedents de la Bètica, Itàlia i el Mediterrani oriental.

Resulta problemàtic intentar establir una comparació amb el que es constata al nucli urbà de *Tarraco*, fonamentalment perquè només comptem per ara amb dos treballs concrets. Un d'ells és un estudi de conjunt (Díaz i Otiña 2002) que es centra, però, en l'època republicana i arriba només a mitjan segle I dC; a més, no inclou dades estadístiques. L'altra aportació (Fernández i Remolà 2008) consisteix en l'estudi de tres contextos, dels quals només un (el localitzat al carrer de Pere Martell, 38), situat al suburbi sud-occidental de la ciutat romana, ens interessa aquí, ja

que es data a mitjan segle I dC. En aquest context hi ha una abundant presència de ceràmica comuna, que contrasta amb la baixa representativitat (4,5 %) de les àmfores, en què les d'origen tarraconense arriben al 31 % (però cal dir que hi ha un altre 31 % d'àmfores d'origen indeterminat). Pel que fa a les ceràmiques fines, predomina la sigil·lada itàlica, amb un 29 % del total de les ceràmiques fines, seguida de la sud-gèl·lica, amb un 21 %; crida l'atenció l'absència de la sigil·lada hispànica, així com la presència de les primeres formes de ceràmica africana de cuina (Hayes 19/194, Ostia II, 306, Ostia II, 312).

Tanmateix, pel que s'ha publicat en general sobre la ciutat, podem deduir un panorama similar al que ens proporciona l'*ager*, amb abundància de sigil·lada itàlica, gèl·lica i, sobretot, hispànica, així com una implantació progressiva de les àmfores tarraconenses de la forma Dressel 2-4 que encara no es troben, però, en els estrats augustians del complex immediat al teatre romà de la ciutat (Gebellí 1996, 73), a diferència de la forma Oberaden 74, que sí que hi apareix, i que sabem que es produïa a la terrisseria de la Canaleta. Aquest fenomen, juntament amb l'absència de sigil·lada hispànica en el context de Pere Martell, 38 (que potser més que a mitjan segle I dC caldria datar en el segon quart d'aquest mateix segle), ens indica que tant la generalització de la sigil·lada hispànica com de les àmfores tarraconenses de la forma Dressel 2-4 és un fenomen que es produí durant els anys centrals i la segona meitat del segle I dC, és a dir, entre els períodes de Claudi i Vespasià.

L'època de Trajà i Adrià i dels Antonins, i el període severià (del segle II a la primera meitat del III dC)

Si haguéssim de triar unes ceràmiques paradigmàtiques del comerç i la producció terrissera d'aquesta època a la Mediterrània occidental, sens dubte podríem afirmar que són les ceràmiques africanes, que a més tenen (en alguna de les seves espècies) una llarguíssima perduració, ja que arriben al segle VII. Seguidament valorarem quin és l'impacte d'aquestes ceràmiques, juntament amb d'altres, a la zona estudiada de l'*ager Tarraconensis*.

La vaixella de taula

La ceràmica fina majoritària durant aquest període és la que hom anomena **sigil·lada africana A**. Aquesta producció, procedent de Tunísia, començà a produir-se en època flàvia a la província d'Àfrica, especialment a l'àrea propera a Cartago, i les formes més antigues (Hayes 3 i 8, especialment) imitaren els prototipus gèl·lics (Drag. 36 i 29, respectivament), tot i que ben aviat varen generar una tipologia pròpia, que ràpidament s'estengué per les zones costaneres i part de l'interior. La sigil·lada africana A es data entre final

del segle I aproximadament (anys 80-90 dC) i mitjan segle III, moment en què fou gairebé substituïda per la sigil·lada africana C, procedent de l'Àfrica Bizacena. Per tal de copsar la seva importància percentual, l'hem de contrastar per una banda en relació amb la resta de sigil·lades altimperial (considerant com a tals les itàliques, sud-gàl·liques, hispàniques i la mateixa africana A) i en relació amb la ceràmica africana de cuina, per poder observar millor la importància de les importacions vasculars africanes. El resultat és el següent:

Procedència	Totals	Percentatge de TS altimperial	Percentatge amb africana de cuina
PAT	979	27,6 %	37,4 %
Mas d'en Gras	1.174	50,3 %	19,5 %
Els Antigons	3.647	58,9 %	28,1%

Novament, els valors més alts (i relativament similars) es troben a les vil·les dels Antigons i el Mas d'en Gras, i probablement això es deu al fet que es varen documentar importants conjunts de materials de final del segle II i inici del III dC, als quals corresponen aquestes produccions. De tota manera, els resultats del conjunt de l'ager són força alliçonadors sobre la implantació de la sigil·lada africana A.

Cal dir que la sigil·lada africana A està percentualment, en el conjunt estudiat dins el PAT, per darrere de la sigil·lada hispànica (com hem dit més amunt, és el 37,7 % de les sigil·lades altimperial, davant del 27,6 % de la sigil·lada africana A), però cal dir també que la producció hispànica s'inicià en el segle I dC (tot i que avançat), mentre que l'africana A és bàsicament un producte del segle II i inici del III; a més, si hi sumem la massiva importació de ceràmica africana de cuina, els productes africans resulten clarament majoritaris, com es pot comprovar a la fig. 7.

Aquesta producció la tenim atestada als jaciments que esmentem seguidament:

3.3, 3.5, 3.6 i 3.7 (Alcover).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja; Hayes 9 A).

Les Bassasses (Cambrils; Hayes 3 C, 9 A, 9 B, 14 B i 17).

El Cap de Sant Pere (Cambrils).

17 CEIP Cambrils-Joan Bardina 1 (Cambrils; Hayes 3 i 8).

L'Esquirol (Cambrils; Hayes 9).

Hostal Don Juan (Cambrils).

Els Masos (Cambrils; Hayes 14, 16 i 27, i gerra indeterminada).

Mas Rovira (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; Hayes 6 B, 9 A i B, 11, 14 A i B, 16, 17, 26, 26 o 27 i potser 36).

1.2, 1.7, 1.8, les Gavarres I i II i Mas d'en Bosch (Constantí).

Mas dels Frares (Constantí; Hayes 3A, 9 A, 14 i 26).

Mas de Serapi i Mas de Serapi II (Constantí).

Riudarenes II (Constantí; Hayes 26).

Sant Pol (Constantí; Hayes 3 C, 6, 14 A i B, 31 i potser Hayes 8).

Els Antigons (Reus; Hayes 3 A i C, 6 B i C, 8 A i B, 9 A i B, 10, 14 A i B, 16, 17, 22, 26, 27, 31, 34 variant, 36, 131, 131 o 160, 136, 140, 140 o 158, 147, 159 o 160, 160, Pallarès 26 o similar, formes tancades indeterminades).

El Brugar (Reus; Hayes 14 A).

La Buada (Reus; Hayes 9 A i B, 3 C, 14 B, 14 o 16 i potser Hayes 158).

Mas de l'Ambròs (Reus; Hayes 3 A i B o C, 6 B o C i 9 A, i possible Hayes 36).

Mas d'en Rofes (Reus; Hayes 8).

Mas de Valls (Reus; Hayes 3 A, 3 B/C, 6 C, 8 A, 9 A i B, 14 A, 16, 26 i 132, a més d'una nansa de gerreta indeterminada).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; Hayes 3 B/C i 9 A).

L'Hort del Pelat (Riudoms; Hayes 8 B, 9 B i 14).

Mas de Barenys (Riudoms; Hayes 6).

Mas de Gomandí i Mas de Gomandí II (Riudoms).

Molins Nous (Riudoms; Hayes 3 A, B/C i C, 6 B, 7 B, 9 A i B, 14 A i B, 16, 17, 159 o 160 i 160).

Mas d'en Toda (Riudoms; Hayes 3 A, 6, 8 B, 9 A, 14 A, 26 o 27).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Hayes 3 A, 3 B/C, 6 i 9 A).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Hayes 8, 9 B i 14 B).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Hayes 26 i potser 31).

Prat (la Selva del Camp; Hayes 3 A i C, 6, 8 A, 9 A i B, 14 A i B, 21).

El Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp; Hayes 6 C).

Mas de la Boella (Tarragona; Hayes 14 B).

Els Mongons I (Tarragona; Hayes 3, 8 A, 9 B i 14).

Vil·la Ceratònia (Tarragona; Hayes 8).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; Hayes 3, 6 i potser 27 i 31).

Barranc de la Donzella (Salou).

Vil·la de Barenys (Vila-seca; Hayes 3 A, 6, 8 A, 9 A i B i 14 A).

Els Aragalls (Vila-seca; Hayes 14 B i 17).

La Canaleta (Vila-seca; Hayes 14 A).

Zona de Vila-seca, probablement de la Canaleta (Hayes 27).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca; Hayes 8 A i B, 9 A).

Els Castellots (Vila-seca).

Indústries Bayer (Vila-seca; Hayes 9 A).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Hayes 3 A, B i C, 6 B i C, 8 A i B, 9 A i B, 14 A i B, 16, 17, 26, 27, 29, 31, 36, 44, 140, 147, 159 o 160 i Salomonson A 5).

Parcel·la 57 (Vila-seca).

Uniquímica (Vila-seca; Hayes 6, 8 A, 9 B, 14 A, 17 i 27, alguns d'ells, segons l'etiqueta que els acompanya, procedents d'un abocador).

Torre de Virgili i Tossal de la Ganyada (Vila-seca).

Com es pot comprovar, aquesta producció és present a pràcticament tots els jaciments coneguts. Tot i que hi abunden les formes corresponents a la primera fase de la producció (final del segle I i primera meitat del II), és a dir, les Hayes 3, 6, 7, 8, 9, hi ha una presència important de les corresponents a la segona meitat del segle II o ja inici del III, concretament les Hayes 14, 16, 17, 27 i 31. Les primers corresponen al 63,3 % de les formes de la sigil·lada africana A, i les segones al 25,1 %. Per tant, podem deduir que les formes antigues d'aquesta producció són més abundants que les de l'etapa més recent, i suposar, per tant, una major importació a final del segle I i durant la primera meitat del II dC.

Val a dir que, juntament amb el cas de les ceràmiques africanes de cuina, la important presència de la sigil·lada africana A, i concretament de les formes d'època severiana (vegeu Bonifay 2004), permet ampliar la datació que Fentress i Perkins (1988) proposaven per al període de màxima expansió de les ceràmiques africanes, la segona meitat del segle II (basant-se principalment en els derelictes). Les dades estadístiques comentades més amunt semblen apuntar en la mateixa direcció, i fins i tot abans; tanmateix, cal ser prudents, perquè l'important abocador d'època severiana de la vil·la dels Antigons ens autoritza a pensar que l'època severiana fou un període de tanta o més vitalitat encara en la difusió comercial d'aquestes ceràmiques. No sabem si la procedència familiar dels Severs de terres africanes pot haver tingut algun paper en tot això, i haver afavorit el comerç d'aquestes terres. És un tema que roman per estudiar.

Ja avançada l'època severiana (vers l'any 225 de la nostra era) començà a distribuir-se la **sigil·lada africana C**, d'acabat més fi que la A, procedent de l'Àfrica Bizacena; per tant, d'una zona situada més al sud que la que produïa la sigil·lada africana A. Les seves formes més característiques foren els plats de la forma Hayes 45 i (especialment) 50. Aquestes formes foren produïdes fins a l'inici del segle IV, per la qual cosa és difícil (quan manca un context estratigràfic) donar-los una cronologia concreta. Val a dir que aquesta és la ceràmica fina més important del controvertit període de la crisi de la segona meitat del segle III, per la qual cosa la indefinició tipològica quan manquen contextos estratigràfics ens impedeix precisar si corresponen al

període severià avançat, al de l'anarquia militar o bé ja a època tetràrquica o constantiniana.

La sigil·lada africana C correspon al 6,7 % de les sigil·lades africanes (considerant la A) del conjunt del PAT, per la qual cosa hi té un paper important, però minoritari en comparació amb les produccions del nord de Tunísia. Hem de tenir en compte, atès que aquesta producció arriba fins al segle IV, que part dels fragments considerats podrien ser d'època tardoantiga. Això significa que la xifra anterior és poc fiable.

Pel que fa a la **sigil·lada hispànica**, sabem que continuà produint-se en el segle II i probablement també a inici del III, com ho fa pensar la troballa d'exemplars de les formes Drag. 44 i Ritt. 8. Efectivament, la **Drag. 44** és una forma del segle II que perdura durant l'època severiana; la tenim constatada a l'abocador de la primera meitat del segle III de la vil·la dels Antigons, així com en algun altre jaciment, concretament Molins Nous (Riudoms), Prat (la Selva del Camp) i la vil·la de Barenys (Salou), tot i que és força minoritària.

Força documentada és la mal anomenada forma **Ritterling 8**. Diem mal anomenada perquè es tracta d'un bol hemisfèric que no està clar que tingui cap relació amb la veritable forma Ritt. 8 de la sigil·lada gèl·lica, que presenta un perfil més elaborat. Aquesta forma fa de mal datar quan no procedeix de contextos arqueològics, però la seva abundant presència a l'abocador de la vil·la romana dels Antigons ens indica que ens trobem davant d'una forma que es difon durant el segle II i inici del III, si no encara més tard. La trobem també als jaciments dels Masos i l'Esquirol (Cambrils), la Canaleta i la vil·la Bayer (Vila-seca), la vil·la de Barenys (Salou), Mas de l'Ambrós (Reus), Mas de Gomandí, Mas d'en Toda i Molins Nous (Riudoms). Als Antigons constitueix el 14 % de les formes de sigil·lada hispànica, la qual cosa indica una presència relativament important d'aquesta forma.

La **clara B** és una producció gèl·lica dels segles II-III. Hem documentat un possible exemplar al jaciment de Molins Nous (Riudoms), que pot correspondre, sense seguretat, a la forma Desbat 67. En tot cas, es tracta d'un producte que molt rarament va arribar a les nostres contrades, si és que hi arribà. Segons Carreté, Keay i Millett (1995) es troba també al jaciment 3.3 (Alcover), cosa que no s'ha pogut confirmar.

Una producció característica de final del segle II i primera meitat del segle III és un tipus de gots procedents de Corint, que tot i que es pot relacionar formalment amb el món de les sigil·lades homònimes ara **ceràmica coríntia romana** decorada amb relleus (Malfitana 2007). Aquesta producció, de parets primes i pasta groguenca molt similar a la de les llànties, es caracteritza per les seves parets verticals, decorades en tota la seva extensió exterior per escenes de diferent tipus, però fonamentalment de batalles o dels treballs d'Hèrcules. La fi de la producció d'aquestes ceràmiques

es pot posar en relació amb la destrucció de Corint pels hèruls l'any 267, la qual cosa forneix un *terminus ante quem* per a la comercialització d'aquests productes.

La ceràmica coríntia romana tingué difusió per tot el Mediterrani, tot i que discreta pel que fa a la part occidental. A *Hispania* s'ha observat sobretot a la costa mediterrània oriental: s'ha documentat a Girona, Torre Llauder (Mataró), Badalona, Barcelona, Can Terrés (la Garriga, Vallès Oriental), els Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà), Gran Via (Premià de Mar, Maresme), Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) i dos possibles fragments a la vil·la de Sant Amanç (Rajadell, Bages). A l'ager *Tarraconensis* se n'ha trobat un exemplar a la vil·la romana de la Llosa (Cambrils), mentre que a la dels Antigons (Reus) se n'han trobat 12 fragments i a la del Mas d'en Gras (Vila-seca) s'han documentat 10 exemplars (Járrega 2003, 161, fig. 11; Járrega i Sánchez 2008, 101, fig. 83). Per tant, podem considerar l'ager *Tarraconensis* com l'àrea on s'ha documentat un volum més gran d'aquestes ceràmiques a *Hispania*, la qual cosa dóna indici d'un comerç entre aquesta zona i el Mediterrani oriental. Tanmateix, la seva incidència percentual és molt baixa: tan sols constitueix el 0,19 % del total de les ceràmiques fines altimperials (considerant-hi les sigil·lades itàlica, sud-gàl·lica, hispànica i africana A i la ceràmica de parets fines, a més de la vidrada i la mateixa coríntia) a la vil·la dels Antigons. Si ho sumem al conjunt de jaciments estudiats (on en les prospeccions no hem documentat ni un sol fragment), resta reduït a un percentatge testimonial. Per tant, tot i que interessant, l'arribada d'aquestes ceràmiques a l'àrea de *Tarraco* no deixa de representar un fenomen minoritari.

En darrer terme, pel que fa a les ceràmiques fines, cal parar esment en la presència d'alguns exemplars de **ceràmiques vidrades**, amb les característiques parets recobertes d'una engalba vidrada de color gris plom o verdós, segons els casos. N'hem documentat als Antigons (Reus; forma López 3), a Molins Nous (Riudoms; forma López 7), un fragment de fons de calze del Mas d'en Gras (Vila-seca), que podria correspondre a la forma López 3 B, un fons de gerreta del Mas del Xaranga (Cambrils) i quatre fragments informes de la vil·la del Cogoll (Vilallonga del Camp). Tot i que aquestes ceràmiques s'han atribuït generalment al segle I, ara sabem que encara es produïen en ple segle II, i que es poden portar fins la primera meitat del III (Biagini 1993, 143-14; Paz 2008, 488). Els exemplars dels Antigons apunten vers aquesta cronologia. No sabem exactament quin fou el seu centre productor, ja que, tot i que inicialment sembla procedir del Mediterrani occidental, sembla que es va produir també en altres llocs.

La ceràmica vidriada romana és el 0,3 % del total de ceràmiques fines altimperials del jaciment dels

Antigons, i el 0,2 % del total de ceràmiques fines altimperials (3.555 fragments de sigil·lades itàlica, sud-gàl·lica, hispànica i africana A, a més de les de parets fines i les mateixes vidrades) de l'ager exclosos els jaciments dels Antigons i Mas d'en Gras. Per tant, com podem veure, la seva presència és poc més que testimonial, i el percentatge obtingut separatament en el cas dels Antigons i de la resta de materials de l'ager *Tarraconensis* és molt similar, la qual cosa creiem que no deu ser casual.

La ceràmica comuna

Un claríssim exemple de l'estandardització a la qual tendiren les produccions ceràmiques d'aquesta època és el de la **ceràmica africana de cuina**. Fou produïda en els mateixos tallers (o, si més no, en la mateixa àrea geogràfica) que la sigil·lada africana A. Tot i que el seu origen és fins i tot anterior al d'aquesta darrera, ja que se n'identifiquen els primers exemplars vers mitjan segle I, el període d'exportació massiva d'aquesta producció comença (en paral·lel amb la sigil·lada africana A) a final del segle I i perdurà fins mitjan segle III, amb una continuïtat que arriba vers la meitat del segle V, tot i que sembla que sense una presència tan massiva com en el període medioimperial.

Si la comparem amb la sigil·lada africana A, que és una producció contemporània i té la mateixa procedència geogràfica, en traiem els valors següents:

Procedència	Africana de cuina	TS africana A
PAT	62,6 %	37,4 %
Mas d'en Gras	80,5 %	19,5 %
Els Antigons	68 %	32 %

Aquestes xifres les podem considerar força significatives si tenim en compte l'abundància de la mostra; en el cas del conjunt del PAT, comptem amb un total de 2.617 fragments de les ceràmiques africanes altimperials, i als Antigons només la ceràmica africana de cuina ascendeix a 7.760 fragments. La precedència numèrica de la ceràmica africana de cuina davant la sigil·lada africana A és força evident en el cas del conjunt del PAT i els Antigons, amb valors força similars (d'entorn del 62-68 %) i encara és més acusada la diferència en el cas del Mas d'en Gras, amb valors que arriben al 80 %.

Efectivament, aquesta producció és una de les més abundants i amb una distribució més gran de l'ager *Tarraconensis*. La tenim documentada als jaciments següents:

3.3, 3.5 i 3.6 (Alcover).

El Burguet (Alcover; forma Hayes 196).

Vil·la romana d'Alforja (Alforja; Hayes 23 B).
 Les Bassasses (Cambrils; Hayes 23 B, 196 i 197).
 El Cap de Sant Pere (Cambrils; formes Hayes 23 B i 197).

CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils; 23 A i B, 181 i 197, i Ostia III, 332).

L'Esquirol (Cambrils; Hayes 23 B).

Hostal Don Juan (Cambrils; Hayes 23 B i 182).

Els Masos (Cambrils; Hayes 23 B, 196, 197 i Atlante CVII, 12).

Mas Rovira (Cambrils; Hayes 23 i 197).

Mas del Xaranga (Cambrils; Hayes 23 A i B, 181, 182, 196, 197, 131 o 200 i Hayes 200; possible Hayes 22).

1.2, 1.4 i 1.8 (Constantí).

Les Gavarres I (Constantí; Hayes 23, 196 i 197).

Les Gavarres II (Constantí; Hayes 23 B, 196 i 197).

Mas dels Frares (Constantí; Hayes 23 o 197, 196, 197 i Atlante CVIII, 1).

Mas d'en Bosch (Constantí; Hayes 196 i 197).

Mas de Serapi I (Constantí; Hayes 23 B, 196 i 197).

Mas de Serapi II (Constantí; Hayes 23 o 197).

Riudarenes I (Constantí; Hayes 23 B o 197 i 197).

Riudarenes II (Constantí; Hayes 196).

Sant Llorenç (Constantí).

Sant Pol (Constantí; Hayes 23 B, 196 i 197).

Mas Blanc o Mas Vallets (la Pobla de Mafumet; Hayes 23 B).

Els Antigons (Reus; Hayes 22; Hayes 23 A i B; Hayes 131, 181 i 182; Hayes 183 o 200; Hayes 193 - Ostia I, 273; Hayes 196, 197, 199 i 200; Hayes 200 *similis*, forma nova; Ostia I, 264; Ostia I, 269; Ostia I, 270; Ostia I, 272; Ostia I, 272 *similis*; Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12; Ostia II, 306 variant; Ostia II, 312; Ostia III, 108; Ostia III, 324; Ostia III, 269; Atlante CVII, 11-12; Atlante CVII, 11-12 *similis*; Atlante CVIII, 1 i 3; Uzita 48.1; Raqqada 1973, LIII, D 1; possibles Ostia II, 311 i Ostia III, 331; gran olla, forma nova; gerra de forma indeterminada).

El Brugar (Reus; Hayes 22 o 196, 197, 131 o 200 i possible Hayes 23).

La Buada (Reus; Hayes 23 A i B, 181, 182, 196 i 197).

Camí de la Pedra Estela (Reus).

Mas de l'Ambròs (Reus; Hayes 23 B, 181 i 197).

Mas d'en Rofes (Reus; Hayes 197).

Mas de Valls (Reus; Hayes 19/194, 23 A i B, 196, 197 i 200).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; Hayes 23 B).

L'Hort del Pelat (Riudoms; Hayes 23 A, 181, 196, 197 i Atl. CVII-11-12).

Mas del Toda (Riudoms; Hayes 23 B, 182, 196, 200 i possible 181).

Molins Nous (Riudoms; Hayes 22, 23 A i B, 131, 181, 196, 197 i 200, a més d'Ostia I, 270, Ostia III, 108, Atlante CVII, 11 i Uzita 48.1).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Hayes 23 A i 196).

Mas del Belltall (la Selva del Camp).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Hayes 23 A i B, 181, 196, 197 i 199).

Mas del Cristià (la Selva del Camp; Hayes 23 B, 196 i 197).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Hayes 23, 181, 196 i 23 o 197).

Prat (la Selva del Camp; Hayes 23 B, 181 i 196).

El Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp; Hayes 181 i 196).

El Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp; Hayes 23 B).

Mas de la Boella (Tarragona; Hayes 181, 196 i 197).

Els Mongons I (Tarragona; Hayes 23 B, 196 i 197).

Vil·la Ceratònia (Tarragona).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; Hayes 23 B, 131, 181, 182, 196, 197 i Ostia I, 270).

Barranc de la Donzella (Salou; Hayes 23 B, 181, 196 i 197).

Vil·la de Barenys (Salou; Hayes 23 B, 181, 197 i possible 196).

Els Aragalls (Vila-seca; Hayes 23 B, 181, 182, 196 i 197, així com Ostia I, 264 i Ostia III, 332).

La Canaleta (Vila-seca; Hayes 19/194, 23, 131, 196 i 197).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca; Hayes 22, 23 A i B, 181, 182, 193, 196, 197 i 200).

Indústries Bayer (Vila-seca; Hayes 22, 23 A i B, 181, 196 i 197).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Hayes 22, 23 A i B, 131, 181, 182, 183, 193, 195, 196, 197 i 200; Ostia I, 264; Ostia I, 270; Ostia II, 312; Ostia III, 324; Atlante, CVIII, 1; Uzita 48.1).

Parcel·la 57 (Vila-seca).

Uniquímica (Vila-seca; Hayes 23 A i B, 131, 181, 182, 196, 197, 198 i 200 i Ostia I, 270 *similis*; Uzita 48.1; d'alguns s'indica que procedeixen d'un abocador).

Les formes antigues de la ceràmica africana de cuina són presents a l'*ager Tarraconensis*, tot i que en poca quantitat; podem destacar la **Hayes 19/194**, que es data a partir de l'època de Vespasià aproximadament, tot i que perdura al llarg del segle II. Aquesta forma és present als jaciments de la Canaleta (Vila-seca) i Mas de Valls (Reus), un fragment respectivament, i constitueix només el 0,2 % dels 916 fragments de formes de ceràmica africana de cuina que hem documentat (exclosos els Antigons i Mas d'en Gras). Crida l'atenció la seva absència absoluta, entre milers de fragments

de ceràmica africana de cuina, a la vil·la romana dels Antigons. Tenint en compte que pràcticament tots els exemplars d'aquesta producció corresponen al gran abocador d'època severiana, aquest fet ens corrobora que la forma Hayes 19/194 ja havia desaparegut en aquella època.

L'abocador dels Antigons és, sens dubte, el que presenta una major varietat de formes, cosa que en part s'explica per la gran abundància d'aquestes ceràmiques, ja que probablement és el conjunt més abundant de ceràmiques d'aquesta mena conegut al Mediterrani occidental. Tanmateix, tant en aquest jaciment com en d'altres dominen unes poques formes, que són les més abundants arreu.

Especialment important és la presència dels anomenats plats tapadora (encara que es tendeix a considerar-los com a tapadores) corresponents a les formes **Hayes 22 i 196**. La segona fou molt més abundant, tot i que de vegades, quan manquen exemplars sencers, no és possible atribuir els fragments amb seguretat a una forma o l'altra. Deixant de banda el jaciment dels Antigons (que, pel volum del material, podria resultar distorsionador), podem constatar la presència (segura o possible) de cinc fragments de la forma Hayes 22 als jaciments de la Buada i el Brugar (Reus), Molins Nous (Riudoms), Mas del Xaranga (Cambrils) i dues vores a la col·lecció Ferrando de Vila-seca, mentre que la Hayes 196 (289 fragments) es troba a més de 35 jaciments, exclosos els Antigons i Mas d'en Gras.

Constatem seguidament quina és la representació percentual (sobre el total de formes de la ceràmica africana de cuina) d'aquestes dues formes:

Procedència	Hayes 22	Hayes 196
PAT	0,3-0,7 %	31,4 %
Els Antigons	4,7 %	39,3 %

Aquestes dades (tan coincidents numèricament) demostren la gran implantació de la forma Hayes 196, que té el seu origen a final del segle I per estendre's durant tot el segle II i part del III, i perdurant segurament fins al segle V, en menor quantitat i a través d'uns exemplars de vores més gruixudes, la qual cosa sembla un indicador de la producció tardana, encara que és un aspecte que roman per estudiar.

La forma **Hayes 182** la podem considerar una versió evolucionada de la Hayes 196, caracteritzada per un llavi engruixit i ressaltat (si la considerem un plat) o bé pendent (si la classifiquem com a tapadora). Aquesta forma s'origina cap a mitjan segle II, amb un període de circulació comprès entre aquesta data i mitjan segle III, tot i que perdurà també fins al segle IV o la primera meitat del V. Sembla que també aquí els exemplars més antics tenen unes parets més primes; els més tardans són

més grans i tenen unes vores més gruixudes. Es tracta d'una forma molt menys abundant que la Hayes 196, com es pot comprovar en els percentatges següents:

Procedència	Hayes 182
PAT	2,8 %
Mas d'en Gras	0,2 %
Els Antigons	0,9 %

Juntament amb els plats tapadora de la forma Hayes 196, les formes més abundantment constatades de la ceràmica africana de cuina són les cassoles de les formes **Hayes 23 i 197**. La primera presenta una clara diferenciació formal que permet definir-ne dos subtipus (Hayes 23 A i B), diferenciats per tenir la primera la vora llisa, mentre que la segona presenta un característic engruiximent interior. La diferenciació entre els subtipus comporta una diferència cronològica: la Hayes 23 B és més tardana que la A. Si bé aquesta darrera començà a produir-se vers l'època de Vespasià, no queda clar quan s'inicià la Hayes 23 B. Probablement aparegué vers el segon quart del segle II, o potser una mica abans, segons com datem alguns contextos, com un de la ciutat de Tarragona (García Noguera *et al.* 1997); en qualsevol cas, sembla que la seva producció es generalitzà a mitjan segle II. Hem trobat 44 fragments de Hayes 23 sense especificar, 26 de 23 A i 18 de 23 B.

La forma Hayes 23 A té una baixa presència (116 fragments de 7.760) en relació amb el total de les formes de la ceràmica africana de cuina al jaciment dels Antigons, cosa que s'explica per tractar-se d'una forma cronològicament anterior al gran abocador del final del segle II i inici del III on sembla que es va trobar, mentre que la Hayes 23 B és el 7,3 % del total de les formes de ceràmica africana de cuina d'aquest jaciment. Per contrast, la primera és el 2,8 % del conjunt del PAT, mentre que la Hayes 23 B és el 15 %.

Crida l'atenció el fet que el percentatge de la Hayes 23 B és més elevat (gairebé el doble) en el conjunt de l'ager *Tarraconensis*, cosa que probablement es deu a la més gran diversificació formal documentada a l'abocador dels Antigons. Es constata, per tant, la important presència d'aquestes cassoles, molt especialment de la forma Hayes 23 B. Mentre que la 23 A desaparegué segurament a mitjan segle III (després d'un període de coexistència amb la variant A), la Hayes 23 B perdurà fins al segle V. Els exemplars tardans presenten sovint unes vores més altes i més gruixudes, fenomen aquest que, com en el cas de la Hayes 196, encara està en bona part per estudiar.

Juntament amb les formes Hayes 196 i 23 (especialment 23 B), la cassola de la forma **Hayes 197** completa el triplet de les formes més abundantment produïdes i comercialitzades de la ceràmica africana de cuina.

Aquesta forma sembla originar-se vers el segon quart del segle II, tot i que és a partir dels anys centrals d'aquest segle que agafa una gran volada, que s'allarga pel segle III i perdura fins a inici del V. Aquesta forma es distingeix clarament per la seva característica vora aplicada. Un fenomen encara poc estudiat és el fet que es constaten exemplars de diferents grandàries, des de molt petits (gairebé diríem que de fireta) fins a molt grans, encara que la major part corresponen a una mesura estàndard de vers 15 centímetres de diàmetre. Els exemplars més tardans, com passa en el cas de les formes Hayes 196, 182 i 23, tenen unes parets més gruixudes.

La forma Hayes 197 és, com dèiem, una de les més abundants, com podem comprovar en el quadre següent:

Procedència	Hayes 197
PAT	23,8-24,3 %
Mas d'en Gras	38,5 %
Els Antigons	25,7 %

La manca de concreció en el conjunt del PAT es deu al fet que hi ha un grup de materials d'atribució dubtosa. Tanmateix, la Hayes 197 esdevé una de les formes més abundants de la ceràmica africana de cuina, com passa arreu, i a més, els dos càlculs proporcionen un percentatge pràcticament idèntic, per la qual cosa podem concloure que respon a la tònica general d'aquesta forma a l'ager *Tarraconensis*, i probablement per extensió (a manca d'altres percentatges coneguts) a la costa catalana.

Hi ha altres formes menys habituals però que tipològicament tenen una clara relació amb la Hayes 197, que són les formes **Hayes 199** i **Ostia I, 270**. Aquestes formes són presents als jaciments de Mas d'en Bertran (la Selva del Camp), en el primer cas, i Molins Nous (Riudoms) i vil·la del Cogoll (Vilallonga del Camp), en el segon cas. Tenen en general una baixa representació:

Procedència	Hayes 199 i Ostia I, 270
PAT	0,3 %
Mas d'en Gras	0,5 %
Els Antigons	0,2 %

Cal dir que al Mas d'en Gras només s'ha documentat la forma Ostia I, 270, mentre que en els altres dos conjunts es documenten les dues formes.

Hi ha una forma de classificació i tipologia dubtosa, que s'ha publicat com a formes diferents (amb datacions diverses) però que creiem que s'han de con-

siderar totes elles com una única forma o, com a mínim, considerar-les dins d'un mateix grup. Les hem anomenat **Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12**. L'hem pogut constatar en una certa quantitat, especialment a l'abocador dels Antigons, però també en altres jaciments: els Masos (Cambrils), els Cinc Camins (Reus), l'Hort del Pelat i Molins Nous (Riudoms). De tota manera, tot i que apareix en un cert nombre de jaciments, ho fa en quantitats força baixes, com podem comprovar seguidament, ja que en el conjunt del PAT només se n'han identificat 17 fragments, que corresponen a l'1,9 % de les formes de ceràmica africana de cuina. Al jaciment dels Antigons n'hi ha 276 fragments, però que tanmateix corresponen només a l'1 % del total, valor per tant força similar al del PAT. En canvi al Mas d'en Gras no s'ha documentat. Aquesta forma comença a constatar-se en diversos contextos del Mediterrani occidental, i la podem datar en època severiana.¹⁴

Juntament amb les que hem vist hi ha altres formes, però molt menys abundants. La forma Atlante CVIII, 1 apareix al Mas dels Frares (Constantí), al Mas d'en Gras (Vila-seca) i als Antigons (Reus); un exemplar dubtós entre Ostia II, 303 o Ostia II, 306 es troba al Mas de la Pastora (Cambrils); una variant d'Ostia II, 306 apareix als Antigons; un exemplar d'Ostia II, 312 es troba a la Buada (Reus), un altre al Mas d'en Gras (Vila-seca) i dos més als Antigons; un exemplar de la forma Ostia III, 332 es troba a la vil·la dels Aragalls (Vila-seca); la forma Hayes 193 es documenta a la zona de Vila-seca, així com al Mas d'en Gras (4 fragments). Finalment, la forma Ostia I, 264 es troba (11 fragments) a la vil·la dels Aragalls i al Mas d'en Gras (12 exemplars). En total en el conjunt del PAT s'han localitzat 21 fragments d'aquestes formes. Considerades en conjunt, tenen la representativitat següent, com es pot comprovar, molt baixa:

Procedència	
PAT	2,3 %
Mas d'en Gras	0,7 %
Els Antigons	0,1 %

Propi de moments avançats (de la segona meitat del segle II endavant) és el plat de la forma **Hayes 181**, sempre menys representat que les altres formes. Per la seva forma sembla un plat o font, així que, encara que la ceràmica africana de cuina es considera en general (com el seu nom indica) una producció de cuina, podem pensar que en aquest cas es tracta de safates per servir a la taula. La seva representativitat és molt baixa, fins i tot considerant el cas concret de la vil·la dels

14. Per a la datació d'aquesta forma, vegeu l'estudi ceramològic de la vil·la dels Antigons.

Antigons, que presenta un gran volum dels materials; per tant, els resultats són prou indicatius del fet que aquesta forma no és gaire abundant.

Procedència	Hayes 181
PAT	3,8 %
Mas d'en Gras	2,6 %
Els Antigons	0,7%

A part dels plats tapadora, les cassoles i els plats, que són el més característic de la producció africana, hi ha algunes formes tancades que fins ara no han estat gaire tingudes en compte, fins a l'extrem que no apareixen en les classificacions més usuals ([*Atlante*] 1981; [DICOCER] 1993), i han estat incloses només en síntesis més recents (Aguarod 1991; Aquilué 1995). En primer lloc, ens hem de referir a les tasses de la forma **Hayes 131** i als tupins de la forma **Hayes 200**. Es tracta d'exemplars monoansats pràcticament idèntics, que es diferencien sobretot per la grandària, que permet deduir funcions diferents. D'altra banda, la Hayes 200 presenta una mena de collarí molt característic a la part inferior de la vora. Potser part de la raó que aquestes formes s'ignorin en els manuals és la seva confusió amb la sigil·lada africana A, ja que la forma Hayes 131 presenta exemplars d'aquesta producció. Tanmateix, la major part dels exemplars que coneixem corresponen a la producció africana de cuina.

La forma Hayes 131 és menys abundant que la Hayes 200. Vegem seguidament la representació d'ambdues formes:

Procedència	Hayes 131
PAT	0,7 %
Mas d'en Gras	7,4 %
Els Antigons	2 %

Procedència	Hayes 200
PAT	4,7 %
Mas d'en Gras	3,0 %
Els Antigons	5,6 %

Per tant, tot i que en general la forma Hayes 200 té clarament una representativitat més gran que la Hayes 131, veiem que aquesta darrera té una presència més gran al jaciment del Mas d'en Gras. Tanmateix, es tracta de formes relativament minoritàries.

Una gerra de forma poc habitual, que sembla que servia per escalfar líquids, és la que Aguarod classifica com a Caesaraugusta G/S 200, però que hom anome-

na ara **Uzita 48.1** a partir de la seva descoberta en la ciutat tunisenca del mateix nom. La tenim constatada als Antigons (Reus), el Mas d'en Gras i Uniquímica (Vila-seca) i Molins Nous (Riudoms). La seva representativitat és la següent:

Procedència	Uzita 48.1
PAT	0,3 %
Mas d'en Gras	0,2 %
Els Antigons	0,4-0,5 %

Les xifres oscil·lants dels Antigons es deuen al fet que es tracta de fragments de tipus, en alguns casos, insegur. La seva incidència és, per tant, molt baixa, sobretot si tenim en compte que al jaciment dels Antigons, en un gran conjunt de 7.760 fragments de ceràmica africana de cuina amb forma, en tenim tan sols 35 o 41 de la forma Uzita 48.1.

En resum, el gran volum de ceràmica africana de cuina que podem constatar a l'*ager Tarraconensis* (i també a la costa catalana en general) ens permet pensar en una comercialització massiva i molt estandarditzada, que s'exportà en gran quantitat, i que supera àmpliament les xifres de la sigil·lada africana A. Per tant, podem considerar que la ceràmica africana de cuina fou la ceràmica romana més abundantment importada al litoral de la *Hispania Citerior*, en unes quantitats que gairebé podríem considerar industrials. Tant és així que s'han detectat (sempre en petites quantitats) produccions que imiten les formes de la ceràmica africana de cuina, probablement de caire local. Així, al jaciment dels Antigons s'han documentat imitacions de la forma Hayes 197, i a la Buada (com l'anterior, al terme municipal de Reus), de la forma Hayes 23 B.

Aquesta producció va ésser objecte d'imitacions a *Hispania*, la geografia de les quals no és encara gaire coneguda. A Catalunya se n'han documentat exemplars d'imitacions de la ceràmica africana de cuina a diversos indrets del nord-est de Catalunya (jaciments dels Tolegassos, el Camp de la Gruta, Vilablareix, el Pla de l'Horta, Caldes de Malavella i Llafranc), al Maresme (jaciment del Morer, a Sant Pol de Mar) a Badalona i al Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Occidental). A l'*ager Tarraconensis*, se n'han documentat a la vil·la romana dels Munts (Altafulla) i també la documentem als Antigons (Reus). En aquest darrer jaciment tenim documentades imitacions de les formes Hayes 23 B, 131, 196, 197, 200 i Ostia I, 272 / *Atlante* CVII, 11-12.

Cronològicament, sembla que el moment més important de la importació d'aquestes ceràmiques es va produir a partir dels anys centrals i durant la segona meitat del segle II; això aparentment entra en contradicció amb els resultats estadístics de la sigil·lada

africana A, que sembla tenir una distribució més gran durant la primera meitat del segle II, tot i que continua ben representada durant la segona meitat d'aquest segle i a inici del III, com ho indiquen les troballes de l'abocador dels Antigons. D'altra banda, cal tenir en compte l'àmplia cronologia de formes com les tapadores Hayes 22 i 196. És un tema que caldrà estudiar més acuradament a partir d'ara.

A més de la ceràmica africana de cuina, hi ha altres produccions de procedència africana, com l'anomenada **ceràmica africana de pasta groga** (Casas *et al.* 1990, 244 i 248-253) i ceràmica comuna de cocció oxidant, que per les seves característiques físiques podem identificar com de producció africana. La forma més característica de la ceràmica africana de pasta groga és un gran vas, que podem considerar com a gibrell, tot i que s'ha arribat a suggerir que es podria haver utilitzat com a orinal (Pasqualini 2002). Aquesta forma la tenim documentada al jaciment dels Antigons (Reus) i el Mas d'en Gras (Vila-seca), segons sembla en contextos d'època severiana (Jàrraga 2003, 138-139; 166, fig. 16, núm. 4; Jàrraga i Sánchez 2008, 95; 106, fig. 88, núm. 4; 120). També hi ha formes tancades, concretament ampelles, que hem documentat als Antigons, així com també morters, dels quals hem identificat quatre fragments de la forma Uzita 4, datats en els segles II-III (Bonifay 2004, 249-250).

Pel que fa a la ceràmica comuna africana, que per contrast amb la de pasta groga podríem anomenar **ceràmica africana de pasta vermella**, es coneixen també gerres i ampelles, però la tenim constatada en molt poca quantitat. Una de les formes que es produeixen són uns característics morters amb visera pendent, forma que perdurarà durant l'antiguitat tardana i que fins i tot donà lloc a una forma de la sigil·lada africana D. Tanmateix, no sempre és fàcil determinar si es tracta de produccions africanes o d'altra procedència, per la qual cosa només quan les característiques de la pasta permeten afirmar-ho els hem atribuït a aquesta producció.

Fóra interessant, com hem fet abans amb la sigil·lada africana A, confrontar la proporció de la presència de la ceràmica africana de cuina en relació amb aquestes altres produccions. Tanmateix només s'ha documentat aquesta producció en els jaciments del Mas d'en Gras i els Antigons. Pel que fa a aquest darrer jaciment, considerant conjuntament la ceràmica africana de pasta groga i la de cocció oxidant de pasta vermella i contrastant-la amb la ceràmica africana de cuina, podem comprovar que constitueixen l'1 % del total, mentre que la ceràmica africana de cuina és el 99 %. Al Mas d'en Gras només hem documentat la producció en pasta groga, la qual representa el 0,6 %, davant del 99,4 % de l'africana de cuina. Podem comprovar, doncs, que la ceràmica africana de cuina és aclaparadorament majoritària.

També podem fer una consideració similar comparant entre si les produccions africanes de pasta groga i pasta vermella dins del conjunt dels Antigons. La primera és el 86,3 % del total, i la segona, el 13,7 %. Per tant, hi ha una presència majoritària de la producció de pasta groga, encara que cal tenir en compte que és possible que, tant a la zona que estudiem com arreu, la ceràmica comuna africana de pasta vermella no hagi estat identificada convenientment i hagi quedat diluïda en el conjunt de les ceràmiques comunes.

Pel que fa al conjunt de la ceràmica comuna, val a dir que, en contrast amb el segle I (en què pràcticament només podem destacar els materials de la terrisseria de la Canaleta), per al segle II avançat i l'inici del III disposem d'una bona documentació, gràcies als estrats d'abandonament dels banys del jaciment del Mas d'en Gras, ja publicats (Jàrraga i Sánchez 2008), així com de l'abocador de la vil·la dels Antigons. Aquests dos conjunts ens permeten conèixer prou bé la ceràmica d'aquest període, i ens supleen els escadussers resultats que proporcionen les prospeccions superficials pel que fa a aquests tipus de ceràmiques, ja que massa sovint es troben fragments informes, vores, nanses o fons que fan de mal identificar.

Tenint en compte que, tret de la ceràmica africana de cuina, la ceràmica comuna està encara en bona part per sistematitzar, encara no podem tenir tipologies estables ni cronologies concretes, ni definir àrees de producció, però algun progrés s'ha pogut fer en aquest sentit. Així, juntament amb d'altres de procedència inconcreta (com alguns fragments de ceràmica de pasta caolinítica, que podrien procedir de la Gàl·lia), s'ha pogut determinar una producció de ceràmica comuna d'origen tarraconense, que hem identificat gràcies al fet que les característiques de la seva pasta són idèntiques a les de les àmfores locals.

Aquesta ceràmica tarraconense, evidentment produïda, per les seves característiques, al Camp de Tarragona, encara no la podem atribuir a cap taller concret, tot i que possiblement es va fer en els mateixos on es feien àmfores. S'han pogut identificar dues produccions, una d'oxidant i una altra (més minoritària) en cocció reductora. Hi ha formes obertes i especialment gerres i ampelles. A partir d'aquestes produccions, anomenades comuna oxidant tarraconense i comuna reduïda tarraconense, s'ha elaborat una tipologia, deguda a Loïc Buffat (vegeu el volum 4 d'aquesta obra). D'altra banda, part de la producció tarraconense, concretament algunes gerres i ampelles, presenta una decoració consistent en una prima banda de pintura vermella a l'alçada del coll, la qual cosa els confereix una característica específica dins d'aquesta producció. Això ha estat documentat tant a la vil·la del Mas d'en Gras (Jàrraga 2003, 141-142 i 170, fig. 20; Jàrraga i Sánchez 2008, 110-111) com a la dels Antigons i Sota la Timba del Castellot (Riudoms).

En tot cas, aquestes ceràmiques tarraconenses (incloent-hi les peces decorades) les tenim documentades en contextos d'inici del segle III, però no tenim dades que ens permetin documentar-les en fases anteriors.

A més d'aquests materials, hi ha un tipus de cassola que està distribuïda per tota la costa catalana i que correspon al que hom anomena **tipus Llafranc**; la tenim documentada al jaciment dels Antigons. No sabem encara si procedeix d'un sol centre de producció, encara que tot indica que és una forma que es generalitza al llarg del segle II, i que degué produir-se en diverses terrisseries.

En resum, la ceràmica comuna és un tipus ceràmic que encara està en bona part per sistematitzar, però que a poc a poc anem coneixent millor. En tot cas, els jaciments de Mas d'en Gras i els Antigons han permès conèixer prou bé la facies d'inicis de l'època severiana. Tanmateix, en l'àmbit de les prospeccions és un material poc agraït per la seva fragmentarietat i manca de definició tipològica, i pel fet que, a diferència de les ceràmiques fines, no pot ésser sotmesa a un tractament estadístic.

Les llànties

Tot i que ja s'ha indicat més amunt la problemàtica que presenten aquests materials, per la seva fàcil fragmentació, una vegada més els jaciments del Mas d'en Gras i (especialment) els Antigons ens han permès documentar materials clarament atribuïbles al segle II i, especialment, inicis del III. El tipus de llàntia que es generalitza en aquesta època és la **Dressel 20**, també anomenada llàntia de disc, per la presència d'un disc de grans dimensions que n'és característic. També s'han documentat al jaciment del Mas d'en Toda (Riudoms). Al Mas d'en Gras hem pogut identificar també un fragment de la forma Dressel 19 (Járrega 2003, 140; 162, fig. 12, núm. 4; Járrega i Sánchez 2008, 95; 102, fig. 84, núm. 4).

Les Dressel 20 són produccions itàliques que ben aviat s'imitaren als tallers africans. Sovint porten segells amb el nom del terrisser al fons extern, la qual cosa ens ajuda a conèixer la comercialització d'aquests materials. Aquests segells s'han documentat al jaciment dels Antigons, on tenim documents els textosRAC (que es pot llegir sens dubte com a [CIVND]RAC), [MA]VRI/[CI] (que es pot atribuir a *Mauricus* o *Mauricius*), AV (en nexa), IVCCE i LVCC... (que es poden interpretar com a *Luccet*), L. FA..... (que podria correspondre a la marca LFABRIAEVEL, la LFABHERACLI LFABLAET o LFABRICMAS; vegeu Bonnet 1988, 170), a més dels segells fragmentaris A...., IVO?, ENO....O?, ACR..., HO. IR? ...R..., IVIM i ...IVM, i altres d'il·legibles.

A més de les esmentades, al jaciment dels Antigons s'han documentat dos margos, amb protuberàncies perpendiculars al disc, que podem classificar dins

la forma Dressel 5 C o bé la Dressel 6. Al mateix jaciment s'ha trobat una nansa i margo de llàntia amb glòbuls motllurats, i quatre fragments de margos de llànties de glòbuls. Tot i que hi ha alguns tipus anteriors que presenten decoracions de perletes al margo (Casas i Soler 2006a, 84-85), almenys el fragment de nansa i margo correspon probablement al tipus Dressel 30, equivalent al tipus R de la tipologia de Bailey (1980), anomenat també *fat globular* o *kugel-form*, que es produí inicialment a Itàlia i es va imitar posteriorment al nord d'Àfrica. Es data en el segle III i inicis del IV; s'ha suggerit que es podria haver originat al segle II, però sembla més aviat que devia aparèixer vers mitjan segle III (Rickman Fitch i Wynick Goldman 1994, 205), cronologia que podria endarrerir-se, tenint en compte que als Antigons aparegueren en el context de l'abocador. D'altra banda, un exemplar sencer d'aquest tipus s'ha trobat a Empúries, amb una datació en la segona meitat del segle II o inicis del III (Casas i Soler 2006a, 170 i lám. XLV, núm. G782), la qual cosa creiem que confirma aquesta datació.

Finalment, també als Antigons es va trobar un fragment de margo corresponent a una llàntia vidrada, producció aparentment del Laci o la Campània, que presenta una datació dels segles I-II (Beltrán 1990, 187; Casas i Merino 1990, 145). És interessant posar en relleu que una llàntia gairebé sencera de la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) procedeix en part d'un context tancat datable a final del segle II o inici del III (Casas i Nolla 1986-89). Aquesta llàntia es pot assimilar tipològicament a la Dressel 20. S'ha trobat una peça similar a Torre Llauder i un paral·lel exacte es coneix a Lió, datat també en un context de final del segle II o inici del III (Desbat 1986, 108, fig. 7), una producció d'origen itàlic (Picon i Desbat 1986, 125-127).

Al jaciment del Mas del Xaranga (Cambrils) s'ha trobat un fragment de llàntia de canal, del segle III. D'altra banda, al Mas de Valls (Reus) s'ha documentat un fragment de llàntia amb decoració de glòbuls al disc, que correspon als segles II-III.

En resum, podem afirmar que les llànties Dressel 20, tret d'alguns exemplars d'origen itàlic, probablement corresponen en la seva major part a l'àrea africana, i que permeten confirmar el gran impacte que els productes ceràmics nord-africans tingueren en la Mediterrània occidental durant el segle II i la primera meitat del III.

Les àmfores

El segle II i el període severià són el gran moment de difusió de les **àmfores olieres bètiques** de la forma **Dressel 20**, que assolien el *limes* germànic i Roma, on a partir de les deixalles d'aquestes es va formar el mont Testaccio. Tanmateix, aquestes àmfores, tot i que

no tenen una presència molt gran a Catalunya, sí que presenten una difusió digna de ser tinguda en compte, com es pot apreciar en l'estudi de Berni (1998). A l'àrea estudiada de l'*ager Tarraconensis*, la seva presència no és gaire important, quantitativament parlant (15 fragments entre segures i probables, tret del Mas d'en Gras i els Antigons), però està documentada als jaciments dels Masos (Cambrils), Mas de la Boella (Tarragona), la Buada (Reus; possible Dressel 20 B) i Mas de Valls (Reus; Dressel 20 D), Mas de Gomandí, Mas d'en Toda i Molins Nous (Riudoms; Dressel 20 E) i la zona de Vila-seca (Dressel 20 D i F).

D'altra banda, cal considerar que les àmfores per a salaons de la forma **Beltrán 2**, que s'originen en el segle I, circulen àmpliament durant la primera meitat del segle II, per la qual cosa fan de mal datar. A l'àrea estudiada la tenim constatada (com ja hem dit abans) als jaciments de CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils; Beltrán 2 B), els Antigons (Reus; Beltrán 2 B), Camí de Tarragona, prop del Mas del Belltall, i possiblement Mas del Cristià (la Selva del Camp), i la Canaleta i Mas d'en Gras (Vila-seca; Beltrán 2 B en ambdós jaciments). Cal tenir en compte també les àmfores bètiques de la forma **Dressel 7-11**; tot i que aquesta forma, com hem vist, va ser produïda a l'àrea tarraconense, el prototipus original és bètic, i eventualment també arriba a Catalunya. Si considerem les àmfores bètiques en el seu conjunt, en el cas del PAT, sobre 37 fragments tenim els valors següents:

Forma	Percentatge
Dressel 7-11	8,1 %
Beltrán 2	18,9 %
Dressel 20	40,5 %

Per tant, la presència d'àmfores bètiques no deixa de ser discreta, i en el cas de la Dressel 20 podem pensar que es dirigia bàsicament a altres mercats i que hi havia una important producció local d'oli. Pel que fa a les salaons, no sabem si hi havia també una producció local que expliqui l'escadussera importació d'aquestes àmfores, tot i que això també podria explicar-se per raons de mercat més àmplies.

Cal esmentar també la descoberta, per primera vegada en un context mediterrani, d'un exemplar d'àmfora lusitana produïda a la vall del Sado, corresponent a la forma Lusitana 3, que es data entre mitjan segle I i final del II o inici del III, i que s'ha trobat a la vila dels Antigons, probablement en el context del gran abocador d'inici del segle III. Aquesta àmfora sembla haver transportat salaons, amb la qual cosa es completa i diversifica el panorama de la importació esporàdica d'aquests productes, juntament amb el que s'envasava en les àmfores bètiques de la forma Beltrán 2.

Una producció que pren volada a partir d'època flàvia són les **àmfores vineres gal·les** de base plana (principalment la forma **Gauloise 4**), que en quantitats discretes arriben a les nostres terres entre final del segle I i la primera meitat del II. Aquesta producció ha estat documentada, a l'*ager Tarraconensis*, als jaciments de 3.3 (Alcover), els Antigons (Reus), el Mas d'en Gras (Gauloise 3 i, especialment, Gauloise 4) i la zona de Vila-seca (Gauloise 4, probablement de la Canaleta). Fins i tot s'ha arribat a detectar la producció d'àmfores Gauloise 4 a Catalunya, als forns de Llafranc (Baix Empordà) i Santa Maria de les Feixes (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Pascual 1977, 68-69, fig. 23; Nolla, Canes i Rocas 1982, 173 i 175-176). Un possible fragment de Gauloise 4 de producció catalana el trobem al jaciment de la Buada (Reus). Per tant, tot i que la seva dispersió a Catalunya encara està per estudiar, podem considerar que es tracta d'un tipus d'àmfores escassament distribuïdes aquí, possiblement per entrar en competència amb productes autòctons. Tanmateix, després farem esment de la poca quantitat d'àmfores que en general detectem en aquest període.

La primerenca arribada d'**àmfores africanes** a partir de final del segle II i inici del III sembla que la tenim documentada amb la descoberta d'àmfores de les formes Africana 1 i 2 en alguns jaciments:

3.5 (Alcover; forma Africana 1 B).

Els Antigons (Reus; Africana 1 A; Africana 2 A, B i C).

La Buada (Reus; Africana 2 C).

Mas del Rofes (Reus; Africana 1 o 2).

Mas de Barenys (Riudoms; Africana 2 C).

Molins Nous (Riudoms; Africana 1 B i Africana 2 D).

Mas de la Boella (Tarragona; Africana 1).

Mas d'en Gras (Vila-seca; Africana 2 A).

Tanmateix, el gran període de difusió de les àmfores africanes començà al segle IV, per la qual cosa la seva presència anterior és molt escadussera en comparació amb les altres produccions. Concretament, l'exemplar del Mas d'en Gras es pot identificar amb la variant Africana 2 A2 de la tipologia de Bonifay (2004, 111), que es data entre final del segle II i primera meitat del III, datació que correspon amb la de l'estrat (UE 55) on va aparèixer el fragment (Járrega i Sánchez 2008, 56; 107, fig. 89, núm. 9; 112, 119 i 121). A aquest període (sense descartar el segle IV) poden correspondre els altres exemplars esmentats més amunt, cosa que documentaria la primerenca arribada en època tardoantonina o severiana dels primers productes envasats en àmfores africanes.

Sobta, en l'abocador dels Antigons, datat a inici del segle III per les ceràmiques africanes de taula i cuina, l'escadussera presència de fragments d'àmfores. Aquest fet també s'ha documentat en altres contextos de la mateixa època, en altres llocs, com el Mas d'en Gras

(Járrega 2003; Járrega i Sánchez 2008). És possible que tot això indiqui una menor comercialització dels productes envasats en àmfores en aquesta zona i aquesta època, la qual cosa es pot deure a diversos factors, des d'una autosuficiència més gran a les zones receptores fins al possible desenvolupament d'altres contenidors que no deixen petja arqueològica, com els bocois de cuir o els barrils de fusta.

Tanmateix, darrerament s'ha pogut documentar una pervivència de les àmfores tarraconenses fins a almenys la primera meitat del segle III (Járrega i Otiña 2008). Aquestes corresponen a un tipus d'àmfora que hem proposat anomenar **Dressel 2-4 evolucionada**, i que té com a característiques un cos més robust i afusat que les Dressel 2-4 del segle I, unes nanses que poden ser bífides o semibífides i, un diàmetre de vora més gran i, com a element més característic, un perfil clarament quadrangular del llavi.

La Dressel 2-4 evolucionada (amb 59 fragments en aquest estudi, excepte els Antigons i el Mas d'en Gras) l'hem pogut constatar en contextos de final del segle II i inici del III a les vil·les dels Munts, a Altafulla (Otiña 2005, 95, 248 i 325; Járrega i Otiña 2008), Mas d'en Gras, a Vila-seca (Járrega 2003, 165, fig. 15, núm. 7 i 9; Járrega i Sánchez 2008, 105, fig. 87, núm. 7 i 9; 123-124; Járrega i Otiña 2008, 285) i els Antigons, al terme de Reus (Járrega i Otiña 2008, 285). Sense sortir de l'ager *Tarraconensis*, a l'àrea prospectada per l'equip de Carreté, Keay i Millett als anys noranta del segle XX també se'n troben exemplars (Carreté, Keay i Millett 1995, 104). També s'ha pogut documentar en contextos medioimperials a la costa catalana, com *Barcino* i Veral de Vallmora, a Teià (Járrega i Otiña 2008, 285). Darrerament s'ha publicat un exemplar clarament atribuïble a aquesta forma trobada a l'interior peninsular, a *Uxama* (Burgo de Osma, Soria), en un context datat en el segle III, sembla que vers els anys centrals o la segona meitat d'aquest segle (García, Sánchez i Burón 2008, 279, fig. 5). Per tant, aquestes dades ens permeten constatar tant una difusió més important del que hom podia pensar (ja que es transportà, ni que fos esporàdicament, vers l'interior d'*Hispania*), com una probable perduració cronològica vers els anys centrals o fins i tot la segona meitat del segle III.

A més dels jaciments abans esmentats, s'han documentat exemplars de Dressel 2-4 evolucionada als jaciments següents:

- Riudarenes II (Constantí).
- Sant Llorenç (Constantí).
- La Buada i Mas de Valls (Reus).
- Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms).
- L'Hort del Pelat, Mas de Gomandí, Molins Nous i Sota la Timba del Castellot (Riudoms).
- Barranc de la Donzella (Salou).
- La Canaleta (Vila-seca).

Pel que fa al cas de Riudarenes II, es tracta d'un exemplar sencer que, tot i que no hem pogut veure, a jutjar pel dibuix publicat (Papiol 1973-74, 255), pel seu perfil fusiforme i les àmfores bífides poc marcades, així com per l'aparent vora de secció quadrangular, sembla correspondre a la forma Dressel 2-4 evolucionada. A més, es va trobar juntament amb un exemplar sencer d'àmfora sud-hispànica de la forma Almagro 50 / Keay 16, que començà a produir-se al segle III, la qual cosa referma la possibilitat que efectivament es tracti d'un exemplar tardà.

Restava per esbrinar la relació que té aquesta forma amforal amb la Dressel 2-4 clàssica, així com la geografia de les àrees productores. Tot i que no podem demostrar que es produïssin a l'ager *Tarraconensis*, això sembla molt probable, ja que les característiques de la pasta són idèntiques a les de la producció tarraconense del segle I, i l'hem documentat en superfície en jaciments on hi havia terrisseries que produïen la Dressel 2-4 d'època julioclàudia, concretament a la Buada i el Mas de Gomandí, així com (i especialment) a Sota la Timba del Castellot. Això permet fer pensar que aquestes àmfores es produïen també en aquests tallers. Per tant, resta per esbrinar la solució de continuïtat amb la producció d'àmfores del segle I, ja que s'havia afirmat que el taller de Mas d'en Corts / les Planes del Roquís deixà de produir àmfores en època flàvia (Vila-seca i Adiego 2000, 278-279).

En tot cas, la documentació, cada vegada més abundant, d'exemplars de Dressel 2-4 evolucionada permet documentar arqueològicament la producció de vi tarraconense en les èpoques antonina i severiana, i probablement més enllà. Seria interessant contrastar la presència percentual d'aquestes àmfores en relació amb les Dressel 2-4 del segle I, de vora de secció arrodonida o triangular. En aquest cas concret, considerant la gran quantitat de fragments documents als centres productors de la Buada (Reus), Mas d'en Corts i Mas de Gomandí (Riudoms), afegim aquests jaciments a la taula de percentatges entre les Dressel 2-4 que podríem anomenar «clàssiques» i les variants evolucionades:

Procedència	Percentatge de Dr. 2-4 clàssica	Percentatge de Dr. 2-4 evolucionada
PAT	98,5 %	1,4 %
Mas d'en Corts	87,3 %	12,7 %
Mas de Gomandí	91,9 %	8,1%
La Buada	93,3 %	6,7 %
Mas d'en Gras	84,8 %	15,2 %

En general, considerant tots els jaciments (incloses les col·leccions i exceptuant-ne els Antigons i el Mas d'en Gras) les variants antigues constitueixen el 94,4 % del total de 1.062 fragments, mentre que les evolucionades representen el 5,6 %. Això permet pensar en una important disminució de la producció, i que el període més important d'aquesta fou el segle I dC.

Els percentatges que acabem d'analitzar permeten constatar una important presència de la Dressel 2-4 evolucionada a l'*ager Tarraconensis*, amb la qual cosa podem documentar una clara continuïtat en la producció d'àmfores que envasaven vi tarraconense fins al segle III. Caldrà estudiar la seva possible difusió exterior, que ara per ara podem documentar a *Uxama*, com abans hem vist, la qual cosa permet pensar que es degué traslladar per l'Ebre o bé per terra, a través de la via *ab Italia in Hispanias*, que des de *Tarraco* partia vers l'interior peninsular (Roig 2004).

Aquesta pervivència de la forma Dressel 2-4 tarraconense, a través de tipus evolucionats, possiblement es pot confrontar amb altres exemplars que proposem anomenar **Dressel 2-4 evolucionada de producció itàlica**. Aquestes àmfores foren estudiades inicialment per Arthur (1987), que els va atribuir una cronologia medioimperial, a partir sobretot dels *tituli picti* amb dates consulars. D'altra banda, Clara Bencivenga (1987) va estudiar un conjunt d'àmfores reutilitzades en un complex funerari excavat a Gricignano (Caserita, Campània), que fou atribuït inicialment a l'època tardoantiga. Aquestes àmfores han estat localitzades, com a element d'importació, a la costa catalana, tant a la ciutat de Barcelona com a la necròpoli de Palmar Hotel, a Premià de Mar, comarca del Maresme (Coll i Jàrraga 1993). Inicialment, seguint Bencivenga, vàrem atribuir aquestes produccions a l'època tardoantiga; tanmateix, una revisió de la seva cronologia¹⁵ ens fa pensar que es deu tractar, en realitat, de produccions d'època medioimperial, datables vers l'època severiana i al llarg del segle III. A l'*ager Tarraconensis* n'hem localitzat uns pocs exemplars; concretament, una vora d'àmfora que pot assimilar-se a aquesta tipologia, del jaciment de Mas de Gomandí (Riudoms), que precisament fou un centre productor d'àmfores tarraconenses, i dues vores (una d'elles amb pasta de tipus DB) dels Antigons. A més cal tenir en compte que a la vila dels Munts (Altafulla) hi ha un altre exemplar d'aquestes característiques (Otiña 2005, 161 i 162, fig. 81), per la qual cosa podem afirmar que aquestes àmfores tingueren una distribució discreta però significativa a l'*ager Tarraconensis* vers el segle III.

Les dades que acabem de considerar demostren, com les troballes de Barcelona i de Premià de Mar, la importació d'àmfores itàliques (probablement vineres,

a jutjar per la seva tipologia) a la costa catalana durant el segle III, així com la continuïtat en l'arribada de productes amforals aliens als centres de producció del Camp de Tarragona, tal com succeïa al segle I, la qual cosa demostra que, tot i tractar-se de centres de producció d'àmfores vineres autòctones, se n'importaven d'altres àrees (la Laietània en el segle I, Itàlia en els segles II i III).

Valoració general del període

En resum, doncs, podem dir que el panorama ceràmic del segle II i la primera meitat del III està dominat per la presència massiva de produccions africanes (sigil·lada africana A, ceràmica africana de cuina, ceràmica comuna africana de pasta groga i de pasta vermella, llànties, àmfores) en unes quantitats que no tenen parí en cap altre moment (2.631 fragments a l'alt Imperi, 113 a l'alt o el baix Imperi i 480 al baix Imperi o la tardoantiguitat, d'un total de 3.224 fragments) ni cap altra producció de l'Imperi, i que constitueixen el 81,6 % del total. Al costat d'això, podem constatar una continuïtat de la sigil·lada hispànica (tot i que en menor quantitat que l'africana A), la presència esporàdica de ceràmica vidrada i coríntia romana, una producció (sembla que important) de ceràmica comuna produïda a l'*ager Tarraconensis*, una presència esporàdica d'àmfores bètiques (Beltrán 2 fins a mitjan segle II i Dressel 20), així com una pervivència (sembla que relativament important) de les àmfores tarraconenses, llavors en el tipus que anomenem Dressel 2-4 evolucionada.

Es constata una reducció en el nombre de produccions al llarg del segle II i inici del III, així com una clara estandardització d'aquestes, especialment en el cas de les sigil·lades africanes. Això marca un clar contrast amb el període anterior, on en poc temps hi hagué representades diferents vaixelles de taula de diverses produccions (sigil·lada itàlica, gèl·lica i hispànica; ceràmica de parets fines; fins i tot *terra nigra*), així com, segons sembla, una multiplicitat de centres de ceràmica comuna.

Es fa difícil establir comparacions amb el nucli urbà de *Tarraco*, per la manca d'estudis específics, ja que només s'han publicat algunes troballes aïllades. Tanmateix, s'ha excavat un conjunt, al número 32 de l'actual carrer del Gasòmetre, que es data a inici del segle II (García Noguera *et al.* 1997; Fernández i Remolà 2008, 91-95) i que, tot i no ser molt abundant pel que fa als materials, és molt interessant perquè se n'ha fet un estudi estadístic. Un altre conjunt, situat al carrer del Gasòmetre, núm. 18, s'ha datat a inici del segle III (Fernández i Remolà 2008, 95-98). El primer d'ambdós contextos permet comprovar la importància

15. L'atribució que fa Bencivenga d'un recipient que cobreix l'àmfora a la producció gèl·lica anomenada DSP ens sembla equivocada i, per tant, també la cronologia que se'n desprèn.

de la sigil·lada hispànica, que és el 65 % del total (com s'ha dit més amunt); tanmateix, tenint en compte la datació del context, no es pot descartar que bona part de la sigil·lada hispànica sigui d'aquest moment, però tampoc que es trobés en estat residual. És molt baixa la presència de sigil·lada africana A (només un 8 %, en contrast amb la ceràmica de parets fines, que arriba al 10 %). És possible que aquestes xifres, una mica atípiques pel que fa a aquestes darreres produccions, s'hagi d'explicar per la limitació de la mostra, com ho reconeixen els autors dels estudis corresponents. La ceràmica africana de cuina mostra una gran presència, ja que constitueix el 43 % de la ceràmica comuna, mentre que la ceràmica comuna local és el 57 %. Pel que fa a les àmfores, les que predominen (44 % del total d'aquestes) són les d'origen eivissenc, corresponents al tipus PE-25, seguides de les sud-hispàniques (26 %), del Mediterrani oriental (19 %) i del nord d'Àfrica (11 %). Crida l'atenció l'absència d'àmfores tarraconenses (la qual cosa, estranyament, no ha estat comentada pels investigadors que ho han publicat). No podem determinar si això es deu, una vegada més (i com sembla probable) a la limitació numèrica del conjunt, o bé a una disminució real d'aquests productes, o al fet que, per tractar-se d'un material d'exportació, és lògic no trobar-les al nucli urbà.

El context del carrer del Gasòmetre, núm. 18, sí que resulta més fiable, ja que s'han comptabilitzat 1.296 individus. En aquest context, pel que fa a la ceràmica fina, domina clarament la sigil·lada africana A (51 % del total), seguida de la sigil·lada hispànica (38 %), amb una presència de sigil·lada africana C (4 %) i de sigil·lada indeterminada (7 %). Per tant, tot i una pervivència important de la sigil·lada hispànica (que podria ser en part residual), resta clara la preponderància en aquest període de la sigil·lada africana A. La presència de sigil·lada africana C creiem que permet datar el context vers el segon quart o mitjan segle III, però no a inici d'aquest, ja que en contextos d'aquest període, com el de l'abocador de la vil·la dels Antigons i els estrats d'abandonament dels banys de la del Mas d'en Gras (Járrega 2003; Járrega i Sánchez 2008), aquesta producció hi és pràcticament absent. Segueix essent important la presència de la ceràmica africana de cuina (42 % de la comuna), tot i que la ceràmica comuna d'origen local o regional és encara més abundant (58 %). Les àmfores presenten un panorama força variat, encapçalat per les produccions sud-hispàniques (46 % del total de les àmfores), seguides per les tarraconenses (13 %), africanes (11 %), del Mediterrani oriental (7 %), itàliques (4 %) i gal·les (2 %). Per tant, es constata un augment de les produccions africanes, un clar domini de les sud-hispàniques (Almagro 50 i Dressel 20) i una presència discreta (tot i que estigui en segon lloc) de les tarraconenses, que aquí resulta més significativa, tenint en compte que la mostra material és força elevada.

Per tant, els resultats del nucli urbà i de l'ager *Tarraconensis* presenten uns resultats similars, amb una important implantació de les ceràmiques africanes, una continuïtat de la sigil·lada hispànica i una diversificació de les àmfores, amb presència de productes sud-hispànics i africans, tot i que amb un manteniment de les àmfores tarraconenses. La menor incidència d'aquestes darreres al nucli urbà podria correspondre tant a una disminució de la producció com a una menor presència d'aquests materials a la ciutat, en el cas que es dediquessin a l'exportació. En el cas del territori rural és força difícil (a causa de la manca d'estratigrafies) identificar les produccions del segle II, tot i que l'aparició de la Dressel 2-4 evolucionada permet documentar una producció d'aquest període.

La crisi del segle III

L'anomenada crisi del segle III, en la qual no entrem, sembla que afectà greument l'ager *Tarraconensis* (Járrega 2008). A nivell ceramístic, i quan tractem amb materials fora de context (com pràcticament tots els que estudiem aquí) és força difícil identificar materials que es puguin datar amb precisió en aquests moments, sobretot pel fet que les formes d'aquest període tingueren una llarga durada. Així, la **sigil·lada africana C** (sobretot la forma Hayes 50) aparegué en el segon quart del segle III i durà fins ben entrada l'època constantiniana, sense variacions tipològiques importants. El mateix podem dir de la **ceràmica africana de cuina** que, tot i que la seva difusió massiva sembla acabar o disminuir vers la meitat del segle III, té una continuïtat posterior amb les mateixes formes. D'altra banda, tot i que sembla que l'àmfora Dressel 2-4 evolucionada té una perduració fins a mitjan o la segona meitat del segle III, no podem documentar-ho per l'absència de variants específiques per al període i de contextos arqueològics determinants.

Els únics casos de ceràmiques que podríem (i encara amb reserves) atribuir a aquest període són dos plats sencers de la forma Hayes 50 de la **sigil·lada africana C**, trobats a la vil·la dels Antigons a l'interior de sengles canalitzacions, per la qual cosa es podrien interpretar com a relacionades amb l'amortització d'aquestes. Tanmateix, ja hem dit que la durada d'aquesta forma és molt gran, així que no podem datar amb certesa l'abandonament d'aquests desguassos, ni relacionar-los amb les convulsions que sofreix l'ager *Tarraconensis* en la dècada dels anys 260.

La sigil·lada africana C la tenim documentada (amb un total de 70 exemplars) als jaciments següents:

Els Masos (Cambrils; forma Hayes 45).

Mas Rovira (Cambrils; Hayes 50).

Mas del Xaranga (Cambrils; Hayes 50 A).

Mas dels Frares (Constantí).

Els Antigons (Reus; Hayes 45 A, 50 A i possible Hayes 173 o 174).

La Buada (Reus), Mas de Valls (Reus; Hayes 45 A i 50 B).

Mas de Don Felip (Riudoms; possible Hayes 50).

L'Hort del Pelat (Riudoms).

Molins Nous (Riudoms; Hayes 50 A i B).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp).

Mas Nolles (la Selva del Camp).

Prat (la Selva del Camp; Hayes 45).

Mas de la Boella (Tarragona; Hayes 45 i 50).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; Hayes 50 A).

Els Aragalls (Vila-seca).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca; Hayes 50 A).

Mas d'en Gras (Vila-seca; un sol fragment, de la primera meitat del segle III, a jutjar pel context).

Tanmateix, no és possible, per les raons abans esmentades, donar una cronologia concreta a aquestes troballes, que poden ser de qualsevol moment dins els tres primers quarts del segle III o correspondre ja al segle IV.

Cal dir que hi ha una sèrie de materials de cronologia dubtosa entre l'alt Imperi i l'antiguitat tardana, la qual cosa es deu, per una part, al fet que es tracta de fragments poc característics, i d'altra banda (i principalment) de materials coneguts per referències bibliogràfiques que no hem pogut contrastar. La seva incidència resta reflectida en la fig. 8 (per exemple, TS africana, sense més concrecions).

Valoració general del període

Igual que passa amb el període, de difícil interpretació històrica, el panorama ceramístic de l'època no ajuda gaire a conèixer-lo.¹⁶ El fòssil director d'aquest període és bàsicament la sigil·lada africana C, però com que arriba també al segle IV és molt difícil atribuir aquestes ceràmiques al segle III. Al nucli urbà de *Tarraco* sí que s'han pogut excavar estrats de destrucció relacionats sens dubte amb la incursió dels francs, que es va produir probablement l'any 264 (Járrega 2008b). Malauradament, els materials ceràmics d'aquests contextos no han estat fins ara objecte de cap estudi. Per tant, el segle III continua essent un període molt mal caracteritzat, del qual poca cosa podem dir i sobre el qual no es poden fer estadístiques fiables.

L'antiguitat tardana

El període tardoantic, tant el que fa referència al baix Imperi (segle IV i primers tres quarts del V) com a l'època visigòtica (del darrer quart del segle V fins al segle VII i inici del VIII) resulta molt menys conegut que les etapes anteriors, ja que es produí (sembla que al llarg del segle III) un procés de despoblament i de concentració de població, la qual cosa implica un menor nombre de jaciments. D'altra banda, el volum de les

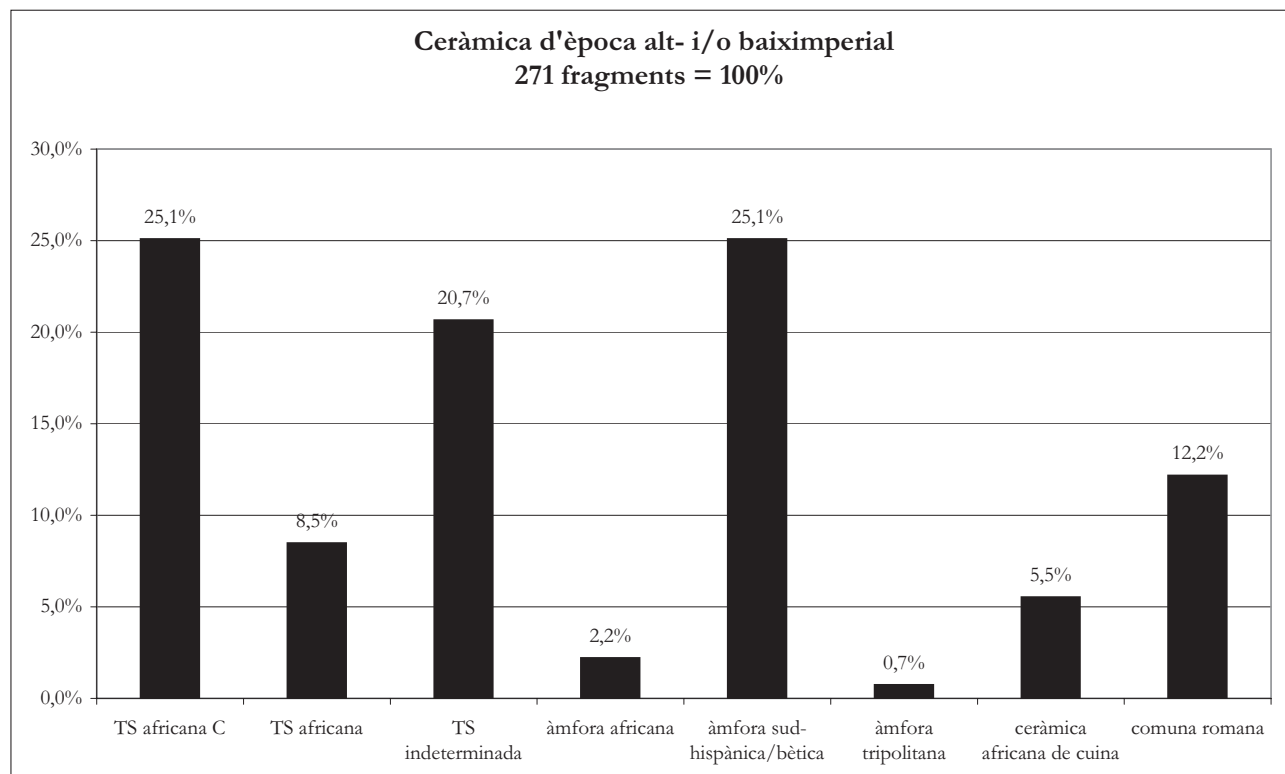

Figura 8. Ceràmica d'època alt- i/o baiximperial.

16. Un estudi de conjunt sobre la crisi del segle III a la zona sud del *conventus Tarraconensis*, que abasta en part el territori de *Tarraco*, es pot consultar a Járrega 2008b.

importacions també és menor que en etapes anteriors, fet que dificulta la identificació de materials d'aquesta època en prospeccions superficials. Una mostra clara de tot això és el cas del jaciment de les Bassasses (Cambrils), on les prospeccions arqueològiques han permès constatar només materials d'època republicana i altimperial, mentre que les recents excavacions han permès documentar-hi algunes escadusseres restes tar-doantigues.

La disminució de poblament no és la mateixa en els diferents territoris; en el cas de l'*ager Tarraconensis* sembla que és del 58 % aproximadament. Només les vil·les més importants semblen perdurar, d'acord amb la concentració de poblament abans esmentada. Pel que fa a les ceràmiques, la disminució és també força important. Si considerem la calibració per èpoques que s'ha indicat a la figura 2 bis, es podrà comprovar que els materials baiximperials i tardoantics constitueixen tan sols el 2,8 % dels estudiats i datats, davant del 41,8 % de l'alt Imperi. El volum de materials recollit és força irregular. Una visió global la tenim a la fig. 9. Cal tenir en compte que d'alguns assentaments importants d'aquesta època, com Centcelles o Parets Delgades, no hem estudiat els materials de les excavacions, que semblen no haver estat gaire abundants i que romanen pràcticament inèdits.

D'altra banda, els jaciments dels Antigons (Reus) i Molins Nous (Riudoms) presenten una fase tardoantiga que ha permès documentar materials d'aquesta època, així com Sota la Timba del Castellot (tam-

bé al terme de Riudoms). Tot i que corresponen a excavacions no gaire metòdiques i fetes de vegades en condicions difícils (com la dels Antigons), varen aportar grans quantitats de materials, per la qual cosa l'elevat volum d'aquests pot portar a confusió si es compara amb el dels materials procedents de les prospeccions.

La vaixella de taula

L'època tardoantiga continuà sent una època de domini aclaparador de les ceràmiques africanes, tant de les sigil·lades (les formes avançades de la sigil·lada africana C, la C tardana i, especialment, la D), i com veurem més avall de les àmfores africanes. Juntament amb aquestes, però, n'hi haurà d'altres, la qual cosa ens permet comprovar que l'antiguitat tardana és un període de més gran diversificació comercial, en contrast amb l'estandardització dels segles II i III.

Com hem dit més amunt, les formes clàssiques de la sigil·lada africana C (especialment la Hayes 50) es produïen encara durant la primera meitat del segle IV, raó per la qual no les podem datar amb precisió quan manquen contextos estratigràfics. Una altra cosa es pot dir de la producció que hom pot anomenar **sigil·lada africana C tardana**, de la qual s'han volgut diferenciar diverses variants (C3, C4 i C5; vegeu [Atlante] 1981). Aquesta producció correspon a l'àrea avui tunisenca de la Bizacena, on s'havia produït la sigil·lada africana C clàssica. Aquesta producció, que es data des de mitjan segle IV fins a la meitat o final del segle V (només en al-

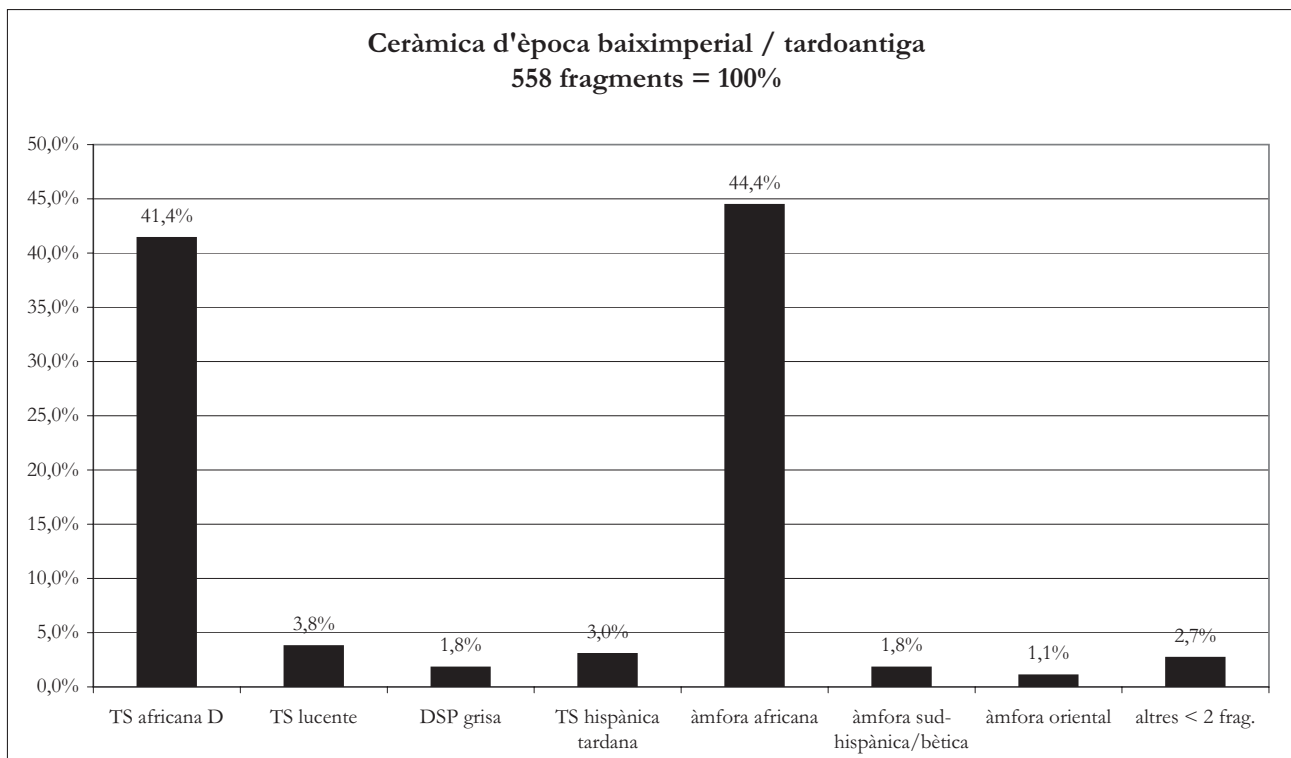

Figura 9. Ceràmica d'època baiximperial/tardoantiga.

guns casos) ofereix plats (alguns amb decoració aplicada), copes i bols amb una tipologia pròpia; tanmateix, no és gaire abundant.

La sigil·lada africana C tardana la tenim constatada només a la Buada (Reus; possible Hayes 73) i a la vil·la dels Aragalls (Vila-seca; forma Hayes 73). Aquesta producció constitueix el 2,9 % de la sigil·lada africana C. També n'hi ha als Antigons (Reus), on tan sols en coneixem tres exemplars, corresponents a les formes Hayes 71 A, 72 i 73.

La ceràmica fina majoritària a l'*ager Tarraconensis* i arreu del Mediterrani occidental durant l'antiguitat tardana és la que hom anomena **sigil·lada africana D**. Els percentatges que podem contrastar en aquest cas són els del conjunt del PAT i de la vil·la dels Antigons, que considerem en relació amb el conjunt de ceràmiques fines de taula d'època tardoantiga:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	231	65,5 %
Els Antigons	585	43,7 %

Per tant, el percentatge és més baix que al conjunt del PAT, tot i ser també considerable, però en aquest cas no arriba a la meitat. Aquesta producció, del nord de la Tunísia (es coneixen els tallers d'Oudna, el Mah-rine, etc.), per tant, de la mateixa àrea on es va produir la sigil·lada africana A, tingué una cronologia molt dilatada, des de final del segle III o inici del IV fins ben entrat el segle VII. Durant aquest llarg període va passar per diverses fases de producció i comercialització, la qual cosa es reflecteix en una variació dins el seu repertori formal.

La sigil·lada africana D es documenta als jaciments següents:

Vil·la romana d'Alforja (Alforja).

CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils).

El Cap de Sant Pere (Cambrils; formes Hayes 59 i 87 A).

Mas del Xaranga (Cambrils; fons de forma antiga de la producció, Hayes 58 a 64; forma Atl. LIII, 8-14).

Les Gavarres II (Constantí; Hayes 61 A).

Els Masos (Cambrils).

Mas d'en Bosch (Constantí; possible Hayes 58).

Mas dels Frares (Constantí; Hayes 91).

Mas Rovira (Cambrils; Hayes 61 A i 67).

Mas de Serapi (Constantí).

Riudarenes I (Constantí; Hayes 59).

Sant Llorenç (Constantí).

Sant Pol (Constantí; Hayes 67 i 91 A, B o C).

Els Antigons (Reus; Hayes 50 B, 56, 58 B, 59 A, 60, 61 A i B, 61 B/2, 63, 64, 65, 67, 76, 78, 79, 80 A

i B, 81 A, 87 B, 91 A o B, 91 B, C i D, 93 B, 94, 99, 105 i Ostia III, 128).

La Buada (Reus; Hayes 59, 61 B i 67).

Mas de l'Ambrós (Reus; Hayes 59 B).

Mas d'en Rofes (Reus; Hayes 67, 80 B i probable 99).

Mas de Valls (Reus; Hayes 58 B, 59, 61 A i B, 67, 76 i 91 A, B o C, i decoració estampada de l'estil A de Hayes).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; possible Hayes 59).

L'Hort del Pelat (Riudoms; peu de formes antigues, Hayes 58 a 64; Hayes 67).

Mas de Gomandí (Riudoms; Hayes 58, 59 o 76; Hayes 63 variant).

Mas d'en Toda (Riudoms; Hayes 58, 67 o 76, 87 B i 91).

Molins Nous (Riudoms; Hayes 58 B, 61 A i B, 80 A i B, 81 B, 87 B, 91 A o B, i decoració estampada de l'estil A de Hayes).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Hayes 58 B, 59, 76 i 104 A).

Barranc de Sales (la Selva del Camp).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Hayes 32/58 i 59 B).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Hayes 58 B i 103 A, i possible Hayes 59; decoració estampada estil A de Hayes).

Prat (la Selva del Camp; Hayes 59 i decoració estampada de l'estil A de Hayes).

Mas de la Boella (Tarragona; Hayes 59 i 76), el Cogoll (Vilallonga del Camp; Hayes 61 A).

Els Aragalls (Vila-seca; Hayes 59 i 91 A, B o C).

Carrer 11 de Setembre (Vila-seca; Hayes 32/58).

Cal afegir-hi un perfil sencer de plat de la forma Hayes 105 procedent de la col·lecció Ferrando de Vila-seca; tot i que en l'etiqueta que acompanya la peça està escrit «Callípolis», la presència de concrecions força evidents demostra que es tracta d'una peça d'origen submarí, potser trobada davant del jaciment de la Pineda, també anomenat «Callípolis».

La primera fase de la producció de la sigil·lada africana D és la que podríem definir pròpiament com a baiximperial, ja que s'origina a final del segle III i s'allarga fins a mitjan segle V. Dominen, en aquest període, els plats de grans dimensions, amb un fons sense peu, només un simple ressalt que el separa de la paret (Hayes 58 a 64); posteriorment aparegueren algunes formes amb un petit repeu (formes Hayes 67 i 76) i amb visera (Hayes 91 A i B). Generalment, aquest és el període d'una difusió més gran de la sigil·lada africana D; és una mica problemàtic el cas de les formes Hayes 91 A i B, que sembla que seguiran produint-se al llarg del segle V. Val a dir que aquesta fase és contemporània d'una de determinada de les àmfores africanes, com després veurem.

Les formes d'aquesta primera fase de la producció les tenim constatades a pràcticament tots els jaciments esmentats. Els seus 90 fragments corresponen al 71,4 % de les formes de la sigil·lada africana D, sense comptar-hi els Antigons. Apareixen també a la Buada i Mas de Valls (Reus), l'Hort del Pelat, Mas d'en Toda i Molins Nous (Riudoms) i Mas Nolles i Prat (la Selva del Camp), alguns exemplars (13 fragments) amb decoració de l'estil A de Hayes, consistents generalment en palmetes i motius geomètrics, com cercles concèntrics i escacats. Podem concloure, a partir d'aquestes dades, que el segle iv i la primera meitat del v foren el moment de màxima difusió de la sigil·lada africana D a l'*ager Tarraconensis*, com passa arreu de la nostra costa.

La segona fase de la sigil·lada africana D correspon a la segona meitat del segle v i la primera del vi, és a dir, al període del regne vàndal de Cartago. El paper en el comerç de la invasió d'aquella ciutat africana pels vàndals l'any 439 ha estat molt discutit, ja que s'ha suposat que representà un estroncament del comerç al Mediterrani occidental. Això degué produir-se al principi, però el seu abast és discutible, i resulta problemàtic d'analitzar davant l'absència de fàcies ceràmiques i contextos estratigràfics clarament datables en aquest període. Tanmateix, si es va produir aquesta inestabilitat, va durar només uns anys, perquè ja vers el darrer quart del segle v trobem una nova fase productiva (tant de sigil·lades com d'àmfores) amb un nou repertori formal que indica canvis en l'estratègia comercial.

Sabem per les fonts que el regne vàndal intentà aprofitar les estructures preexistents de l'Imperi romà i constituí una entitat política força ben organitzada, a la qual no ha fet justícia el sentit que el mot *vàndal* ha tingut posteriorment. Per tant, és perfectament lògic que el comerç africà experimentés una important represa, alliberat ara de les obligacions de l'*annona* i capacitat per dedicar-se, per tant, al comerç lliure. La bona entesa entre els vàndals d'Àfrica i els visigots d'*Hispania* degué facilitar aquests contactes.

Del període anterior a l'època vàndala se'n segueix produint la forma Hayes 91 B, però ara apareix la C, amb una vora més vertical. A principi del segle v comencen a produir-se els bols Hayes 80 i 81. D'altra banda, en aquest període apareixen alguns bols que continuen produint-se en el període següent, concretament les formes Hayes 87 A i B, 93, 94 i 99, a més d'altres (Hayes 12, 88, 95, 96 o 97) que no tenim constatades als contextos aquí estudiats. També apareix en aquest moment la forma Hayes 104 A, que serà una de les més característiques en la fase següent. L'estil decoratiu d'aquest període (Hayes E-1) consisteix en petits elements figurats (i que es troben sobretot en la forma Hayes 99), que alhora és el característic d'aquest període.

Les formes esmentades (excloent-ne la Hayes 104 A) les tenim constatades als jaciments del Cap de Sant

Pere (Cambrils), els Antigons i Mas del Rofes (Reus) i Mas d'en Toda i Molins Nous (Riudoms). Corresponen al 15,1 % dels 126 fragments de formes de la sigil·lada africana D, exclòs els Antigons. Per tant, aquestes xifres apunten vers una davallada de les importacions, almenys en l'àmbit rural.

Un tercer període es pot datar entre el segon quart o mitjan segle vi i final d'aquest segle. Les formes són grans plats, generalment decorats (Hayes 103 A i B i 104 A i B); es detecta una continuïtat de les formes Hayes 93, 94, 95, 96, 97 i 99. La decoració estampada (formes Hayes 104 A i B) correspon a l'estil E2 de Hayes, consistent en representacions figurades de grans dimensions, i de temàtica gairebé sempre cristiana (sants, creus, crismons...). Correspon potser als darrers anys del regne vàndal, i especialment a l'època del domini bizantí, a partir de la conquesta de Cartago l'any 534. Coincideix amb una fase important de les àmfores africanes.

Les formes d'aquest període ja són molt menys abundants; només hem trobat un fragment de Hayes 103 A, un altre de Hayes 104 A i dos dubtosos de Hayes 93 o 99 i 99, respectivament. Aquests exemplars els trobem als jaciments de Mas del Rofes (Reus) i Mas d'en Toda (Riudoms), ja considerats en el grup anterior, i Sota la Timba del Castellot (Riudoms) i Mas Nolles (la Selva del Camp). Tanmateix la seva representativitat és molt baixa, ja que se situa al voltant del 2 %, per la qual cosa podem afirmar que durant el domini bizantí a Cartago la sigil·lada africana D tingué ja molt poca difusió a l'*ager Tarraconensis*, cosa que (a manca de dades quantitatives conegudes) podem generalitzar a tota la costa catalana.

La darrera fase de la producció de la sigil·lada africana D correspon només ja a unes poques formes (Hayes 104 C, 105, 107, 108, 109 i 91 D), sense cap tipus de decoració, i que gairebé no tenim representades en els contextos que estudiem, com s'explica més avall. Corresponen a final del segle vi i especialment al segle vii, sobretot durant la primera meitat. Són relativament abundants a Cartagena, que correspon a la ciutat més important de la província bizantina de *Spania*, però a les zones situades més al nord són molt escadusseres. Aquest fet podria explicar-se per la rivalitat entre bizantins i visigots (que, però, no es fa palesa en el període anterior) o deure's també a altres motius.

D'aquest període pràcticament no en tenim cap exemplar a l'*ager Tarraconensis*. Podem esmentar únicament el plat de procedència submarina de la forma Hayes 105 esmentat més amunt, que sembla que prové de la costa de Vila-seca, a més de la possible presència als Antigons de la forma Hayes 91 D.

Pot ser interessant comparar la incidència conjunta dels tres grans tipus de vaixel·la de taula africana, les sigil·lades africanes A, C i D. La primera és el 76,5 %, la sigil·lada africana C constitueix el 5,5 % i la sigil·

lada africana D és el 18 % del total de 1.278 fragments d'aquestes tres produccions, exclòs el material dels Antigons. Això ens il·lustra clarament sobre la davallada en el volum de les importacions entre l'alt Imperi i l'antiguitat tardana, tot i que també s'ha de tenir en compte la disminució del poblament i, per tant, el menor nombre de jaciments on es poden trobar aquestes ceràmiques.

D'altra banda, la sigil·lada africana D, en relació amb les altres ceràmiques fines tardoantigues (sigil·lades africana E, hispànica tardana, *lucente* i xipriota, a més de la DSP), constitueix el 81,9 % dels 281 fragments recollits, exclòs els Antigons. Per tant, es constata també aquí el mateix que arreu de l'àrea costanera, és a dir, un evident predomini de la sigil·lada africana D.

Val a dir que esporàdicament hom ha pogut documentar, sobretot a la zona central de la costa catalana però també a Tarragona, una imitació de la sigil·lada africana D, el centre (o centres) de producció de la qual no ha estat localitzat. Es pot datar en la primera meitat del segle iv, ja que sempre imita formes d'aquesta cronologia. Al jaciment dels Antigons hem documentat un exemplar que es pot relacionar amb la forma Hayes 59.

Una producció de vaixel·la de taula molt emparentada amb la sigil·lada africana D és l'anomenada **sigil·lada africana E** ([*Atlante*] 1981), produïda també en tallers tunisencs, però amb algunes petites diferències físiques i tipològiques. La cronologia general d'aquesta producció és paral·lela a la de la fase expansiva més gran de la sigil·lada africana D, és a dir, el segle iv i la primera meitat del v. Tanmateix, la seva difusió exterior és molt minsa, tot i que se n'han trobat alguns exemplars a *Hispania*, i concretament a Catalunya, on la tenim documentada a *Barcino*, Barrugat (Tortosa, Baix Ebre) i Vilardida (Alt Camp) (Járrega 1993). A l'àrea estudiada hem localitzat un fragment de la forma Hayes 70, trobat al jaciment de Mas Rovira (Cambrils).

Com s'ha dit més amunt, el període tardoantic mostra, malgrat la preponderància de les sigil·lades africanes, una diversitat molt més gran que en el període precedent. Efectivament, hi ha materials d'altres procedències. Concretament, del sud de la Gàl·lia provenen les produccions anomenades sigil·lada *lucente* i DSP.

La **sigil·lada lucente**, anomenada així pels reflexos d'aparença metàl·lica que acostuma a tenir la seva engal·ba exterior, és una producció del sud de la Gàl·lia que es data entre final del segle iii i inici del v. Correspon gairebé sempre a formes tancades, que podem considerar bols o tasses. Les seves formes més característiques són les Lamboglia 1/3 i 2/37, caracteritzades per una vora ametllada i diferenciades només per la paret carenada de la primera i arrodonida de la segona, per la qual cosa, quan es troben només vores, no podem fer distincions entre ambdues formes.

Aquesta producció es distribueix força àmpliament per la costa catalana i arriba fins a València; a Tarragona, al context del carrer de Vila-roma, se n'han trobat

exemplars que es poden datar en el segle v (TED'A 1989). A la zona estudiada de l'*ager Tarraconensis* la trobem als jaciments següents:

Vil·la romana d'Alforja (Alforja; Lamb. 1/3 o 2/37).

Mas del Xaranga (Cambrils; Lamb. 1/3).

Mas dels Frares (Constantí; forma Lamb. 1/3 o 2/37).

Sant Pol (Constantí).

Els Antigons (Reus; Lamb. 1/3 i 1/3 o 2/37).

Mas de Valls (Reus; Lamb. 1/3 o 2/37).

Mas d'Antoni Corts / les Planes del Roquís (Reus-Riudoms; Lamb. 1/3 o 2/37).

Mas d'en Toda (Riudoms; Lamb. 1/3 i possible Portout 31 o 33?).

Molins Nous (Riudoms; Lamb. 1/3 i 1/3 o 2/37).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Lamb. 1/3 o 2/37).

També podem esmentar dos possibles fragments d'aquesta producció trobats als jaciments d'Hostal Don Juan (Cambrils) i Mas de l'Ambrós (Reus).

La sigil·lada *lucente* té una incidència percentual (en relació amb la resta de ceràmiques fines tardoantigues) molt baixa:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	281	7,5 %
Els Antigons	83	11,2 %

En el cas dels Antigons la seva representació és una mica més elevada que al conjunt de l'*ager Tarraconensis*, però també cal dir que en aquest cas hi ha una mostra més reduïda. En tot cas, podem dir que la seva representativitat gira entorn del 10 % de les ceràmiques fines tardoantigues (entre el 7,5 i el 11,2 %).

L'anomenada (creiem que amb poca fortuna) DSP és també una producció gal·la d'època tardoantiga. Aquesta denominació encunyada per J. i Y. Rigoir (1987) significa «*dérivées des sigillées paléochrétiennes*», denominació que ens sembla equívoca, perquè no queda clar si fa esment d'unes derivades de les sigil·lades que són paleocristianes (denominació que, en aquest cas, sembla poc afortunada) o derivades de les sigil·lades paleocristianes (és obvi que es fa referència a la primera opció, però tot i així ens sembla poc adient). Potser seria més adequat anomenar-les *ceràmiques gal·les tardoantigues*, però la denominació DSP ha fet fortuna en la bibliografia arqueològica, per la qual cosa ens veiem obligats a utilitzar-la.

Segons Rigoir, es defineixen tres àrees productives, que anomena llenguadociana, marsellesa i atlàntica. La tercera és més tardana (segle vi), però les altres dues, pròpies de finals del segle iv i de tot el v (no anant més enllà d'inicis del segle vi), són les que trobem a Catalunya. Val a dir que hi ha dos tipus de producció, l'oxi-

dant i el reduït, que donen lloc a ceràmiques d'engalba de color vermell o ataronjat i gris (de vegades tirant a negre), respectivament.

Tant les produccions de Marsella com les del Lenguadoc es troben en cert nombre a Catalunya; generalment, la producció majoritària és la grisa. D'altra banda, les formes més habituals són el plat de la forma Rigoir 1, els bols o copes de les formes Rigoir 2 i 3, i les copes Rigoir 6, 15 i 18. Totes elles acostumen a tenir una decoració estampada, sobre les vores i al fons intern en el cas del plats, i a la paret exterior en les formes tancades.

A l'àrea estudiada, aquesta producció presenta la distribució següent:

Producció oxidant

Els Antigons (Reus; formes Rigoir 1, 2 o 3, 15 i 18).

Molins Nous (Riudoms; forma Rig. 3).

Producció reductora

Els Antigons (Reus; formes Rigoir 1, 2 o 3, 6 A, 8, 15 i 18, i potser 24).

Mas de Valls (Reus; forma Rigoir 1).

Mas d'en Toda (Riudoms; possible Rigoir 1).

Molins Nous (Riudoms; Rigoir 6 i 15 A).

El percentatge (en relació amb la resta de ceràmiques fines tardoantigues) de la DSP a partir de la zona del PAT i dels Antigons és el següent:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	11	2,0 %
Els Antigons	25	3,3 %

Tot i que hi ha, curiosament (tenint en compte la importància de la col·lecció) molt menys exemplars als Antigons que al conjunt del PAT, la representació percentual és molt similar, al voltant del 2-3 %. Si diferenciem entre les produccions oxidant i reductora, els resultats són els següents:

Procedència	Percentatge d'oxidants	Percentatge de reduïdes
PAT	9 %	91 %
Els Antigons	40 %	60 %

Per tant, en aquest cas els resultats no són similars, però resta ben evident la preponderància de la producció reductora. Tot i que la mostra és relativament reduïda, això permet confirmar la superioritat numèrica de la ceràmica en cocció reductora.

D'altra banda, al Mas de Barenys (Riudoms) s'han documentat dos fragments de ceràmica grollera que semblen imitar les formes Rigoir 1 i 6 d'aquesta producció.

Una altra producció de vaixel·la, que d'alguna manera recull les tradicions altimperial, és la **sigil·lada hispànica tardana**. Tal com succeïa en la sigil·lada hispànica clàssica d'època altimperial, la seva presència es rarifica a la costa catalana en direcció nord, mentre que és més abundant a la zona de Tarragona i vers el sud, al País Valencià.

La solució de continuïtat entre la sigil·lada hispànica d'època altimperial i la producció tardoantiga no resta clara, i una vegada més manca saber què va succeir durant el segle III, si hi hagué algun «hiatus» o no. La llarga perduració de la forma anomenada Ritterling 8 de la sigil·lada hispànica és possible que ens permeti posar en contacte ambdues produccions, ja que no sabem fins a quin punt l'esmentada forma va perdurar (o no) al llarg del segle IV. Tanmateix, les peces més característiques de la sigil·lada hispànica tardana són les decorades, i en concret l'anomenada Dragendorff 37 tardana.

Amb la Dragendorff 37 tardana en relació amb la clàssica Dragendorff 37 passa el mateix que amb l'anomenada Ritterling 8 en sigil·lada hispànica en relació amb la genuïna Ritterling 8 gal·lica: creiem que en cap dels dos casos es pot establir una relació directa entre les formes suposadament imitades i les seves hipotètiques variants. De fet, la Drag. 37 tardana presenta un perfil troncocònic acampanat que, més que en els precedents en sigil·lada, podria fer pensar en la vaixel·la metàl·lica. De fet, presenta certa similitud formal amb la forma Rigoir 18 de la DSP.

La sigil·lada hispànica tardana és una producció bàsicament del segle IV, tot i que penetra almenys dins de la primera meitat del segle V. L'element més específic d'aquesta producció són els grans cercles intersecants que caracteritzen l'anomenat segon estil decoratiu (López Rodríguez 1985). Aquest segon estil sembla més tardà que el primer estil (molt més senzill, i derivat de la sigil·lada hispànica altimperial): es data a partir de finals del segle IV i en la primera meitat del V. A aquesta cronologia deuen correspondre els exemples trobats al carrer de Vila-roma, a Tarragona (TED'A 1989). No deixa de ser suggestiu plantejar un paral·lelisme entre la sigil·lada hispànica tardana i la DSP, que tenen la mateixa cronologia (pel que fa a les produccions mediterrànies d'aquesta darrera) i que, com hem dit abans, poden tenir algun paral·lelisme formal.

Aquestes ceràmiques es varen produir en diversos tallers de la zona de La Rioja (on havia estat la major part de la producció altimperial) i també en altres punts de l'interior d'*Hispania* (López Rodríguez 1985). Podem suposar que va arribar a l'*ager Tarracoen-sis* pel mateix sistema que la sigil·lada hispànica de l'alt Imperi, és a dir, per terra mitjançant la via que des de *Tarraco* menava vers l'interior d'*Hispania*, o bé per via fluvial a través de l'Ebre, i després distribuïda amb una navegació costanera.

La sigil·lada hispànica tardana ha estat documentada als jaciments següents:

Les Bassasses (Cambrils; possible Drag. 37 tardana).

Les Gavarres II i Sant Pol (Constantí; Drag. 37 tardana).

Els Antigons (Reus; Drag. 37 tardana, forma Palol 3 o similar, i formes tancades indeterminades).

Mas d'en Rofes (Reus; possible Drag. 37 tardana).

Mas d'en Toda (Riudoms; Drag. 37 tardana).

El Prat (la Selva del Camp; possible Drag. 37 tardana).

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	17	6,0 %
Els Antigons	42	5,6 %

Com podem veure, les proporcions són en aquest cas força coincidents amb la del conjunt de l'*ager Tarraconensis*, la qual cosa ens permet marcar hipotèticament una tendència sobre la representació real de la sigil·lada hispànica tardana a aquesta zona.

Hi ha dues ceràmiques d'importació (la *Late Roman C* i la sigil·lada xipriota) procedents del Mediterrani oriental, que tingueren una difusió discreta a la costa hispànica durant el segle v, tot i que arribaren a l'Atlàntic: a Galícia es troben força exemplars corresponents a una línia comercial que arribava fins a Anglaterra. Tanmateix, a la costa mediterrània (i paradoxalment) no són tan abundants, tret potser a Cartagena (Méndez i Ramallo 1985; Ramallo, Ruiz i Berrocal 1997), la qual cosa es deu explicar segurament per la presència bizantina. La *Late Roman C* és també anomenada *Phocaean Red Slip ware*, perquè es va produir a la zona de Focea (Àsia Menor) i potser també en altres indrets. A la zona estudiada només s'han trobat dos exemplars de *Late Roman C* al jaciment dels Antigons (Reus; forma Hayes 3). Aquesta producció correspon a un minso 0,2 % de les ceràmiques fines tardoantigues d'aquest jaciment, i si ho extrapoléssim al conjunt de l'*ager Tarraconensis* seria encara més irrellevant, perquè no l'hem documentat en cap altre jaciment.

Una altra producció d'aquesta època, la **sigil·lada xipriota**, s'ha trobat en poca quantitat en altres jaciments de la costa catalana, com per exemple Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme; vegeu Clariana i Jàrraga 1990, 337-338, fig. 7.1; Jàrraga i Clariana 1996, 137 i 142, fig. 11.1). A l'*ager Tarraconensis* només coneixem tres exemplars: un de la forma Hayes 2 o 9 B (Jàrraga 1993), trobat a Molins Nous (Riudoms), i dos dels Antigons, que podrien correspondre a les dues formes esmentades. La proporció de la sigil·lada xipriota als Antigons en relació amb la resta de ceràmiques fines tardoantigues és del 0,4 %, és a dir, baixíssima i molt similar a la de la *Late Roman C*.

La ceràmica comuna

La primera producció a la qual ens referim potser hauria de ser inclosa, a causa de la seva decoració, entre les ceràmiques fines. Tanmateix, el seu repertori (format exclusivament per gerres i ampolles) remet als tipus habituals dins la ceràmica comuna de taula. Ens estem referint a la **ceràmica pintada tardoromana**, que correspon, com diem, a un seguit de formes tancades que tenen com a característica comuna la presència d'una superfície amb una engalba de color blanc o groguenc, i a sobre una decoració, generalment floral (o de bandes geomètriques), amb ocasionals representacions de xarxes, feta amb pintura de color gris negre i vermell vinós, que sovint s'intersequen entre si.

La ceràmica pintada tardoromana és una producció encara poc coneguda, de la qual tan sols comptem amb un únic estudi de conjunt, degut a José Manuel Abascal (1986a). Segons aquest autor, es tracta d'una producció que es situa a la zona de la Meseta. Tanmateix, a la costa és una producció escadussera, tot i que apareix a Torre Llauder (Mataró, Maresme), Barcelona (plaça del Rei i Tinell), la Torrassa (l'Hospitalet de Llobregat), la Presó (Granollers), Torrent de l'Apotecari (la Garriga), Cova de la Guanta (Sentmenat), Can Bosch de Basea (Terrassa), Cal Quec I (Castellfollit de Riubregós), a les comarques de Barcelona; Vilardida (Montferri), Mas del Catxorro (Benifallet) i Barrugat (Bítem), a la demarcació de Tarragona, i potser Can Brunet (Òdena) (Jàrraga 1993, 1464-1465), així com la Ferrera (Sant Vicenç de Montalt, Maresme) (Arqueociència 1995, 139, fig. 5, 39-40) i Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre; vegeu Revilla 2003: 79, fig. 29, 8-9; 110, fig. 44, 10-11). A la zona de *Tarraco* comptem amb un magnífic exemplar sencer de gerra de la vil·la dels Munts (Altafulla); la mateixa ciutat de Tarragona se'n va trobar amb certa abundància a la necròpoli tardoantiga del Francolí i al carrer de Vila-roma (Serra Vilaró 1929: 70, fig. 44-47; Abascal 1986: fig. 155, n. 808, 809, 811 i 812; TED'A 1989: 226-229; Jàrraga 1993, 1194). En aquest darrer cas, es tracta sens dubte de produccions del segle v. Creiem que és difícil plantejar que tots els centres productors es trobin a l'interior d'*Hispania*, encara que si és així es podria plantejar una certa identitat de rutes comercials amb la sigil·lada hispànica tardana. En tot cas, sobre aquesta producció tenim més interrogants que certeses. A l'àrea que estudiem, hem trobat un fragment informe al Mas del Xaranga (Cambrils), i nou fragments (tots ells informes) a la vil·la dels Antigons (Reus). Per tant, la seva presència és força discreta.

Hi ha una producció que, d'alguna manera, representa una supervivència del període anterior, i és la **ceràmica africana de cuina**. Habitualment se la segueix considerant una producció d'època altimperial, i majoritàriament ho és, però ara sabem que perdura

fins al segle v, tot i que sembla que en escàs nombre. Quan no es troba en estratigrafia és difícil distingir la producció tardoantiga, i encara en aquests casos cal ser conscients del fenomen de la residualitat. Tanmateix, els exemplars trobats al carrer de Vila-roma de Tarragona (TED'A 1989) semblen ser d'època tardoantiga.

D'altra banda, com hem dit més amunt, els exemplars de més grandària i de vores més engruixides de les formes Hayes 23 B i 182 es podrien datar en els segles iv i v. Tot i tenir en compte la manca d'estratigrafies, podem indicar la presència d'exemplars possiblement tardoantics a Mas del Xaranga (Cambrils), Mas de l'Ambrós (Reus) i Mas d'en Toda i Molins Nous (Riudoms). Tanmateix, i en contrast amb la producció altimperial, no podem fer estadístiques sobre la presència d'aquesta producció en el període tardoantic, ja que els problemes d'identificació i quantificació (només nou fragments) són, com diem, força importants.

Amb la resta de la **ceràmica comuna** de l'època tenim el mateix problema, corregit i augmentat, que amb la del període altimperial, raó per la qual no podem fer estadístiques que il·lustrin la major o menor implantació d'uns tipus determinats.

Una producció (o millor dit, una sèrie de produccions) molt característica d'època tardoantiga és la **ceràmica reduïda** feta amb torn lent o fins i tot a mà, que ha estat anomenada també grollera a causa de la seva factura, aparentment de mala qualitat. Tanmateix, aquestes ceràmiques són una font de sorpreses, perquè ara sabem que algunes d'elles són produccions d'importació, procedents de l'illa de Pantelleria.

La ceràmica grollera reduïda és ben coneguda a la ciutat de Tarragona (Macias 1999). Tanmateix, a l'àrea rural es coneix molt pitjor, sens dubte a causa del fet que la seva identificació en prospeccions és més problemàtica. Tanmateix, hem identificat alguns fragments d'oxidada al jaciment de Mas de Barenys II (Riudoms) i potser alguns més d'altres jaciments que podrien ser d'aquesta època, tot i que són d'identificació problemàtica.

Les llànties

En època tardoantiga, tal com ja passava en el període medioimperial, les llànties africanes continuaren essent les més difoses al Mediterrani occidental. Tanmateix, la immensa majoria de les produccions presenten un tret molt característic, i és que ara tindran una factura molt similar a la de la sigil·lada africana, també la seva característica engalba ataronjada. El bec apareix sempre fumat.

Les llànties absolutament majoritàries (en relació amb d'altres) en els contextos mediterranis són les anomenades Hayes I / Atlante VIII i Hayes II / Atlante X. La primera es data entre el segle iv i mitjan v, mentre que la Hayes II, tot i que sembla començar a

produir-se en la primera meitat del segle v, es generalitza en la segona meitat d'aquesta centúria i perdura fins al segle vii.

La temàtica d'aquestes llànties sol ser figurada, de motivació cristiana, al disc, mentre que a l'orla apareixen petits motius geomètrics. Tanmateix, algunes llànties Hayes I presenten una única decoració (abastant el disc i amb absència d'orla) en forma de *venera*.

Les llànties africanes tardoantigues segurament no foren objecte de transport marítim pel seu valor, sinó que acompanyaren el transport d'altres productes, com la sigil·lada, que al seu torn sembla subsidiària dels materials continguts en les àmfores. La quantitat en què apareixen és sempre escadussera, en relació amb la sigil·lada i les àmfores africanes.

A l'àrea estudiada, aquestes llànties apareixen als jaciments dels Antigons i els Cinc Camins (Reus; Hayes I / Atlante VIII) i Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; Hayes I o II). Si establim una relació percentual amb la sigil·lada africana D (que, lògicament, podem suposar que acompanyaven) podem comprovar que és només el 0,9 % del total de 230 fragments, excloent-ne els Antigons (on, de tota manera, tan sols n'hi ha tres fragments). Per tant, això confirma el que ja sabem per al conjunt del territori, és a dir, que la presència d'aquests materials és sempre molt minoritària. De tota manera, cal parar esment en el fet de que la seva comercialització pogué perdurar més enllà de la sigil·lada africana; així ho fan pensar les troballes del poblat visigòtic de Puig Rom (Roses, Alt Empordà), on hi ha un fragment de llàntia africana i àmfores tardoantigues, però ni un sol fragment de sigil·lada africana D (Nolla i Casas 1997).

Les àmfores

Les àmfores continuaren essent un contenidor comercial important en època tardoantiga, i aquest fou el gran moment d'expansió de les **àmfores africanes**. Efectivament, tot i que les primeres àmfores d'aquesta procedència començaren a arribar a la costa hispànica en la segona meitat del segle ii de la nostra era, és a partir del segle iv quan la seva comercialització prengué una gran volada.

Durant el segle iv, les àmfores Africana 1 i Africana 2 foren les principals produccions d'aquest origen que es comercialitzaren arreu del Mediterrani occidental. Juntament amb aquestes, aparegueren els contenidors cilíndrics de la forma Africana 3 o Keay 25, que presenten múltiples variants (i amb les quals es pot posar en relació també la forma Keay 27) i que foren el principal tipus d'àmfora africana durant el segle iv i la primera meitat del v. Tanmateix, als anys centrals o a la segona meitat del segle v hi hagué un canvi tipològic i també d'estratègia comercial, ja que aquestes àmfores foren substituïdes per altres de grans dimensions (Keay 35 especialment), la qual cosa indica l'interès

per transportar el mateix contingut utilitzant un menor nombre d'àmfores. És temptador relacionar aquest canvi tipològic amb el que experimenta, més o menys en el mateix moment, la sigil·lada africana D, així com la substitució de les llànties Hayes I per les Hayes II, i atribuir-ho tot plegat amb les noves directrius econòmiques que significà l'organització del nou regne vàndal.

Al segle VI es detecta un nou fenomen, ja que, si per un cantó apareix la forma Keay 62, que ve a ser la continuació dels grans contenidors cilíndrics apareguts vers mitjans del segle V, d'altra banda es generalitzà l'ús de *spatheia* (o Keay 26), amforetes de grandària cada vegada més decreixent. Durant el segle VII, circularen els darrers *spatheia* i la forma Keay 62 fou progressivament substituïda per la Keay 61, molt similar a l'anterior, i que documentem clarament en contextos del segle VII com el de Puig Rom (Nolla i Casas 1997) i el conjunt episcopal d'Egara (Keay 1984, vol. I: 92, fig. 32, núm. 2 i 3; 306, fig. 132, núm. 1; 307, fig. 133, núm. 1; 303-305).

El gran problema que se'ns presenta a l'hora d'intentar estudiar la significació econòmica d'aquestes àmfores és el fet de que pràcticament no en coneixem el contingut. Durant molt de temps ha estat un tòpic associar automàticament les àmfores africanes a produccions olieres, però els estudis més recents (Bonifay 2004) permeten desmentir-ho. Podem suposar un tipus de productes força variats (*defrutum*, *garum*, fruita) que es comercialitzaren al mateix temps que l'oli, potser en major o menor nombre, i fins i tot sembla que un tipus d'àmfora no era privatiu d'un contingut concret. D'altra banda, és força evident que els petits *spatheia* no contenien pas oli. Per tant, ens trobem en una fase de la recerca d'una certa desorientació, en conèixer-se cada vegada millor els tipus amforals, la seva àrea de difusió i la seva cronologia, però no així el seu contingut, la qual cosa és bàsica per intentar elaborar un estudi econòmic a partir d'aquests materials. Esperem que les futures recerques ens ajudin a millorar els nostres coneixements sobre la matèria.

A l'àrea estudiada, les àmfores africanes apareixen als jaciments següents:

3.5 (Alcover; forma Africana 1B / Keay IIIB).

Les Bassasses (Cambrils).

El Cap de Sant Pere (Cambrils).

Els Masos (Cambrils).

Mas del Xaranga (Cambrils; Keay 62 A i F).

1.2 (Constantí; Keay 25).

1.5 i 1.7 (Constantí).

Mas dels Frares (Constantí).

Mas de Serapi (Constantí).

Sant Pol (Constantí).

Els Antigons (Reus; Africana 1 A; Africana 2 A, B i C; Keay 24 A; Keay 25/1 A o B; Keay 25/1 B i C; Keay 25/2-H; Keay 25 3/F; *spatheia*, Keay 26 2/I;

Keay 27 B; Keay 34; Keay 35 A (possible producció de Nabeul); Keay 35 A i B; Keay 36, 40, 44, 49 i 55; Keay 61 A, B, C i D; Keay 62 B, D i J; Albenga 11-12 - Keay 62 Q).

El Brugar (Reus).

La Buada (Reus; Africana 2 C).

L'Hort Lluny (Reus; Keay 35 A i 61 o 62).

Mas del Rofes (Reus; Africana 1 o 2).

Mas de Valls (Reus; Keay 25).

L'Hort del Pelat (Riudoms; pivot de possible Keay 25).

Mas de Barenys (Riudoms; Africana 2 C i Keay 35 B).

Mas d'en Toda (Riudoms; Keay 25, 35 B i 61 A).

Molins Nous (Riudoms; Africana 1 B, Africana 2 D i Keay 25/1).

Sota la Timba del Castellot (Riudoms; Keay 56).

Mas d'en Bertran (la Selva del Camp; possible Keay 35 B).

Mas Nolles (Selva del Camp; Keay 55).

Mas de la Boella (Tarragona; Africana 1 i Keay 56).

La Canaleta / Callípolis (*sic*) (Vila-seca; pivot de Keay 25). La peça és evidentment de procedència submarina, per la qual cosa podria procedir de la platja de la Pineda, pel topònim «Callípolis».

Zona de Vila-seca, probablement de la Canaleta (pivot de Keay 25).

La representativitat de les àmfores africanes la cop-sarem millor si la contrastem amb la de les altres àmfo-res tardoantigues. Els resultats són els següents:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	341	74,5 %
Els Antigons	198	61,8 %

El percentatge dels Antigons és similar però inferior al del PAT, fet matisable probablement perquè, essent un conjunt material més extens, els percentatges són més equilibrats, com veiem que passa en els contextos urbans de Tarragona (TED'A 1989; Remolà 2000); tanmateix, tot i que la col·lecció de materials dels Antigons és en conjunt molt superior, veiem que la d'àmfores africanes en si és més petita, la qual cosa no s'ha de deixar de considerar. De tota manera, ambdós resultats confirmen el mateix que es pot detectar arreu a la costa hispànica, una clara preponderància de les àmfores de producció africana durant el període tardoantic. La troballa d'àmfores de les formes Keay 61 i 62 als jaciments de Mas del Xaranga, l'Hort Lluny i Mas d'en Toda indica no sols la llarga continuïtat d'aquests hàbitats (potser encara més perllongada, com fa pensar la troballa de ceràmica islàmica al Mas d'en Toda), sinó que també confirma la continuïtat en l'arribada de les àmfores d'importació fins als segles VI

i VII, i en concret en aquesta darrera centúria, per al cas de la forma Keay 61, present al Mas d'en Toda.

El mateix problema (però en menor escala) de desconeixement del contingut que tenim amb les àmfores africanes el trobem amb les d'altres procedències. Destaquen, en primer lloc, les del Mediterrani oriental, que tenen una tipologia variada que respon a diversos continguts. Tot i que són àmfores que comencem a trobar en el segle IV, els seus períodes de màxima expansió són els segles V i VI, i arriben en alguns casos al VII. A l'ager *Tarraconensis* hem documentat pocs exemplars d'aquestes àmfores, a diferència del que succeeix en la propera ciutat de Tarragona (Remolà 2000). Això es pot explicar en part per la disminució d'hàbitats tardoantics i pel poc material que han proporcionat; no obstant això, podem destacar les troballes dels Antigons.

Un fragment amb fons umbilicat trobat al Mas de Barenys (Riudoms) sembla correspondre a les àmfores globulars tardoantiques que s'han documentat als jaciments italians de *Castrum Pertii* i la *Crypta Balbi* de Roma en ple segle VII (Murialdo 1996, 2001a i 2001b; Saguí 1998, 315-317), i per a les quals s'ha proposat un origen africà. En tot cas, és una dada molt interessant, perquè corresponen a la darrera evolució de les àmfores romanes, i no s'ha documentat més que en quantitats molt minses (i encara sense seguretat) en algunes troballes de Barcelona.

Les **àmfores orientals**, tot i ser molt menys abundants que les africanes, són també importants en època tardoantiga. La seva representació percentual és la següent:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	21	5,6 %
Els Antigons	60	19 %

Pel que fa als aspectes tipològics, podem destacar en primer lloc la *Late Roman Amphora* 1 (LRA 1), que s'havia suposat que havia servit per transportar el vi d'Antioquia que ens documenten les fonts escrites, però que no podem descartar que respongui també a altres procedències. Sabem que no sols es produïa a la zona d'Antioquia, sinó també a l'illa de Xipre i altres indrets. A la zona que estudiem hem documentat dos exemplars (a més d'un de probable) al jaciment dels Antigons (un d'ells és una LRA 1 A), una nansa al Mas d'en Toda i un possible exemplar trobat a Sota la Timba del Castellot, ambdós al terme municipal de Riudoms. Correspon a entre el 3 i el 5 % de les àmfores orientals tardoantiques dels Antigons, tot i que cal dir que estem referint-nos a dos o tres fragments sobre 60.

Una altra forma important és la *Late Roman Amphora* 4 (LRA 4), que és potser l'única de la qual conei-

xem bé el contingut, ja que servia per transportar el vi de Gaza, esmentat també per les fonts. Aquesta àmfora la tenim present al jaciment dels Antigons, on s'han documentat set o vuit exemplars (un d'ells del tipus LRA 4 A). La seva representativitat oscil·la entre l'11 i el 13 % de les àmfores orientals tardoantiques d'aquest jaciment.

També és freqüent la forma *Late Roman Amphora* 3 (LRA 3), possiblement vinera, que es produïa a l'Àsia Menor i Egipte. La trobem al jaciment dels Antigons (Reus), on hi ha una bona quantitat (16 exemplars), tot i que sospitem que, pel seu estat força fragmentari, alguns o molts d'aquests poden correspondre a unes àmfores d'origen efesi molt similars, que es daten al segle III). Correspon al 26,6 % de les àmfores orientals tardoantiques dels Antigons.

Altres àmfores orientals d'època tardoantiga són la *Late Roman Amphora* 5 i 6; un exemplar d'atribució dubtosa entre ambdues formes es va trobar al jaciment de Molins Nous (Riudoms), i uns altres sis possibles exemplars, a la vil·la dels Antigons (Reus).

De la *Late Roman Amphora* 2 tan sols se n'han documentat un fragment segur (tipus LRA 2 A) i un de probable al jaciment dels Antigons (Reus).

Alguns fragments informes d'àmfores orientals han aparegut al jaciment de Mas de Barenys (Riudoms).

Pràcticament totes les àmfores orientals procedeixen de les col·leccions estudiades, mentre que en les prospeccions tan sols s'han trobat materials informes a Mas d'en Bosch (Constantí), Mas Nolles (la Selva del Camp) i el Cogoll (Vilallonga del Camp).

Cal destacar que el percentatge de l'1,8 % en relació amb les àmfores tardoantiques del PAT és molt baix en comparació amb altres contextos geogràficament propers, com és el cas de la ciutat de Tarragona (TED'A 1989; Remolà 2000), on les àmfores orientals són entorn del 25 % de les àmfores tardoantiques. No sabem si aquest fet es deu a la possibilitat d'una menor distribució d'aquestes àmfores a l'ager *Tarraconensis* en relació amb el nucli urbà o és causat per algun factor aleatori, com pot fer pensar la més elevada representació d'aquests materials al jaciment dels Antigons, on constitueixen, com hem vist, el 19 % de les àmfores tardoantiques, xifra més conforme a la proporcionada pels contextos urbans.

Un altre grup que té una certa presència són les **àmfores sud-hispàniques**. Les anomenem així perquè n'hi ha d'origen bètic, però també altres àmfores que han estat considerades lusitanes es troben a l'àrea bètica (Bernal 2000). Per tant, la denominació de sud-hispàniques ens sembla més correcta, perquè no implica amb seguretat una pertinença a una de les dues àrees. Les àmfores majoritàries d'aquesta procedència són les Almagro 50, Keay 19 i Dressel 23.

La seva representació percentual a la zona estudiada és la següent:

Procedència	Quantitat	Percentatge
PAT	23	6,1 %
Els Antigons	57	17,8 %

El valor total del PAT és força inferior al dels Antigons, però entre ambdós jaciments ens proporcionen una forquilla que varia entre el 6 i el 18 % de les àmfores tardoantigues, cosa que caldrà contrastar amb altres conjunts i contextos.

Des del punt de vista formal, la forma Almagro 50 - Keay 16 és una àmfora de salaons, produïda sobretot a l'Algarve portuguès. La trobem al jaciment de Riudarenes II (Constantí), on aparegué un exemplar sencer (Papiol 1973-74, 255), i als Antigons (Reus; un exemplar del tipus Keay 16 B).

L'àmfora de la forma Keay 19 és una producció sud-hispànica de contingut encara indeterminat, possiblement fruita o salaons. La trobem als jaciments de les Bassasses (Cambrils), els Antigons (Reus; Keay 19 B i C) i Mas d'en Toda (Riudoms).

La forma Almagro 51 C o (més adequadament, al nostre parer) Keay 23 la trobem a l'Hort Lluny (Reus), reutilitzada en un enterrament, així com als jaciments dels Antigons i Mas de Valls (Reus).

Finalment, la forma Dressel 23 és el producte destinat a envasar l'oli bètic de la vall del Guadalquivir durant l'antiguitat tardana, per la qual cosa se la pot considerar la successora de la forma Dressel 20, tot i que en el segle III ambdues formes tenen un període de coexistència. D'aquesta forma hi ha diverses variants, de la qual la 23 A és la més antiga, del segle IV, mentre que la variant B i sobretot la C, de coll una mica alt, són ja pròpies del segle V. Sobta, tenint en compte una presència més limitada de la forma Dressel 20, que la Dressel 23 (sobretot les variants tardanes) tingui una certa presència a la costa catalana, i fins i tot en àrees lleugerament situades a l'interior.

A l'àrea que estudiem aquí, la forma Dressel 23 apareix en alguns jaciments de la zona:

El Brugar (Reus; fragment de fons que podria correspondre a la forma Dressel 23).

La Buada (Reus; forma Dressel 23 C).

Els Antigons (Reus; Dressel 23 - Keay 13 A i C, i possible B).

Mas del Rofes (Reus; Dressel 23 o Almagro 51?).

Mas de Valls (Reus; Dressel 23 o Almagro 51?).

Molins Nous (Riudoms; Dressel 23 o Almagro 51?).

El Cogoll (Vilallonga del Camp; Dressel 23 o Almagro 51?).

Mas Nolles (la Selva del Camp; Keay 19?).

D'altra banda, fragments d'àmfores sud-hispàniques, sense poder precisar ni la procedència concreta ni la cronologia, les tenim documentades al jaciment de CEIP Cambrils-Joan Bardina, 1 (Cambrils).

Cal indicar que hi ha també, de forma molt minoritària, àmfores d'una altra procedència, concretament la Keay 52, que és un producte sud-itàlic. Aquesta producció la tenim documentada als Antigons (Reus), on se n'ha trobat tan sols un fragment, que constitueix un irrellevant 0,3 % de les àmfores tardoantigues.

D'altra banda, tenim algunes evidències referents a una producció **amforal tardoantiga de la costa catalana**. Concretament, correspon al tipus que anomenem La Solana (Barrasetas i Jàrraga 1997) o tipus 2 (Jàrraga 2007), que correspon a una producció tardoantiga recentment identificada a Catalunya, concretament al jaciment de la Solana (Cubelles), a la comarca del Garraf, en el context d'un poblat del segle VI. Es tracta d'un estri de base plana, de dubtosa identificació com a àmfora, ja que, per les seves petites dimensions i per la seva morfologia, tant podria haver servit com a producte de transport com haver estat una ampolla per a aigua. El fet de trobar-se'n en una font urbana a Tarraco pot fer pensar que aquesta darrera possibilitat sigui la més adient.

Aquesta producció, sigui àmfora o gerra, presenta una pasta de color groc o ocre, amb les línies del torn molt fines i molt marcades, de manera que recorda la producció dels cànirs moderns; té unes nanses que s'entreguen al coll al nivell de la vora o molt poc avall.

S'ha identificat al llarg de la costa catalana, tant a l'esmentat jaciment de la Solana com a *Barcino* i *Tarraco*. Quan en tenim dades estratigràfiques, aquesta producció es pot datar en ple segle VI, per la qual cosa podria tractar-se d'una producció d'abast regional que correspondria al darrer estadi productiu d'àmfores romanes, en paral·lel amb la producció de les àmfores de fons umbilicat de suposada procedència africana que es distribueixen al Mediterrani occidental al llarg del segle VII. En aquest sentit, les tarraconenses són, aparentment, quelcom més antigues. Cas de ser àmfores i no gerres, en desconexem el contingut, que per la morfologia del recipient podria haver estat el VI.

Aquestes àmfores tenen, però, una representativitat molt baixa, ja que tan sols les hem identificat al jaciment dels Antigons, on la troballa de tres fragments (i encara un d'ells dubtós) correspon només al 0,93 % de les àmfores tardoantigues d'aquest jaciment.

En resum, si considerem en conjunt les àmfores tardoantigues en relació amb les altimperial, podem dir que aquestes darreres són el 92,6 % en relació amb les tardoantigues, que corresponen al 7,4 % del total de 4.636 fragments d'àmfores, si n'excloem el conjunt dels Antigons. Finalment, si considerem aïlladament el conjunt dels Antigons, les àmfores altimperial són el 68,4 %, i les tardoantigues el 31,6 %. Per tant, podem constatar que les produccions de l'alt Imperi són molt més abundants, especialment tenint en compte que la majoria corresponen a les produccions vineres tarraconenses.

Valoració general del període

L'època tardoantiga és un període de diversificació de les produccions, ja que, tot i que les ceràmiques africanes (especialment la sigil·lada africana D i les àmfores) tingueren una clara precedència, se'n troben també d'altres, de procedència gal·la (ceràmica *lucen-te*, DSP), de l'interior d'*Hispania* (sigil·lada hispànica tardana) i del sud d'aquesta (àmfores sud-hispàniques) o de l'Orient mediterrani (*Late Roman C*, sigil·lada xipriota, àmfores orientals). Aquesta varietat domina el panorama ceramístic del segle IV i, especialment, del V. En canvi, en època postimperial es torna a una importància més gran de les importacions africanes (sobretot àmfores) juntament amb una continuïtat de les orientals, mentre que les importacions procedents d'altres àrees desapareixen. Al nucli urbà de *Tarraco* el panorama és exactament el mateix (Aquilué 1992; Remolà 2000; Macias *et al.* 2008), per la qual cosa no es presenten diferències amb les àrees urbana i rural; tot i que evidentment en aquesta darrera les importacions foren menys abundants, les proporcions són les mateixes que al nucli urbà.

Conclusions

L'època ibèrica

Coneixem pocs materials d'època ibèrica, en consonància amb l'escàs nombre de jaciments documentats de l'època. Aquests jaciments han aportat alguns fragments de ceràmica àtica de figures roges (la Timba del Castellot, Riudoms) i ceràmica de vernís negre del segle III aC (*guttus* del Degotall, Alcover, bols de la forma Lamboglia 27). També hi podem relacionar la presència d'alguns fragments d'àmfores púniques, així com itàliques antigues, del tipus grecoitàlica, tot i que aquestes darreres deuen correspondre majoritàriament a època tardorepublicana.

El període tardorepublicà (segles II-I aC)

1. En contrast amb el període anterior, es produeix un clar augment d'assentaments rurals, la qual cosa, lògicament, comporta un augment de les ceràmiques documentades.

2. Es constata un evident augment de les ceràmiques d'importació, encapçalades per les àmfores itàliques, que presenten una àmplia difusió, tant a l'àrea rural que hem estudiat com al nucli urbà de *Tarraco*. Es documenten formes més antigues (grecoitàliques del segle II aC) però especialment destaca la Dressel 1. La producció anomenada DB, del golf de Nàpols, té molt escassa representació, ja que la majoria són d'origen itàlic no determinat. En canvi, són poc abundants les àmfores punicoebusitanes.

3. A diferència del que passa amb les àmfores, la presència de ceràmica fina d'importació és relativament reduïda, en contrast amb altres àrees de la costa catalana i amb el mateix nucli urbà de *Tarraco*, on aquestes produccions són abundants. Es constata, tanmateix, una preponderància de la ceràmica campaniana A (més de la meitat de la ceràmica de vernís negre), i una menor representació de les ceràmiques campanianes B i B-oïde o del cercle de la B, així com una llàntia de la forma Ricci C. Aquesta major representació d'una cronologia tardana, coincidint amb la de les àmfores, probablement guarda relació amb la fundació de la ciutat romana de *Tarraco*.

4. Cronològicament coincidint amb aquests materials és la presència de ceràmica comuna itàlica i engalbada de roig pompeïà, així com els gobelets de ceràmica de parets fines, que de tota manera tenen una presència molt minoritària, mentre que al nucli urbà de *Tarraco* són també, com en el cas de les campanianes, més abundants.

5. Tot i que és molt difícil establir relacions percentuals, podem considerar, dins dels jaciments tardorepublicans, la ceràmica ibèrica com a majoritària; des del punt de vista formal, destaquen sobretot els *kalathoi* o barrets de copa, així com gerres del tipus anomenat coll de cigne i pàteres i bols, que sovint imiten les formes de les campanianes. També hi ha una presència, menor, però que cal considerar, de la ceràmica grollera feta a mà, perduració de tècniques protohistòriques.

6. En resum, el que podem destacar de la faciès ceràmica tardorepublicana és una àmplia presència d'àmfores itàliques, singularment de la forma Dressel 1, que indiquen una gran comercialització de productes itàlics, en major mesura que les ceràmiques fines, i que, per la seva cronologia (darrer quart del segle II i primera meitat del I aC) creiem que s'han de posar en relació amb la fundació de la ciutat de *Tarraco*.

L'alt Imperi

Les èpoques julioclàudia i flàvia (27 aC-98 dC)

1. Aquest període es caracteritza per la generalització de la vaixel·la anomenada de vernís roig o sigil·lada, que fou la ceràmica de taula característica de l'època imperial.

2. També cal tenir en compte la diversificació del mercat de productes envasats en àmfores, en què els productes itàlics són substituïts per productes d'altres àrees (*Baetica*, *Africa*, *Gallia Narbonensis*) i especialment pels vins produïts a l'àrea catalana i als entorns de la mateixa *Tarraco*.

3. En tercer lloc, cal destacar la implantació de models de ceràmica comuna netament romans, coincidint amb la desaparició de la ceràmica de tradició ibèrica en l'època d'August.

4. La presència, relativament important (tot i tractar-se d'un conjunt petit), de sigil·lada aretina o itàlica al jaciment de la Canaleta (Salou) s'explica perquè aquest és un dels moments d'activitat més gran d'aquest assentament, on hi hagué una terrisseria que produïa àmfores vineres de la forma Oberaden 74. Com és habitual a la costa catalana, el major període de difusió de la sigil·lada itàlica fou el de plena etapa augustiana, bàsicament entre els anys 10 aC i 14 dC.

5. La sigil·lada gàl·lica és l'habitual en els jaciments costaners catalans, amb una important presència de formes d'època julioclàudia però també d'altres que són pròpies del període flavi; fins i tot n'hi ha que corresponen a ple segle II, en poca quantitat però que hi són, tot i que generalment no són tingudes en compte. Cal destacar la troballa de la variant anomenada *marmorata*, que tenim documentada a la Canaleta, tot i que, com és habitual, en poca quantitat.

6. Cal destacar també la importància numèrica de la sigil·lada hispànica, principalment de les formes Drag. 15/17, 18, 24/25 i 27 entre les formes lliures, i les Drag. 29 i 37 entre les decorades, a més de la troballa (minoritària) d'algunes formes típicament hispàniques, com la Mezquíriz 2. L'abundància de sigil·lada hispànica a l'àrea de *Tarraco*, tant al nucli urbà com al camp, i també més al sud, com ho indiquen les troballes del País Valencià, contrasta amb una implantació menor a les àrees central i nord-oriental de la costa catalana. Aquesta presència de sigil·lada hispànica es manté almenys durant la primera meitat del segle II, tot i que té una continuïtat posterior.

7. Les dades que s'acaben d'indicar permeten pensar que la sigil·lada hispànica, majoritàriament produïda a zones de l'interior, tingué una important difusió vers la costa per terra o seguint el curs de l'Ebre. Aquesta presència de la sigil·lada hispànica permet pensar que en aquestes àrees va substituir ben aviat la sigil·lada gàl·lica, entrant en competència amb les sigil·lades africanes.

8. Està per estudiar la possible incidència d'una producció local de sigil·lada hispànica, documentada per la troballa de motlles als jaciments de Mas d'en Corts (Riudoms-Reus), el Velòdrom (Mont-roig) i els Masos (Cambrils).

9. Cal destacar també la presència, discreta en relació amb les sigil·lades, de la ceràmica de parets fines, de la qual podem destacar especialment la producció en aquesta àrea (encara que no s'han localitzat els forns) de gobelets de les formes López Mullor 54 i 56.

10. La presència d'altres materials més exòtics, com la ceràmica vidriada i fins i tot la *terra nigra* d'origen gàl·lic, ens permeten documentar una certa varietat de productes importats de vaixel·la fina.

11. Pel que fa a la ceràmica comuna, tot i que està mal documentada en els nostres jaciments (sobretot tenint en compte que és difícil d'estudiar a partir de materials de prospeccions) podem destacar la producció de gerres, ampolles i bols de la terrisseria de la Canaleta, on també es feien àmfores de la forma Oberaden 74, així com al Mas d'en Corts, on es produïen també materials constructius i àmfores de la forma Dressel 2-4.

12. La producció de les àmfores Oberaden 74 se situa bàsicament en època d'August, tot i que poden tenir una certa perduració al llarg del segle I. Es tracta d'una àmfora evidentment vinera, de la qual s'han documentat a la Canaleta els segells *PHILODAMVS* i (en menor quantitat) *SEX.DOMITI*. Aquesta darrera marca també apareix a la terrisseria de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre), la qual cosa ens situa davant d'un problema interpretatiu molt interessant, sobre la interrelació entre tallers diferents.

13. Al taller de la Canaleta es varen produir, segons sembla, també àmfores de la forma Pascual 1, tot i que en quantitats molt discretes. Aquesta forma és una raresa pel que fa a l'*ager Tarraconensis*, ja que presenta uns percentatges molt baixos.

14. La gran etapa de la producció d'àmfores al Camp de Tarragona començà al final de l'època d'August o potser més tard (època de Tiberi i Claudi), amb la producció d'àmfores de la forma Dressel 2-4 als tallers dels Antigons, Mas d'en Corts / les Planes del Roquís, Mas de Gomandí, el Brugar, la Buada, el Vilasec... Aquestes àmfores evidentment servien per envasar el vi tarraconense que esmenten els autors antics. Tot i que manquen contextos estratigràfics, creiem que la seva absència en els nivells augustians del teatre de *Tarraco* és prou significativa. Aquesta producció perdurà al llarg del segle I.

15. Molt menys important, quantitativament parlant, és la forma Dressel 7-11, produïda al taller dels Antigons. Encara que apareixen molt fragmentades, aquestes àmfores es podrien relacionar concretament amb el tipus Dressel 8. El seu contingut és una incògnita, i no sabem si servien per envasar vi o algun tipus de fruites. La forma en principi es pot considerar per a salaons (segons els referents bètics), però aquesta atribució resulta problemàtica en els nostres casos, ja que es va produir en tallers relativament allunyats del mar, llevat que es produís l'àmfora en un lloc i després fos omplerta en un altre.

16. Cal esmentar la presència, molt esporàdica, d'àmfores eivissenques (forma PE 25, documentada també al nucli urbà de *Tarraco*), ròdies i fins i tot adriàtiques (dos exemplars de la forma Dressel 6 trobats als Antigons i a la costa de Cambrils), que permeten completar el panorama de les importacions amfòriques durant el segle I, tot i que les eivissenques tenen una continuïtat dins el segle II.

L'època de Trajà-Adrià i els Antonins i el període severià (del segle II a la primera meitat del segle III dC)

1. Aquesta etapa és la de la gran expansió de la sigil·lada africana A. Als jaciments estudiats apareix en quantitats considerables, tant les formes corresponents a la primera fase de la producció (final del segle I i primera meitat del II), és a dir, les Hayes 3, 6, 7, 8 i 9, com les corresponents a la segona meitat del segle II o ja inici del III (Hayes 14, 16, 17, 27). La important presència d'aquestes ceràmiques en contextos severians (Mas d'en Gras, els Antigons) permet documentar la gran vitalitat del comerç amb el nord d'Àfrica en aquesta època, tot i que les estadístiques semblen indicar que el moment més rellevant de la importació d'aquests materials és el final del segle I i, especialment, la primera meitat del segle II dC.

2. La sigil·lada africana C començà a exportar-se vers el segon quart del segle III, però és una producció pròpia de moments avançats d'aquesta centúria i fins i tot del segle IV. És absent als contextos severians del Mas d'en Gras i dels Antigons.

3. Hi ha una continuïtat apreciable de la producció de sigil·lada hispànica, en què destaca la presència de dues formes, Dragendorff 44 i Ritterling 8, que són pròpies del segle II i que, almenys la segona, semblen tenir una bona perduració en el segle III. La troballa d'ambdues en l'abocador severià dels Antigons permet constatar la seva circulació en aquest darrer moment.

4. Crida l'atenció, dins de la seva discreció numèrica, la presència de la ceràmica coríntia romana decorada amb relleu, típica de la segona meitat del segle II i la primera meitat del III, que, tot i que en quantitats força escadusseres, té en els Antigons i el Mas d'en Gras la presència més significativa d'*Hispania*. Per aquesta raó, i dins de la discreció d'aquest comerç amb Orient, sembla que la zona de *Tarraco* fou la més receptiva d'*Hispania* en la importació d'aquests materials.

5. També podem destacar la presència, quantitativament baixa, de ceràmiques vidrades que, tot i que generalment s'havien datat en el segle I, sabem que es produïen encara en el segle III, i a aquesta cronologia corresponen possiblement les trobades a l'abocador de la vil·la dels Antigons.

6. En definitiva, el segle II i l'època severiana són un període d'estandardització de les produccions, ja que concorren moltes menys àrees productives en el mercat (a diferència de les èpoques julioclàudia i flàvia).

7. La ceràmica africana de cuina és un clar exemple d'aquest procés d'estandardització, ja que va ser importada en grans quantitats i és possiblement la ceràmica d'època romana que va experimentar un més ampli procés de comercialització. Les formes més abundants són els plats tapadora de la forma Hayes 196, així com les cassoles de les formes Hayes 23 (especialment la

variant B) i 197. Hi ha altres formes més minoritàries, com les Hayes 131, 181 o la 200. En general, el volum més important correspon a la segona meitat del segle II i inici del III, la qual cosa, aparentment, entra en contradicció amb els resultats estadístics de la sigil·lada africana A, que, tot i que continua ben representada en aquesta època, sembla tenir una distribució més gran durant la primera meitat del segle II.

8. Encara resulta poc coneguda la presència de ceràmiques comunes de producció africana distintes de l'anomenada ceràmica africana de cuina. En aquest sentit, a l'*ager Tarraconensis* hem pogut documentar la presència de la producció anomenada africana de pasta groga, així com una altra producció, també oxidant, de pasta vermella.

9. S'ha pogut documentar una producció de ceràmica comuna local, que presenta una variant oxidada i una altra de reduïda. Produeix algunes formes obertes (bols), però bàsicament són tancades (gerres, ampollles). L'hem pogut documentar en contextos d'inici del segle III al Mas d'en Gras i els Antigons. Algunes d'aquestes gerres presenten una decoració característica, consistent en una línia vermella pintada a la part superior de l'espatlla.

10. Les llànties de disc de la forma Dressel 20, de producció itàlica però sobretot africana, són les típiques del segle II i la primera meitat del III, i les hem constatat al jaciment dels Antigons.

11. Pel que fa a les àmfores, no hi ha una presència important de materials d'aquesta època. S'observa una clara disminució en relació amb l'època julioclàudia i flàvia, i una presència esporàdica d'àmfores bètiques (Beltrán 2 fins a mitjan segle II, i Dressel 20) i fins i tot lusitanes (àmfora Lusitana 3). No obstant això, es constata la pervivència de les àmfores vineres tarraconenses amb la producció que hem proposat anomenar Dressel 2-4 evolucionada, amb vores de secció quadrangular i una major grandària que les clàssiques, que són típiques del segle II i perduren durant bona part del III.

Resumint, el panorama ceràmic del segle II i la primera meitat del III està dominat per la presència massiva de produccions africanes (sigil·lada africana A, ceràmica africana de cuina, ceràmica comuna africana de pasta groga i de pasta vermella, llànties) en grans quantitats (especialment la ceràmica africana de cuina). Es constata també una continuïtat molt important de la sigil·lada hispànica, que és la més abundant de les denominades de vernís roig (itàlica, gàl·lica i hispànica) i supera percentualment l'africana A; tanmateix, cal tenir en compte que es tracta d'una producció que s'inicià en el segle I, per la qual cosa, si dividim el seu percentatge entre els segles I i II (cosa molt difícil de fer, per la pervivència d'algunes formes), podria reflectir una implantació menor. Hi ha una presència esporàdica d'altres ceràmiques (vidrada i coríntia romana), una producció de ceràmica comuna produïda

a l'*ager Tarraconensis*, i una pervivència de les àmfores tarraconenses, a través del tipus que anomenem Dressel 2-4 evolucionada.

La crisi del segle III

La possible incidència de la crisi del segle III a la zona no la podem constatar a partir de les troballes ceràmiques, tot i que coneixem dos plats de sigil·lada africana C (forma Hayes 50) de la vil·la dels Antigons, en l'amortització de dues canalitzacions, que podrien datar-se en la segona meitat del segle III.

L'antiguitat tardana

1. En època tardoantiga, es constata una continuïtat en el domini de les ceràmiques africanes, a través de la presència de la sigil·lada africana C tardana i (molt especialment) la D i de les àmfores.

2. La sigil·lada africana D és més abundant en el segle IV i la primera meitat del V, però es documenten encara alguns exemplars del segle VI, i fins i tot potser del VII, que arriben esporàdicament a la zona rural.

3. De producció gal·la és la sigil·lada anomenada *lucente*, que apareix en quantitats discretes i es data entre final del segle III i mitjan V, i les anomenades DSP, de producció oxidant i reduïda, que apareixen en certa quantitat, però sempre molt inferior a la producció africana.

4. Hi ha una certa presència de sigil·lada hispànica tardana (especialment de la forma anomenada Dragendorff 37 tardana), abundant especialment al nucli urbà de *Tarraco* però que també tenim constatada a la zona rural. És una producció del segle IV i primera meitat del V.

5. Esporàdicament arribaren en el segle V algunes ceràmiques fines del Mediterrani oriental (*Late Roman C* i sigil·lada xipriota), que, tot i que sobretot es documenten en les ciutats, abasten també l'àrea rural.

6. Una producció encara en bona part per estudiar és la ceràmica pintada tadoromana, de dubtós origen a l'interior d'*Hispania*, i que es troba en poca quantitat però ben distribuïda tant a l'àrea urbana com a la rural.

7. La ceràmica africana de cuina tingué una pervivència, sembla que poc important, fins a mitjan segle V. Tanmateix, hi ha algunes formes (d'origen altimperial) que presenten variants tardanes, que ocasionalment trobem també a l'àrea rural.

8. En època tardoantiga es generalitzen les ceràmiques de factura més tosca, fetes a mà o a torn lent, que a l'àrea rural no tenim molt ben constatades, però això es deu a la seva escadussera caracterització en les prospeccions, perquè en els contextos excavats apareixen en certa abundància.

9. Les llànties africanes de les formes Hayes I i II (Atlante VIII i X) s'exportaren juntament amb la

sigil·lada africana D, però sempre apareixen en poca quantitat, sobretot a la zona rural. A l'àrea estudiada de l'*ager Tarraconensis* també es constata això, ja que se n'han identificat uns pocs fragments.

10. Les àmfores africanes són les més abundants de les àmfores tardoantigues, així com la sigil·lada africana D ho és per a les ceràmiques fines d'aquesta època. Apareixen tant en jaciments urbans com rurals, i així s'han constatat en la zona estudiada. Són majoritàries les formes dels segles IV-V (Africana 1 i 2, Africana 3 / Keay 25), però també n'apareixen d'altres de mitjan segle V (Keay 35) i del VI (Keay 62). La seva presència permet documentar la identitat de comercialització d'aquests productes entre el camp i la ciutat, sense que es constati cap trencament. Les àmfores africanes oscil·len entre el 61,8 % (els Antigons) i el 74,5 % (conjunt de l'*ager Tarraconensis*).

11. Apareixen produccions amforals sud-hispàniques (bètiques i lusitanes, de vegades difícils de diferenciar entre si), com les àmfores olieres de la forma Dressel 23 i les Keay 23, així com àmfores del Mediterrani oriental (*Late Roman Amphora* 1, 3 i 4), tot i que en ambdós casos en menor nombre que les africanes.

12. Les àmfores sud-hispàniques representen el 22,6 % del total de les àmfores tardoantigues, excloent-ne els Antigons, mentre que a aquesta vil·la corresponen al 17,8 % de les àmfores tardoantigues, valor en consonància amb el que es coneix al nucli urbà de *Tarraco* i altres llocs.

13. En canvi, les àmfores orientals tardoantigues representen només un anòmal 1,8 % del total de les àmfores tardoantigues, excloent-ne els Antigons, mentre que en aquest darrer jaciment ja són 19 % de les àmfores tardoantigues, xifra més conforme a la proporcionada pels contextos urbans de *Tarraco*. El problema del desconeixement del contingut de la majoria d'aquestes àmfores fa que sigui molt difícil extreure conclusions econòmiques de la seva presència.

En conjunt, la fase tardoantiga presenta una diversificació de les produccions ceràmiques, tot i que amb un clar predomini de les importacions africanes, tant en vaixella de taula com en àmfores.

Bibliografia

- ABASCAL, J. M. 1986a: *La cerámica pintada romana de tradición indígena en la Península Ibérica. Centros de producción, comercio, tipología*, Madrid.
- 1986b: «Un posible taller local de cerámica pintada tadoromana en Tarancueña (Soria)», *Lucentum* 5, Alacant, 137-145.
- ADROER, A. M. 1993: «Céramique ibérique peinte», a: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 470-484.

- ADSERIAS, M.; RAMÓN, E. 2008, «La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)», a: REMOLÀ, J. A. (coord.) *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 191-204.
- AGUAROD, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.
- ALARÇÃO, J.; MAYET, F. (ed.) 1990: *As ânforas lusitanas. Tipologia, produção, comércio (Actas da mesa-redonda de Conimbriga em 13 e 14 Outubro 1988)*, París.
- AQUILUÉ, X. 1985: «Algunas consideraciones sobre el comercio africano: tres facies características de la cerámica común africana de época alto-imperial», *Empúries* 47, Barcelona, 210-223.
- 1987: *Las cerámicas africanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, BAR International series 337, Oxford.
- 1989: «Les ceràmiques comunes de producció africana», a: TED'A. *Un abocador del segle v d. C. en el Fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'excavació 2, Tarragona, 190-204.
- 1992: «Comentaris entorn a la presència de ceràmiques de producció africana a Tarraco», *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 25-33.
- 1995: «La cerámica común africana», *Cerámica común romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Barcelona, 61-74.
- 2008: «Las imitaciones de cerámica africana en Hispania», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 553-561.
- ARANEGUI, C. 1975: «La cerámica gris monocroma, puntualizaciones sobre su estudio», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, València, 333-379.
- 1985: «Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano», *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VII, Barcelona, 101-113.
- 1987: «La cerámica gris de tipo ampuritano», *Ceràmiques hellenístiques et romaines*, II, Annales littéraires de l'Université de Besançon, vol. 331, París, 87-98.
- 1992: «Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones», *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 35-43.
- ARANEGUI, C.; MANTILLA, A. 1987: «Las ánforas Dr. 2-4 de Sagunto», *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 100-104.
- ARASA, F.; MESADO, N. 1997: «La ceràmica d'importació del jaciment ibèric de la Torre d'Onda (Borriana, la Plana Baixa)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XXII, València, 375-408.
- ARQUEOCIÈNCIA SCP 1995: «Excavacions a la prolongació de l'A-19», *Autopistes i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 125-235.
- ARTHUR, P. 1987: «Precisazioni su di una forma anforica medio-imperiale dalla Campania», *Ier Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies badalonines 9, Badalona, 401-406.
- 1989: «Some observations on the economy of Brutium under the Later Roman Empire», *Journal of Roman Archaeology* 2, Ann Arbor, 133-142.
- [Atlante] 1981: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma.
- BACARIA, A. 1987: «Un lot de dérivées-des-sigillées paléochrétiennes à Iluro (Mataró, El Maresme, Espagne)», *Documents d'Archéologie Méridionale* 10, Lambesc, 123-128.
- 1991: «Les imitations de DSP. sur le littoral catalan (ve siècle apr. J.-C.)», *SFECAG, Actes du Congrès de Cognac*, Marsella, 353-363.
- 1992a: «Ceràmiques paleocristianes (DSP) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental)», *Arraona, Revista d'Història* 10, Sabadell, 79-84.
- 1992b: «Les ceràmiques paleocristianes (dérivées-des-sigillées paléochrétiennes) del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca* XV, 1991 (1992), Sant Sadurní d'Anoia, 213-232.
- 1993: «Tarraco i el comerç amb la Gàl·lia meridional durant el s. v dC: les importacions ceràmiques», *Butlletí Arqueològic*, època V, 15, Tarragona, 339-345.
- BAILEY, M. 1980: *Catalogue of the lamps in the British Museum II: Roman Lamps made in Italy*, Londres.
- BALIL, A. 1968: «Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España», *Archivo Español de Arqueología* 41, Madrid, 158-178.
- 1969: «Un grupo de marcas de lucernas de Tarragona», *Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma* XIII, Madrid, 121-214.
- 1978: «Notas de cerámica romana, II», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* XLIV, Valladolid, 403-416.
- BARRASETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997: «La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf)», *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X). Taula Rodona. Arqueomediterrània* 2, Barcelona, 131-152.
- BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1994: *La vil·la romana de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)*. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 6, Barcelona.
- BARRASETAS, E.; MONLEÓN, A. 1993-94: «Intervenció al jaciment romà del Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)», *Tribuna d'Arqueologia*, 1993-94, Barcelona, 87-94.

- BARTHÉLEMY, D.; LAMOINE, F.; PROST, P. 2000: «La céramique pré-augustéenne et augustéenne de Mâcon: essai de synthèse», *SFECAG, Actes du Congrès de Libourne*, Marsella, 197-210.
- BASSOLS, I. 1997: «La ceràmica d'ús comú de Can Xammar. Campaña de 1970», *XIII Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 99-132.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2007: «La *via sepulchralis* de la plaza Vila de Madrid. Un ejemplo del ritual funerario durante el Alto Imperio en la necrópolis occidental de Barcino», *QUARHIS, Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona* 3, Barcelona, 12-63.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1970: *Las ánforas romanas en España*, Saragossa.
- 1978: *Cerámica romana. Tipología y clasificación* (2 vol.), Saragossa.
- 1979: «La cerámica campaniense de Azaila. Problemas de cronología del valle medio del Ebro», *Cae-saraugusta* 47-48, Saragossa, 141-232.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1990: *Guía de la cerámica romana*, Saragossa.
- BEMONT, C. 1972: «*Terra nigra* trouvée à Vichy (Allier)», *Gallia* 30, vol. 1, París, 149-166.
- BEMONT, C.; BOURGEOIS, A. 1986: «Les noms des potiers», *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du haut empire: implantation, produits, relations*. Documents d'Archéologie Française 6, París, 277-286.
- BENCIVENGA, C. 1987: «Sulla diffusione delle anfore tardo-imperiali in Campania: il complesso di Grignano (Caserta)», *1er Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies badalonines 9, Badalona, 395-401.
- BENQUET, L.; MANCINO, C. 2006: «Les amphores d'Albinia: première classification des productions», *SFECAG, Actes du Congrès de Pezenas*, Marsella, 465-476.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, M. J. 1984-85: «El horno cerámico del "Barranc de la Premsa Cremada" (Botarell, Tarragona)», *Butlletí Arqueològic*, època V, anys 1984-85, núm. 6-7, Tarragona, 63-106.
- BERNAL, D. 1998: «Las producciones anfóricas del taller», a: BERNAL, D.; NAVAS, J. (ed.) *Los Matagallares (Salobreña, Granada). Un centro romano de producción alfarera en el siglo III dC*, Salobreña, 231-305.
- 2000: «La producción de ánforas en la Bética en el s. III y durante el Bajo Imperio romano», *Congreso Internacional "ex Baetica amphorae"* (Écija-Sevilla, 1998), vol. I, Écija, 239-372.
- BERNI, P. 1998: *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*, Instrumenta 4, Barcelona.
- BIAGINI, M. 1993: «La ceramica invetriata campano laziale in Liguria», *Rivista di Studi Liguri* LVIII, Bordighera, 131-146.
- BONET, H.; MATA, C. 2008: «Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 147-169.
- BONIFAY, M. 2004: *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International series 1301, Oxford.
- BONNET, J. 1988: *Lampes céramiques signées: définition critique des ateliers du Haut. Empire*, París.
- BRECCIAROLI TABORELLI, L. 2005: «Ceramiche a vernice nera», a: GANDOLFI, D. (a cura di) *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*, 59-103. Bordighera.
- BRU, M.; POCIÑA, C. A. 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la de la Canaleta (Vilaseca, Tarragonès)*. Memòria dipositada a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BRUN, J.-P. 2003: *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique*, París.
- BUSSIÈRE, J. 2000: *Lampes antiques d'Algérie*. Monographies Instrumentum 16, Montagnac.
- BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Lloret de Mar.
- CALLENDER, M. H. 1965: *Roman Amphorae*, Londres.
- CARANDINI, A. 1987: «Pottery and the African economy», a: GARNSEY, P.; HOPKINS, K.; WHITAKER, C. (ed.) *Trade in the Ancient Economy*, Londres, 145-162.
- CARANDINI, A.; TORTORELLA, S. 1981: «Ceramica africana. Produzione A», *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*. Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma, 19-52.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. 1995: *A Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*. Journal of Roman Archaeology Supplementary series 15, Ann Arbor, Michigan.
- CARRETERO, S. 2008: «Producciones cerámicas militares en la Tarraconense», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 255-264.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. 1990: *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana, I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques de Girona*, Girona.
- CASAS, J.; MERINO, J. 1990: «Troballes de ceràmica vi-driada d'època romana a les comarques costaneres de Girona», *Cypsela* VIII, Girona, 139-155.
- CASAS, J.; NOLLA, J. M. 1986-89: «Un conjunt tan-cat amb ceràmica africana a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)», *Empúries* 48-50, vol. I, Barcelona, 202-213.
- 1993: *L'abocador oriental de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*. Estudis Arqueològics 1, Girona.

- 2008: «Un ensemble céramique de la fin du iie siècle après J.-C. à Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella)», *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 63-74.
- CASAS, J.; SOLER, V. 2006a: *Lucernas romanas en el extremo nordeste de la Península Ibérica*, BAR International reports 1567, Oxford.
- 2006b: *Llànties romanes d'Empúries: materials augustals i altoimperials*, l'Escala.
- CASTANYER, P.; PY, M.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. 1993: «Amphores ibériques», a: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (viième s. av. n. è. - viième s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 49-52.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. 1993a: «Céramique commune ibérique», a: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (viième s. av. n. è. - viième s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 351-356.
- 1993b: «Céramique catalane engobée», a: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (viième s. av. n. è. - viième s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes 156-157.
- 1993c: «Céramique grise de la côte catalane», a: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (viième s. av. n. è. - viième s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 391-397.
- CERDÀ, J. A.; GARCÍA, J.; MARTÍ, C.; PUJOL, J.; PERA, J.; REVILLA, V. 1997: *El cardo maximus de la ciutat romana d'Iluro* (Hispania Tarraconensis), Laietania 10 (2 vol.), Mataró.
- CLARIANA, J. F. 1981: «Sondatge estratigràfic a la villa romana de Can Majoral (Mataró)», *Laietania* 1, Mataró, 83-181.
- 1982-83: «La col·lecció de terra sigil·lada del Museu del Maresme (4)», *Laietania* 2-3, Mataró, 254-258.
- CLARIANA, J. F.; JÁRREGA, R. 1990: «Aportación al conocimiento de unas estructuras arquitectónicas tardorromanas del yacimiento arqueológico de Can Modolell (Cabrer de Mar, Barcelona)», *Archivo Español de Arqueología* 63, Madrid, 330-344.
- COLL, R.; JÁRREGA, R. 1993: «Ánforas itálicas de época tardorromana en Hispania. Los hallazgos del Palmar Hotel (Premià de Mar, Barcelona)», *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 310-323.
- COMAS, M.; MARTÍN, A.; MATAMOROS, D.; MIRÓ, J. 1998: «Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana», *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior: homenatge a Josep Estrada i Garriga. Ítaca: Quaderns catalans de Cultura Clàssica, Annexos 1*, Barcelona, 149-161.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. 1985: «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4», *Archaeonautica* 5, Paris.
- COURBY, F. 1922: *Les vases grecs à reliefs*, Paris.
- DERU, X. 1996: *La céramique belge dans le Nord de la Gaule. Caractérisation, chronologie, phénomènes culturels et économiques*, Louvain-la-Neuve.
- DESBAT, A. 1986: «Céramiques romaines à glaçure plombifère des fouilles de Lyon (Hauts-de-Saint-Just, Rue des Farges, La Solitude)», *Figlina* 7, Lió, 105-124.
- DESBAT, A.; PICON, M. 1986: «Les importations d'amphores de la Méditerranée orientale à Lyon (fin du i siècle avant J.-C. et i siècle après)», a: EMPEREUR, J. Y.; GARLAN, Y. (ed.) *Recherches sur les amphores grecques*. Bulletin de Correspondance Hellénique, suppl. 13, Atenes, 637-648.
- DÍAZ, M. 2000: «Tipología de los contextos cerámicos tardo-republicanos de Tárraco», *Empúries* 52, Barcelona, 201-260.
- DÍAZ, M.; OTIÑA, P. 2002: «El comercio de la Tarracona antigua; importaciones cerámicas entre el siglo III aC y la dinastía julio-claudia», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.) *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Melanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 171-194.
- [DICOCER] 1993: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (viième s. av. n. è. - viième s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes.
- DI GANGI, G.; LEBOLE, C. M. 1998: «Anfore Keay LII ed altri materiali ceramici da contesti di scavo della Calabria centro-meridionale (v-viii secolo)», a: SAGUI, L. (a cura di) *Ceramica in Italia. VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Florència, 761-768.
- DOMERGUE, Cl. 1966: «Un envoi de lampes du potier Caius Clodius», *Mélanges de la Casa de Velázquez* II, Paris, 5-50.
- DRAGENDORFF, H. 1895: *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonner Jahrbücher XCVI, Bonn.
- EHMIG, U. 2003: *Die römischen Amphoren aus Mainz, Möhnesee*.
- EMPEREUR, J.-Y.; PICON, M. 1989: «Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale», *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherches*, Collection de l'École Française de Rome 114, Roma, 223-248.
- ESCRIVÀ, V. 1991: *Cerámica romana de Valentia. La terra sigillata hispánica*, València.
- 1995: «La cerámica común romana del Municipium Liria Edetanorum. Nuevas aportaciones al estudio de

- la ceràmica de època alto-imperial en la *Hispania Tarraconensis*», *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica*, Barcelona, 167-186.
- FABÍÃO, C. 2004: «Centros oleiros da Lusitania: balanço dos conhecimentos e perspectivas de investigação», a: LAGÓSTENA, L.; BERNAL, D. (ed.) *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a.C-VII d.C)*, BAR International reports 1266, Oxford, 379-410.
- FENTRESS, E.; PERKINS, P. 1988: «Counting African Red Slip Ware», *L'Africa romana. Atti del V Convegno di studio*, Sàsser, 205-214.
- FERNÁNDEZ, A i REMOLÀ, J. A. 2008: «Tarraco: contextos ceràmics d'època altoimperials (segles I-III)», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 87-102.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 2006, «Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló 25*, Castelló, 271-300.
- FERNÁNDEZ SOTELO, E. 1994: *Un vertedero del siglo III en Ceuta*, Ceuta.
- GARCÍA MERINO, C., SÁNCHEZ, M.; BURÓN, M. 2008: «Un depósito cerrado del siglo III: la habitación no. 7 de la casa de los Plintos de Uxama (Osma, Soria)», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 277-280.
- GARCÍA NOGUERA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 1997: «Un context ceràmic d'inicis del segle II dC a Tàrraco (*Hispania Tarraconensis*)», *Pyrenae 28*, Barcelona, 179-209.
- GARCÍA VARGAS, E. 1998: *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II aC-IV dC)*, Écija.
- 2000: «La producción de ánforas “romanas” en el sur de Hispania. República y Alto Imperio», *Congreso Internacional «ex Baetica amphorae» (Écija-Sevilla, 1998)*, vol. I, Écija, 57-174.
- GARCÍA VARGAS, E.; BERNAL, D. 2008: «Ánforas de la Bética», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 661-687.
- GASPARETTI, G.; DI GIOVANNI, V. 1991: «Precisazioni sui contenitori calabresi della tarda antichità», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge* 103, Roma, 875-885.
- GEBELLÍ, P. 1996: «Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell PHILODAMUS (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18, Tarragona, 69-96.
- 1998: «Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al Sud-Est de França», *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 223-230.
- 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Reus.
- 2008: «La dinàmica comercial en època augustal: estudi de les àmfores dels nivells augustals de les intervencions al teatre romà de Tàrraco (UE 2311 i 3120)», *Pyrenae 39-2*, Barcelona, 47-69.
- GENERA, M.; PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2002: «Marques sobre *instrumentum domesticum* de l'abocador de la Costa dels Capellans (Tortosa)», *Cornucopia 9. Sylloge Epigraphica Barcinonensis IV*, Barcelona, 67-87.
- GENIN, M. et al. 2007: *La Graufesenque (Millau Aveyron), vol. II. Sigillées lisses et autres productions*, Pessac.
- GISBERT, J. A. 1987: «La producció del vi al territori de *Dianium* durant l'alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla - Mirarrosa - Mirafior)», *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 104-118.
- 2009: «Vi tarraconense al País Valencià. Una mirada des dels forns d'àmfores, arqueologia de les vil·les i derelictes de la costa de *Dianium* (Dénia)», *El vi tarraconense i laietà: abir i avui. Actes del simpòsium*, Documenta 7, Tarragona, 125-150.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. 1990: *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III d. de C. en Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 22, Eivissa.
- 1993: «Origine et diffusion d'une forme peu courante de céramique africaine. Nouvelle contribution à la connaissance du commerce de Byzacène au III s. après J.-C.», *Antiquités Africaines* 29, Paris, 151-161.
- GOUDINEAU, Ch. 1968: *La céramique aretine lisse*, Mélanges d'Archéologie et Histoire, Supplément 6, Paris.
- GRANADOS, J. O. 1979a: «Un vaso de cerámica corintia romana hallado en la necrópolis de la Travessera de les Corts (Barcelona)», *XV Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 1003-1018.
- 1979b: «Cerámica corintio-romana en el Levante de la Península Ibérica», *Saguntum* 14, València, 203-219.
- 1983: «Cerámica corintia romana hallada en Pollentia», *Symposium de Arqueología de Pollentia y la romanización de las Baleares*, Mallorca, 77-92.
- GREEN, C. M. 1980: «The imported amphorae», a: JONES, D. M.; RHODES, M. (ed.) *Excavations at Billingsgate Buildings Triangle, Lower Thames Street, 1974*, London & Middlesex Archaeological Society, Sep. Paper 4, Londres, 40-45.
- HARTLEY, K. F. 1973: «La diffusion des mortiers, tuiles et autres produits en provenance des fabriques italiennes», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 2, Fréjus, 49-60.

- HAYES, J. W. 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- 1980a: *Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.
- 1980b: *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum - I: Greek and Roman Clay Lamps. A Catalogue*, Toronto.
- HERMET, F. 1934: *La Graufesenque (Condatomago): vases sigillés, graffites*, 2 vol., París.
- HESNARD, A. 1980: «Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie», *The Seaborne Commerce of Ancient Rome, Studies in Archaeology and History*, Roma, 141-156.
- HESNARD, A.; LEMOINE, Ch. 1981: «Les amphores du Cécube et du Falerne: prospections, typologie, analyses», *Mélanges de l'École Française à Rome* 93, 1981, Roma, 243-295.
- HOFMANN B. 1971: «Les relations entre potiers, fabricants de moules et artistes producteurs de poisons», *Rei Cretariae Romanae Fautores. Acta* 13, 5-20.
- JÁRREGA, R. 1991: *Cerámicas finas tardorromanas y del Mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XI, Madrid.
- 1993: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (publicació en microfitxa), Cerdanyola del Vallès (en línia, 2009: <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0615109-163705/>>, Universitat Autònoma de Barcelona).
- 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 5, Lleida, 179-194.
- 1996: «Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tarraco (Hispania Citerior)», *Journal of Roman Archaeology* 9, Ann Arbor (Michigan, USA), 471-483.
- 1998: «La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió», *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 430-437.
- 2000: «La difusión de la producción anfórica bética en el área catalana durante el período bajoimperial. Las ánforas Dressel 23», *Congreso Internacional «ex Baetica amphorae» (Écija-Sevilla, 1998)*, vol. II, Écija, 605-620.
- 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.): *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 429-444.
- 2003: «Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic*, època V, 25, Tarragona, 107-170.
- 2007: «The end of Roman amphorae in coastal Hispania Tarraconensis (Catalonia) in the 6th to 7th centuries. Globular amphorae with a concave or umbilicated base», *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry (Aix-en-Provence-Marseille-Arles, 13th-16th April 2005)*. BAR International series, 1662 (I), 2007, Oxford, 211-218.
- 2008a: «Los estudios de cerámica romana en las zonas litorales de la Península Ibérica: un balance a inicios del siglo XXI», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 49-81.
- 2008b: «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy. Studies on the rural world in the Roman period* 3, Girona i Banyoles, 105-139.
- 2009: «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager Tarraconensis i l'ager Dertosanus», *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposium*, Documenta 7, Tarragona, 99-123.
- JÁRREGA, R.; CLARIANA, J. F. 1996: «El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) durant l'Antiguitat Tardana. Estudi de les ceràmiques d'importació», *Cypsela* XI, Girona, 125-152.
- JÁRREGA, R.; OTIÑA, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 281-286.
- JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ, E. 2008: *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Hic et nunc 3, Tarragona.
- JOLY, M. 1996: «Terra nigra, terra rubra, céramiques à vernis rouge pompéien, peintes et communes: répertoire, chronologie et faciès régionaux en Bourgogne romaine», *SFECAG, Actes du congrès de Dijon*, Marsella, 111-138.
- JONCHERAY, J.-P. 1972: «Étude de l'épave Dramont D», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 1, Fréjus, 11-33.
- JUAN TOVAR, L. C. 1988-89: «Los talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: estado de la cuestión», *Acta Arqueológica de Tarragona* II, Tarragona, 13-17.
- KEAY, S. J. 1984: *The Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR International series 196, 2 vol., Oxford.
- [*L'arqueologia a Catalunya*] 1983: *L'arqueologia a Catalunya, avui*, Barcelona.
- LAFUENTE, A. 1992: «La producció de la ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp)», *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 47-77.

- LALLEMAND, D. 2005: «L'origine et l'évolution de la terra nigra dans la basse vallée de l'Allier», *SFECAG, Actes du Congrès de Blois*, Marsella, 39-61.
- LAMBOGLIA, N. 1950: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana*. Bordighera.
- 1955: «Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I secolo aC)», *Rivista di Studi Liguri* 21, Bordighera, 241-270.
- 1958: «Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (tipi A e B)», *Rivista di Studi Liguri* 24, Bordighera, 257-330.
- 1963: «Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (II)», *Rivista di Studi Liguri* 29, Bordighera, 145-212.
- LIU, B. 1987: «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves», *I Colloqui Internazionali d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 271-284.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1978: «Cerámica vidriada romana», *Informació Arqueològica* 27-28, Barcelona, 68-74.
- 1980: «De nuevo sobre la cerámica vidriada de Mataró», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Mataró* 11-12, Mataró, 408-421.
- 1981a: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics, 2 vol., Barcelona.
- 1981b: «Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la cerámica vidriada romana en Cataluña», *Ampurias* XXXIX, Barcelona, 205-215.
- 1993: «Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo», *Empúries* 48-50, vol. II, Barcelona, 64-76.
- 2008: «La cerámica de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y en las Islas Baleares», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 343-383.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A. 1997: «Ceràmica dels segles IV al X procedent de les comarques de Barcelona», *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X). Taula Rodona*. Arqueomediterrània 2, Barcelona, 59-62.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 2004: «La céramique grise fine ibérique des IIe-Ier siècles av. J.-C. en Cossétanie (Catalogne, Espagne)», *SFECAG, Actes du Congrès de Vallauris*, Marsella, 459-472.
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. 2006: «La production d'amphores gréco-italiques, Dressel 1, Lamboglia 2 et Tarraconaise 1 à 3 en Catalogne», *SFECAG, Actes du Congrès de Pézenas*, Marsella, 441-460.
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. 2008a: «Las ánforas de la Tarraconense», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 689-724.
- 2008b: «Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya», a: LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ, X. (coord.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 33-94.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, J. R. 1985: *Terra sigillata hispánica tardía decorada a molde de la Península Ibérica*, Valladolid i Salamanca.
- LYDING WILL, E. 1979: *The Sestius Amphoras: A Reappraisal*, Boston.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHÓN, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2008: «Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V / VI d.C.)», *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 287-293.
- MACKENSEN, M. 1993: *Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien). Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Munic.
- MAESTRIPIERI, D.; CECI, M. 1991: «Gli Oppi: una famiglia di fabbricanti urbani di lucerne», *Journal of Roman Archaeology* 3, 119-132. Ann Arbor.
- MAIOLI, M. G. 1983: «La ceramica fine da mensa (terra sigillata)», a: BERMOND MONTANARI, G. (a cura di) *Ravenna e il porto di Classe. Venti anni di ricerche archeologiche tra Ravenna e Classe*, Imola, 87-117.
- MALFITANA, D. 2000: «La ceramica "corinzia" a rilievo di età romana. Primi risultati di una ricerca in corso», *Rei Cretariae Romanae Fautorum*, Acta 36, Abingdon, 181-188.
- 2007: *La Ceramica "corinzia" decorata a matrice: tipologia, cronologia ed iconografia di una produzione ceramica greca di età imperiale*, Bonn.
- MAÑÁ, J. M. 1951: «Sobre la tipología de las ánforas púnicas», *VI Congreso de Arqueología del Sureste*, Cartagena, 203-210.
- MARÍN, C. 1995: «La cerámica de cocina africana: consideraciones en torno a la evidencia valenciana», *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica*, Barcelona, 155-165.
- MARTÍN, G. 1978: «La terra sigillata clara: estat actual dels problemes», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 1, Barcelona, 151-199.
- 1983: «Terra sigillata clara de Pollentia», a: ARRIBAS, A. (ed.) *Pollentia. Estudio de los materiales*, I, Palma de Mallorca, 169-240.
- MÁRQUEZ, C. 1988: «Terra sigillata hispánica del museo local de Doña Mencía (Córdoba)», *Archivo Español de Arqueología*, 157-158, Madrid, 249-274.

- MARTIN-KILCHER, S. 1987: *Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst, 1: Die südspanischen Ölamphoren (Gruppe 1)*, Augst.
- MARTY, F. 2004: «La vaisselle de cuisson du port antique de Fos (Bouches-du-Rhône)», *SFECAG, Actes du Congrès de Vallauris*, Marsella, 97-128.
- MASSÓ, M. J. 1998: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 283-288.
- 2001: «El forn de ceràmica de la Llosa i el seu context arqueològic territorial», *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 83-88.
- MATA, C.; BONET, H. 1992: «La ceràmica ibèrica: ensayo de tipología», *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, 117-173.
- MAYET, F. 1975a: *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Iberique*, París.
- 1975b: «Les sigillées hispaniques», *Fouilles de Conimbriga IV*, París, 153-357.
- 1984: *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution à l'histoire économique de la Péninsule Ibérique sous l'Empire Romain*, 2 vol., París.
- MAYET, F.; PICON, M. 1986: «Une sigillée phocéenne tardive et sa diffusion en occident», *Figlina 7*, Lió, 129-142.
- MEES, A. 2007: «Diffusion et datation des sigillées signées et décorées de la Graufesenque en Europe. L'influence de l'armée sur l'évolution du pouvoir d'achat et du commerce dans les provinces romaines», *SFECAG, Actes du Congrès de Langres*, Marsella, 145-208.
- MÉNDEZ, R. 1983-84: «Cerámica de tipo Late Roman "C" en Cartagena», *Pyrenae* 19-20, Barcelona, 147-156.
- MÉNDEZ, R.; RAMALLO, S. 1985: «Cerámicas tardías (siglos IV-VII) de Carthago Nova y su entorno», *Antigüedad y Cristianismo. Monografías sobre la Antigüedad tardía*, II, Murcia, 231-280.
- MEZQUÍRIZ, M. A. 1961: *Terra Sigillata Hispànica*, València.
- 1985: «Terra sigillata hispànica», a: *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo Impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, 97-174.
- MIRÓ, B. 1991: «La terra sigil·lata africana a Ilerda», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida, 223-238.
- 1993: «La ceràmica comuna de producció africana a Ilerda», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 311-322.
- MIRÓ, J. 1985: «Les fonts escrites i el vi del "Conventus Tarraconensis"», *Pyrenae* 21, Barcelona, 105-112.
- 1988: *La producción de ánforas romanas en Cataluña. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC-I dC)*, BAR International series 473, Oxford.
- MONTESINOS, J. 1991: *Terra sigillata en Saguntum y tierras valencianas*, Sagunt.
- MOREL, J. P. 1981: *Céramique campanienne: les formes*, 2 vol., Roma.
- MORILLO, A. 2008: «Producciones militares romanas en Hispania», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 275-293.
- MURIALDO, G. 1995: «Alcune considerazioni sulle anfore africane di VII secolo dal "castrum" di S. Antonino nel Finale», *Archeologia Medievale* XXII, Florència, 433-453.
- 1996: «Anfore tardoantiche nel Finale (VI-VII secolo)», *Rivista di Studi Liguri* 59-60 (1993-1994), Bordighera, 213-246.
- 2001a: «Le anfore tra età tardoantica e protobizantina (V-VII secolo)», a: GANDOLFI, D. (a cura di) *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*, Bordighera, 395-406.
- 2001b: «Le anfore di trasporto», a: MANONI, T.; MURIALDO, G. (a cura di) *S. Antonino, un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera, 255-296.
- NIEMEYER, H. G.; RÜGER, C. 1962: «Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles 2. Die Keramik der Grabungen 1959-1961», *Madridrer Mitteilungen* 3, Heidelberg, 101-118.
- NIETO, F. J. 1984: «Algunos datos sobre las importaciones de cerámica "Phocaean Red Slip" en la Península Ibérica», *Papers in Iberian Archaeology*, BAR International series 193, vol. II, Oxford, 540-551.
- NIETO, X. 1993: *El edificio "A" de la Ciudadela de Roses: (la Terra Sigillata Africana)*, Girona.
- NIETO, J. et al. 1989: *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*, Girona.
- NOLLA, J. M. 1974: «Las ánforas romanas de Ampurias», *Ampurias*, 36, Barcelona, 147-197.
- 1976: «Una producció característica: les àmfores "DB"», *Cypsela* 2, Girona, 201-230.
- 1981: «La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a. C.) al nord-est del Principat», *Estudi General* 1, Girona, 51-62.
- 1986: «Les ceràmiques indígenes fines del nord-est de Catalunya. Una forma nova de la ceràmica d'engalba blanca», *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcal de Banyoles. Homenatge al Dr. Josep Corominas*, vol. II, Banyoles, 189-195.
- NOLLA, J. M.; AQUILUÉ, X. 1984: «Notes sobre una cassola de cuina de ceràmica africana procedent d'Empúries», *Informació Arqueològica* 42, Barcelona, 51-57.

- NOLLA, J. M.; CANES, J. M.; ROCAS, X. 1982: «Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981», *Ampurias* 44, Barcelona, 147-183.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1990: «El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà) d'època severiana a la Baixa Antiguitat», *Cypsela* 8, Girona, 193-218.
- 1997: «Material ceràmic del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)». *Arqueomediterrània* 2, Barcelona, 7-19.
- NOLLA, J. M.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1980: «Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)», *Cypsela* III, Girona, 193-218.
- NOLLA, J. M.; PUERTAS, C. 1988: «Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)», *Estudis sobre el Baix Empordà* 7, Sant Feliu de Guíxols, 29-77.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 1993: «Els mosaics de la villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)», *Cypsela* X, Girona, 145-158.
- NOLLA, J. M.; SOLIAS, J. M. 1984-85: «L'àmfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia», *Butlletí Arqueològic*, època V, 6-7, Tarragona, 107-144.
- OSWALD, F. 1931: *Index of Potters stamps on terra sigillata «samian ware»*, Margidunum, East Bridgford, Notts.
- OSWALD, F.; DAVIES PRYCE, T. D. 1920: *An introduction to the Study of Terra Sigillata. Treated from a Chronological Standpoint*, Londres.
- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*. Biblioteca Tarraco d'Arqueologia 1, Fundació Privada Liber, Tarragona.
- OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO, J. 2001: «De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización», *Empúries* 52, Barcelona, 105-134.
- OXÉ, A.; COMFORT, H. 1968: *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and chronology of Italian Sigillata*, Bonn.
- OXÉ, A.; COMFORT, H.; KENRICK, Ph. 2000: *Corpus Vasorum Arretinorum*, 2a ed., Bonn.
- PALLEJÀ, Ll. 1994: *Excavacions al Velòdrom. Un centre terrisser d'època romana (Mont-roig del Camp, Baix Camp)*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 12, Barcelona.
- PANELLA, C. 1973: «Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale», *Scavi di Ostia* III, Roma, 460-633.
- 1986: «Le anfore tardo antiche: centri di produzione e mercati preferenziali», a: A. GIARDINA (ed.) *Società romana e Impero tardo antico* III, 251-272. Roma.
- 1991: «Un contesto di età antonina dalle Terme del Nuotatore di Ostia», *Studi Miscellanei* 28, Roma, 281-297.
- 1993: «Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico», *Storia di Roma* 3. *L'età tardoantica. II. I luoghi e le culture*, Torí, 613-697.
- PAPIOL, Ll. 1973-1974: «Noticias sobre hallazgos romanos en el término de Constantí», *Boletín Arqueológico* 121-128, Tarragona, 250-256.
- PARKER, A. J. 1992: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*, BAR International series 580, Oxford.
- PAROLI, L.; CITTER, C.; PELLECUER, Ch.; PÉNE, J.-M. 1996: «Commerci nel Mediterraneo occidentale nell'Alto Medioevo», a: BROGIOLO, G. P. (ed.) *Early Medieval Town in Western Mediterranean*, Documenti di Archeologia 10, Màntua, 121-142.
- PASCUAL, R. 1962: «Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora», *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, 334-345.
- 1977: «Las ánforas de la Layetania», *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, 47-96.
- PASQUALINI, M. 2002: «Le pot de chambre. Une forme particulière de vaisselier céramique dans la maison romaine entre les Ier et IIIe siècles de notre ère», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.) *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*. Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 267-274.
- PASSELAC, M. 1993: «Céramique sigillée italique», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 554-568.
- PASSELAC, M.; VERNHET, A. 1993: «Céramique sigillée sud-gauloise», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 569-580.
- PATURZO, F. 1996: *Arretina vasa. La ceramica aretina da mensa in età romana. Arte, Storia e Tecnologia*, Cortona.
- PAVOLINI, C. 1981: «Le lucerne nell'Italia romana. Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo», a: GIARDINA, A.; SCHIAVONE, A. (ed.) *Società romana e produzione schiavistica*, II, Bari, 139-184; 278-288.
- 1987: «Le lucerne romane fra il III sec. AC e il III sec. dC», *Céramiques hellénistiques et romaines* II, París, 139-166.
- PAZ, J. 2008: «La producción de cerámica vidriada», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 489-494.

- PEACOCK, D. P. S. 1977a: «Roman amphorae, typology, fabrics and origins», *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, 261-278.
- 1977b: «Recent discoveries of Roman amphora kilns in Italy», *Antiquaries Journal* 57, Londres, 262-269.
- PEACOCK, D. P. S.; WILLIAMS, D.-F. 1986: *Amphorae and the Roman economy, an introductory guide*, Londres.
- PEDRONI, L. 2001: *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Perusa.
- PERA, J. 1993: «Classificació preliminar de la ceràmica comuna amb engalba roja documentada a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, Lleida, 287-310.
- PEREIRA, G. 1987: «El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el Alto Imperio», *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 349-365.
- PÉREZ, A. 1990: *La «terra sigillata» de l'antic Portal de Magdalena*, Lleida.
- PÉREZ MARTÍN, W. 2007: *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1980)*, Tarragona.
- PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2003: «Materials ceràmics sense context estratigràfic: anàlisi tipològica», a: REVILLA, V. *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona, 169-243.
- PICON, M.; DESBAT, A. 1986: «Note sur l'origine des céramiques à glaçure plombifère, généralement bicolore, des IIe et IIIe siècles, de Vienne et Saint-Roman-en-Gal», *Figlina* 7, Lió, 125-127.
- POLAK, M. 2000: *South Gaulish Terra Sigillata with potters' stamps from Vechten*, Nimega.
- PONS, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.
- PONSICH, M. 1961: *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*, Rabat.
- PONTACOLONE, L.; INCITTI, M. 1991: «Un relitto con carico di merci africane di eta imperiale alle Trincere (Tarquinia)», a: MASTINO, A. (ed.) *L'Africa Romana, Atti dell'VIII Convegno di studio*, Cagliari 1990, 1, Sàsser, 543-570.
- PREVOSTI, M. 1981: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró.
- PUERTA, C. 1998: *La ceràmica comuna romana a la costa catalana: assaig estratigràfic-analític a la Laietania litoral*, Universitat Autònoma de Barcelona (ed. en microfitxa).
- 2000: «La ceràmica comuna romana a la costa laietana (Les ciutats romanes de Baetulo, Iluro i l'assentament ibèric de Can Balençó)», *Laietania* 12 (número monogràfic), Mataró.
- QUARESMA, J. C. da Costa 2003: *Terra sigillata sudgàlica num centro de consumo: Chãos Salgados, Santiago do Cacém*. Trabalhos de Arqueologia 30, Lisboa.
- RAMALLO, S. 1984: «Algunas consideraciones sobre el Bajo Imperio en el litoral murciano: los hallazgos romanos de Águilas», *Anales de la Universidad de Murcia* XLII, 3-4, Murcia, 97-124.
- RAMALLO, S.; RUIZ, E.; BERROCAL, M. C. 1996: «Contextos cerámicos de los siglos V-VII en Cartagena», *Archivo Español de Arqueología* 69, Madrid, 135-190.
- 1997: «Un contexto del primer cuarto del siglo VII en Cartagena», *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. *Arqueo-mediterrània* 2, Barcelona, 203-228.
- RAMÓN, J. 1981: *La producció anfòrica púnico-ebusitana*, Eivissa.
- 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Instrumenta 2, Barcelona.
- RAMOS, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania Romana: la Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 3.2, UAM, Madrid.
- RAYNAUD, Cl. 1993a: «Amphores de Bétique», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 23-27.
- 1993b: «Amphores gauloises», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 30-33.
- 1993c: «Amphores de Lusitanie», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 58-59.
- 1993d: «Amphores de Méditerranée orientale», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 69-73.
- 1993e: «Céramique africaine de cuisine», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 87-89.
- 1993f: «Céramique africaine Claire A», a: DICOCER. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 170-174.
- REMESAL, J. 1997: *Heeresversorgung und die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien. Materialien zu einem Corpus der in Deutschland veröffentlichten Stempel auf Amphoren der Form Dressel 20*, Stuttgart.

- REMOLÀ, J. A. 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Instrumenta 7, Barcelona.
- REVILLA, V. 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de L'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.
- 1994: «El alfar romano de Tomoví. Producción anfórica y agricultura en el área de Tarraco», *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 16, Tarragona, 111-128.
- 1995a: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC - III dC)*, Barcelona.
- 1995b: «Producción artesanal, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconense», *Gerión* 13, Madrid, 305-338.
- 2000: «La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona); arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tarraco», *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una ciutat romana. Documents d'Arqueologia Clàssica* 3, Tarragona, 257-273.
- 2002: «El vi de Tàrraco durant el principat: elits urbanes i imatges de la producció», *Citerior*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 173-207.
- 2003: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- 2007: «Production céramique, systèmes agraires et peuplement dans le territoire de Tarraco», *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the rural world in the Roman period*, 2, Girona, 83-113.
- 2008a: «Los sellos de las ánforas de producción tarraconense: representaciones y significado», a: LÓPEZ MULLOR; AQUILUÉ, X. (coord.) *La producció i el comerç de les ànfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 95-111.
- 2008b: «La producción anfórica del sector meridional de Cataluña: prácticas artesanales, viticultura y representaciones culturales», a: LÓPEZ MULLOR; AQUILUÉ, X. (coord.) *La producció i el comerç de les ànfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, 189-226. Barcelona.
- REVILLA, V. MIRET, M. 1995: «El poblament romà al litoral central de Catalunya», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.
- REYNOLDS, P. 1984: *African Red Slip and Late Roman imports in Valencia*, *Papers in Iberian Archaeology*, BAR International series 193, vol. II, Oxford, 474-539.
- 1985: «Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante», *Lucentum* IV, Alacant, 245-265.
- 1987: *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalua-Alicante): las cerámicas finas*, Catálogo de fondos del Museo Arqueológico I, Alacant.
- 1995: *Trade in the Western Mediterranean, A.D. 400-700: The Ceramic Evidence*, BAR International series 604, Oxford.
- 2010: *Hispania and the Roman Mediterranean AD 100-700: Ceramics and Trade*, Londres.
- RIBAS, M. 1965: «Cerámica vidriada romana en Mataró», *Pyrenae* 1, Barcelona, 155-173.
- RICKMAN FITCH, C.; WYNICK GOLDMAN, N. 1994: *Cosa: the lamps*. *Memoirs of the American Academy in Rome* XXXIX, Roma.
- RIGOIR, J. 1960: «La céramique paléochrétienne sigillée grise», *Provence Historique* X, fasc. 42, 1-93.
- RIGOIR, J. et Y. 1968: «Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées», *Gallia* XXVI, París, 177-244.
- 1971: «Les dérivées des sigillées paléochrétiennes en Espagne», *Rivista di Studi Liguri* 37, Bordighera, 33-68.
- 1985: *Dérivées-des-sigillées paléochrétiennes provençales. Catalogue des formes*, CNRS, CRA, Sophia-Antipolis.
- 1987: «Des dérivées-des-sigillées paléochrétiennes», *Céramiques hellénistiques et romaines* II, París, 329-338.
- RITA, M. C. 1990: *Excavaciones de urgencia en la Plaza de la Conquista de Mahón. 1989. Hallazgo de un basurero romano*, Treballs del Museu de Menorca 11, Maó.
- RIVET, L. 2004: «Un ensemble de céramiques de la fin du IIe / début du IIIe siècle à Fréjus (Var)», *SFE-CAG, Actes du Congrès de Vallauris*, Marsella, 167-188.
- ROCA, M. 1976: *Sigillata hispánica producida en Andújar (Jaén)*, Jaén.
- 1978: «Producció de sigil·lata a la vil·la de la Salut», *Arrahona* 6, Sabadell, 5-30.
- 1981: «Terra Sigillata Hispanica: una aproximación al estado de la cuestión», *Cuadernos de prehistoria de la Universidad de Granada* 6, 385-410. Granada.
- ROCA, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, I. (coord.) 1999: *Terra Sigillata Hispanica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales*, Jaén i Màlaga.
- ROCA, M.; PRINCIPAL, J. (ed.) (2007): *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC - I dC)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 2, Tarragona.
- ROIG, J. F. 2004: *El tram de via romana De Italia in Hispanias/Ab Asturica Terracone entre Tàrraco i Ilerda. Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*, Tarragona.
- SAGUI, L. 1998, «Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del v-vi secolo?», *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*, vol. I, Florencia, 305-330.

- SÁNCHEZ, M. A. 1995: «Producciones importadas en la vajilla culinaria romana del bajo Guadalquivir», a: AQUILUÉ, X.; ROCA, M. (ed.) *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la península ibèrica. Monografies Emporitanes VIII*, Barcelona, 251-279.
- SÁNCHEZ, M. J.; GUARDIOLA, A.; BLASCO, E. 1989: *Portus Illicitanus. Datos para una síntesis*, Santa Pola.
- SANMARTÍ, E. 1985: «Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda (Garray, Soria)», *Empúries* 47, Barcelona, 130-161.
- SCIALLANO, M.; SIBELLA, P. 1991: *Amphores, comment les identifier?*, Aix-en-Provence.
- SÉGUIER, J.-M. 2006: «La terra nigra du secteur du Seine-Yonne: indices d'une production régionale aux deux premiers siècles de notre ère», *SFECAG, Actes du Congrès de Pézenes*, Marsella, 655-671.
- SERRA VILARÓ, J. 1929: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 104, Madrid.
- 1930: *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 116, Madrid.
- SPITZER, D. C. 1942: «Roman Relief Bowls from Corinth», *Hesperia* XI, Princeton, 162-192.
- TCHERNIA, A. 1971: «Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire», *Archivo Español de Arqueología* 44, Madrid, 38-85.
- 1979: «L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "Sex. Domiti"», *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Roma, 973-979.
- 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TCHERNIA, A.; BRUN, J.-P. 1999: *Le vin romain antique*, Grenoble.
- TCHERNIA, A.; ZEVI, F. 1974: «Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie», *Recherches sur les amphores romaines*, Roma, 35-67.
- TED'A 1989: *Un abocador del segle v d. C. en el Fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'excavació 2, Tarragona.
- THIERRIN-MICHAEL, G. 2003: «Classification des amphores vinaires italiques par l'examen macroscopique des pâtes: possibilités et limites», *SFECAG, Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal*, Marsella, 319-323.
- TORTORELLA, S. 1980: «La sigillata africana a Cartagine fra il 400 d.C. e la conquista vandala: i dati dello scavo della missione archeologica italiana», *Actes du Colloque sur la céramique antique, Carthage, CEDAC*, dossier 1, Tunis, 125-139.
- 1981a: «Ceramica africana. Ceramica da cucina», a: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma, 208-228.
- 1981b: «Ceramica di produzione africana e rinvenimenti archeologici sottomarini: analisi dei dati e dei contributi reciproci», *Mélanges de l'École Française à Rome* 93, vol. I, Roma, 355-380.
- 1983: «Produzione e circolazione della ceramica africana di Cartagine (v-vii)», *Opus* 2, Roma, 15-30.
- 1986: «La ceramica fine da mensa africana dal iv al vii secolo d. C.», a: GIARDINA, A. (ed.) *Società romana e Impero Tardoantico*, vol. III, Bari, 211-225 i 819-820.
- 1987: «La ceramica africana. Un riesame della problematica», *Céramiques hellénistiques et romaines II*, París, 279-327.
- 1995: «La ceramica africana: un bilancio dell'ultimo decennio di ricerche», a: TROUSSET, P. (ed.) *Productions et exportations africaines. Actualités archéologiques*, Pau, 79-102.
- TORTORICI, E. 1981: «Ceramica corinzia decorata a matrice», *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale: Atlante delle forme ceramiche I*, Roma, 255-256 i lám. CLXV.
- TREMOLEDA, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR International series 835, Oxford.
- VÁZQUEZ DE LA CUEVA, A. 1985: *Sigillata africana en Augusta Emerita*, Monografías emeritenses 3, Mérida.
- VEGAS, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona.
- VENTURA, J. J. 1992: «Cerámica campaniense en la Corduba romana», *Anales de Arqueología Cordobesa* 3, Còrdova, 137-170.
- VICHY, M., PONCET, J., PICON, M. 1981: «Sur l'origine des exemplaires de "terra nigra" de Roanne», *Actes des colloques de Balbigny, Roanne et Saint-Etienne (1977-1978)*, Centre d'Étude Forrézienne, 211-220.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. 1998-99: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia* 1998-1999, Barcelona, 259-276.
- 2000: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital romana*, Tarragona, 275-284.
- 2002: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Citerior. Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, 209-230.
- VILASECA, A.; CARILLA, A. 1998: «L'assentament romà de La Clota, Creixell, Tarragonès. El poblament rural al nord-est del Tarragonès en context de canvi d'Era», *Citerior* 2, Tarragona, 189-201.
- WERFF, J. H. van der 1982: *Uzita. Vondstenmateriaal uit een antieke nederzetting in Midden-Tunesië*, 2 vol., Utrecht.

- ZARZALEJOS, F. F.; FERNÁNDEZ OCHOA, C. 1993: «Las producciones de Terra Sigillata altoimperial de Sisapo (La Bienvenida, Ciudad Real) II Terra Sigillata Hispánica», *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia Antigua* 6, Madrid, 161-206.
- ZIVI, F. 1966: «Appunti sulle anfore romane. La tavola tipologica del Dressel», *Archeologia Classica*, XVIII, Roma, 208-247.
- ZIVI, F.; TCHERNIA, A. 1969: «Amphores de Byzacene au Bas-Empire», *Antiquités Africaines* 3, Paris, 173-214.

5.2. Analítiques

5.2.1. Els materials lapidis procedents de la vil·la dels Antigons (Reus)

Aureli Àlvarez, Anna Gutiérrez i Àfrica Pitarch

Per encàrrec de la Dra. Marta Prevosti i el Dr. Loïc Buffatt, s'ha fet l'anàlisi macroscòpica dels materials lapidis procedents de la vil·la dels Antigons (Reus), dipositats als magatzems del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus. L'objectiu d'aquest estudi era obtenir un inventari preliminar del conjunt en relació amb els diferents tipus de marbres i altres roques, de manera que aportés més informació sobre aquesta vil·la i més en concret sobre les seves característiques ornamentals. Addicionalment, s'han documentat els diferents tipus d'elements presents (motlures, aplacats, etc.), per poder relacionar tipus de marbre amb tipus d'element.

Dades del conjunt

Nombre total de fragments: 364.

Jaciment: vil·la romana dels Antigons (Reus, Baix Camp).

Cronologia del jaciment: entre el segle II aC i el VI dC.

Campanyes d'excavació: excavacions d'urgència fetes entre 1976 i 1979; la majoria dels fragments van ser recuperats durant les campanyes de 1977 i 1978.

Procedència dins el jaciment: vària; part dels fragments presenten etiquetes amb les indicacions següents: MUA «B»; RCV; MJM; GRAMM; MACH; GRA-FTF; SB; T5 1A; 5V MAIG; 19A; 13A; 16A; 4A; «caldarium»; farciment entre voltes; forn voltes farciment termes; marges; superfície baix costat dret desc. A; superfície marges baix; superfície; superfície vinya; plànol; nivell 2. La resta del conjunt dipositat al museu presenta altres indicacions (etiquetes) que no es va creure necessari documentar.

Pel que fa als materials que es troben al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, es tracta de nou frag-

ments d'escultures exposats en una de les vitrines i que corresponen als números d'inventari següents:

- 8085: cap de Silè
- 7905: mà agafant plec de vestimenta
- A-122: mà
- A-220: mànec d'objecte indeterminat
- A-222: indeterminat
- A-223: genoll
- A-224: cap de pantera
- A-226: cama
- Fragment sense número d'inventari: braç

Tipus d'elements: principalment es tracta de fragments d'apacats o plaques destinades al revestiment de parets o a la pavimentació. També s'han documentat plaquetes relativament petites per a *opus sectile*, de forma quadrada (11,2 per 11,5 cm) o rectangular (11,5 per 22 cm). Els gruixos dels aplacats i plaques varia entre els 1,4 i els 3,7 cm.

Altres elements documentats, en menor mesura, són motlures, plaques motllurades, craters, morters, piques o morters de grans dimensions, fusts i bases de columneta, tapadores, vores de plaques arrodonides i fragments de revestiment amb una única cara allisada. Destaquen, però, una pica amb decoració de petxina i dues petites safates segurament per aplicar maquillatge, així com diversos fragments escultòrics.

Tipus d'element	Núm. de fragments	Percentatge sobre el total
Aplacat / placa	303	83,2
Placa motllurada	1	0,3
Placa <i>opus sectile</i>	4	1,1
Revestiments	2	0,5
Motllura	11	3,0
Crater	3	0,8
Pica amb decoració de petxina	6	1,6
Pica o morter gran	2	0,5
Mortor	3	0,8
Mà de morter	1	0,3
Base de columneta	2	0,5
Fust de columneta	1	0,3
Tapadora	2	0,5
Placa amb vora arrodonida	2	0,5
Petita safata per a maquillatge	2	0,5
Fragment escultòric	11	3,0
Indeterminat	8	2,2